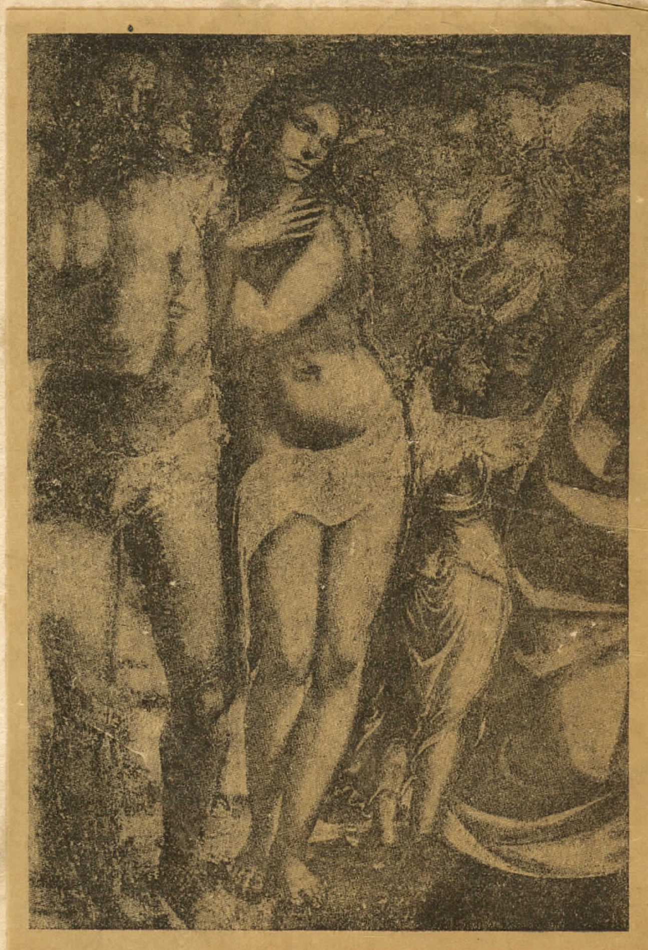
PAUL BOURGET

UTISCI S PUTA ITALIJOM

NAKLADA „TIPOGRAFIJE" D. D., ZAGREB

UTISCI S PUTA ITALIJOM

PAUL BOURGET

UTISCI S PUTA ITALIJOM

(SENSATIONS D' ITALIE)

PREVEO S FRANCUSKOGA

V. KRIŠKOVIĆ.

SA 14 SLIKA.

ZAGREB, 1923.

TISAK I NAKLADA „TIFOGRAFIJA“, GRAFIČKO-NAKLADNI ZAVOD D. D.

PRIPOMENAK PREVODIOČEV.

Pred neko četrnaest godina pritisnut u Napulju ljutom boljeticom u dokolici uzeo sam da ovu, pored Taineova »Puta po Italiji« ponajbolju francusku knjigu o toj zemlji pretočim u naš jezik. Sada se je našao domaći grafički zavod, koji je usred sadašnjih teških štamparskih prilika taj prijevod ne samo izdao na svijetlo, nego ga i opremio umjetničkim prilozima. Neka mu je hvala koliko od mene, toliko i za one, koji su se već nagledali svih ljepota krasnih toga kraja ili se tek spremaju, da im se poklone.

U Zagrebu, ožujka 1922.

Čitatelju, jesi li svim kukavnim političkim nesuglasicama unatoč sačuvao strasnu predanost Italiji, a u toj Italiji zakucima štono se najviše odupiru kozmopolitizmu izjednivaču? Kad si već na povratku prešao preko Alpa, snivaš li, listajući u svome Vodju, o onim malenim gradovima, štono sadrže tek dvije tri slike ali zato božanstvene ili kojima bajevno ime budi spomen velike istorije? Jesi li rad putopisima ne ištući od njih ništa više do toga, da su pribilježeni na samome mjestu, pa ako i od običnoga putnika, bar od putnika, koji se prvi zabavlja svojim putom? Podnosiš li onu vrstu pisanja, štono je danas izašla iz mode: opis neke slike ili kipa sasvim književni i bez ikakvih dokaza, koliko je to pravo djelo umjetnika ili nije? Praštaš li piscu ovaj »ja«, štono ga je strogo jedno pravilo označilo mrskim, ma da je u očevidne uobraženosti lične knjige bar toliko čednosti, da od naših utisaka ne čini nikake dogme? Ako je tome tako, pa ako zaista mogu, da te po staroj i lijepoj navadi nazovem svojim »dragim čitateljem«, predajem ti bez prevelika straha ovaj dnevnik duga puta, što ga je o jeseni 1890. Toskanom, Umbrijom, Markama, zemljom Otrantskom i Kalabrijom putovao romanopisac na odmorku, koji za nesreću nije ni arheolog, ni kritičar umjetnosti, ni ekonomičar, ni političar. Ne bih rekao, da sam badava potratio svoje vrijeme, budu li ti ove bilješke pokazale, da i običan prolaznik, u kojega nema nijedne takove stručne sposobnosti, svejednako može da pabirči utiske izvan velikih klasičkih središta, a na području pridržanom naučenjacima, u ovoj ljepoti od zemlje, koju treba svejednako ljubiti, držeći se lozinke onih, koji ju doista ljube — svemu unatoč.

I.

Voltera 21. listopada 1890.

Car Napoleon kazivao je, da prepoznaje Korziku po ciglom mirisu od božura, što se širi morem nekoliko milja. Ja bih pak kazao, da prepoznajem Toskanu, ne tako poetično doduše, ali isto tako sigurno, ciglo po tome, što treba tek da se iskrcam u koje svratište, što sam upravo sada uradio, i da bacim oko na priredjen stol. Boca Chiantia, onaka velika butulja duga vrata i trbuha obavijena pletenom slamom, ljulja se u košari od kovine, koja je opet obješena o bakreni stalak. Tik do nje eno drozdova, štono mirišu borovicom, doklegod ih nož ne zakolje. Konobar dolazi i odlazi, prijatna i lijepušna lica, pa ti zbori talijanštinom, pored koje ti se svaka druga pričinja kao da je narječje. Za svaku tricu navest će ti koji stih Danteov kao onaj moj kočijaš pred par godina u Sieni, koji mi je hvalio *l'ora del tempo e la dolce stagione*, izgovorivši to prirodno, kao da mi je rekao: „Vrijeme je lijepo". Medjuto pretvara u oštri h svaki *tvrdi c* na početku riječi: »*questa hasa*« kaže mjesto »*questa casa*«, ova kuća. Slušajući taj osebujni izgovor svagda opet vidim i tu crvenu Sienu i sjajnu Firencu i mrku Pizu, i ubavi kraj toskanski sa svojim miljem i obiljem, sa svojim dvorovima renesanse na brežuljcima i svojim ljetnikovcima i njihovim doksatima, sa svojim vrtovima, gdje se bijeli kipovi smiješe medju crnim cipresama, i sa svojim modrim nebom od onake modrine kao u bajevnim *rajskim sličicama* misala, štono ti ih pokazuju starci poglavari samostana u zabiti hladnih sakristija, ispisanih izblijedjenim freskama . . .

Hoću li ga sutra opet naći, taj dragi utisak u ovom samotnom gradu, koji mi se je vidio tako jako divlji i fantastičan, kad sam mu se večeras primicao? Da do njega dodjem, morao sam poći željeznicom, što ide iz Pize u Rim, zaustaviti se u trećini puta, pa onda odvojiti se od te pruge s drugim lokalnim vozom, a taj me je za dva sata dovezao do stanice, koja istina nosi ime od Voltere. Ali ta se stanica u istinu nalazi dva druga sata daleko od grada, koji se je

ugnijezdio na visini od blizu šest stotina metara, dok željezna cesta krivuda u ravnici duž žala malene rijeke Cecine, od koje dijelovi tu i tamo na mjesecu svjetlucaju kao odlomci razbijene ploče od kovine. Bilo mi je povjeriti svoj kovčeg vozaču, dječaku od petnaest godina, žilavomu i okretnomu, koji ga je sam samcat spustio na svoja kolica medju druge sanduke i košare s ribama, što su došle iz Mareme. A onda se je započela luda trka u kočiji još iz starinskih vremena, s kojom su u propanj jurili konji opremljeni užetima, cestom, štono se je nebrojenim svojim zavojima uspinjala od brežuljka do brežuljka, od huma do huma. Svijetle točke zasjale i nestajale na bilu. To su vatre grada. Druga kola idu uz brdo; kočijaši gone što više mogu, da prejure jedan drugoga; vjetar se podigao i za nekoliko sati evo me, gdje sam prešao iz blage jeseni genovske Riviere u ranu gorsku zimu. Konačno se vidjaju miri s kruništima, kola se zavezla u aleju čempresa, štono pokazuju mrke svoje crte na nebu, koje se u jedanaest sati noći modri od mjesečeva sjaja. Kroz prozor u tom sjaju zapazih stup s orolavom na vrhu, što gospoduje čitavim morem kišom izrovanih humova. Starinska vrata razvijaju svoj crni luk. Točkovi ostaviše zemlju i kotrljaju se pločnikom, a redovi mračnih palača nižu se sa svih strana sve do svratišta, koje je s polja takodjer mračno, ali unutra veselo i gostoljubivo, gdje priredjena večera, boca Chiantia i drozdovi *borovničari* kao da u laž tjeraju taj neprijatni dolazak. — Hoću li opet sutra naći svoje utiske iz Siene, iz San Gimignana »lijepih tornjeva« — *delle belle torri* — iz Poggibonsia i iz tolikih drugih zakutaka, koji su mi se tako svidjeli u ovoj pokrajini? Znat ću za dvanaest sati; nu kad bih se prevario u svome očekivanju, bio bi to loš znak, da odustanem od svoga putovanja Toskanom u Perugju, a njega sam se već od godina zaželio.

II.

Voltera, 29. listopada.

Nastavit ću svoj put. Dobrostivi bozi, što su negda vladali u ovom starom gradu etrurskom, dali su mi onaki prvi dan putovanja, štono je kao prvi dobitak u igri, iza kojega još dugo igraš, da ga povećaš ili opet nadješ. Baš pravo prividjenje srednjega vijeka ovaj grad, zatvoren čitavim pasom bedema, gdje se zidine firentinske spajaju s etrurskima. Ulice popločane, uzane kao hodnici, vijugaju se medju velikim kućama s rešetkama na prozorima. Medju tim kućama

sačuvale su najstarije tornjeve na pročelju. Na uskim zavojicama spušta se ulica od jednoga zaravanka na drugi, te opaziš nepomično valovlje golih i žutih brežuljaka, ispreko kojih se u daljini blista more, pa čas sine, čas se sakrije, a njime prolaze ladje na paru — jedna tačka u prostoru, jedan dio u zraku, a koliko udesa ljudskih tako nose! — Ova Voltera bila je očito tek kula na bedemima, što se ulegla nad Maremu. I danas još sve u nje zbori o navali i o odbrani, o gradskim kotarima, što su se osvajali trg po trg, kuću po kuću. Ne pokazuju li stanovnici življu pažnju, ne uzdržava li možda izvanredno svojstvo uzduha na ovom vrhu, ometenu od vjetrova, zgrade ovako čitave? Ni u jedne od tih kuća ne vidi se ni traga kakovu rušenju. Sve su te gradjevine sure, tako suhe, a sunce im ispilo svaku vlagu, te se iz ovoga listopadskoga neba, iz ovoga svejednako živoga nebeskoga plavetnila isklesani uglovi odvajaju jasni kao da su u bakru rezani. Od ovo četiri stoljeća valjda se nije ni kamečak s mjesta pomakao. Rekao bi, da je jučer bila opsada od 1472., kad je Lorenzo Medici zauzeo grad. U tim istim ulicama i zidinama, na tim istim pločama tih je tužnih dana krv tekla tako divlje nabujalim potokom, da je i u ono doba svakidašnjih pokolja pljačka Voltere bio jedan užas. Kad je *Il Magnifico* bio na svojoj smrtnoj postelji u onoj ubavoj vili Careggi, što se nalazi pred vratima Firence, a kojoj prozori gledaju u vrt obrašten kedrima uvijek zelenim, ružama uvijek cvjetnim, rumenom i bijelom javorikom, crvenim i šavranastim karanfilima, bio se je ustrašeni kršćanin opet pojavio u osnivača platonske akademije. Taj čovjek, van reda nadaren i svestran, svojeglav i nestašan, u kojega bijahu najtanje tankoće duha udružene s najgorom okrutnošću onoga doba, bješe ustreptao od svoje prošlosti. Da ga nijesu ispovjednici odriješili tek iz laskanja? Pa tako, željan blagoslova, kojemu se je za cijelo nadao, poruči da mu dodje dominikanac jarećega profila, najgori dušmanin njegove porodice, nesmiljeni apostol *Sv. Marka,* žestoki Jeronim Savonarola. Zauzeće Voltere bilo je jedno od onih triju zločinstva, kojih redovnik ne htjede oprostiti umirućemu, a taj je potonji uzbunjen samrtnim mukama u duhu za cijelo opet vidio ove zidine, ove trgove i palače, kako ih danas ja šetajući se mirnim okom promatram. Kaka li okvira za onaku bjesomučnu grižnju savjesti, štono ju je Dante opisao. Čini ti se kao da je i pored svega nebeskoga plavetnila svuda ostala neka tragična biljega. Na ovom trgu pred palačom priora ovi isklesani grbovi na pročelju vidješe, kako se je skotrljala glava tiranina Belfortia. Ova vrata *all' Arco* (na luk) držala su već pod Etruščanima

svoje naslage crnoga kamenja, a ove nezgrapno isklesane obrazine, kojima su uresena, možda su osakatile legije Sulline, kad su zauzele nesretni grad. — Na strani okrenutoj prema Sieni tvrdjava, što ju je Lorenzo poslije svoje pobjede sagradio, zaronila je u obzorje kao gubac od broda; a da bi bajka pridala nešto svoga čara grozoti istorije, dok firentinska kula u samom gradu nosi strašno ime *Mastio* „Mužjak", druga se kula tvrdjave, koju sagradiše sto godina prije, pa ju poradi sitnijega njezina obličja prozvaše *Femmina,* diči i divnim imenom shakespearskim: »Kula vojvode atenskoga«.

Je li to oprjeka prividjenja okrutne prošlosti i današnje spokojne bezbrižnosti? Nigdje, pa ni u onim engleskim gradićima *Lakedistricta* (jezerskoga kotara), štono sam ih bio tako zavolio, nijesam toliko koliko ovdje disao uzduha života intimnoga, uzanoga i božanstveno jednoličnoga. Nasljednicima starih Etrušćana, što se šetaju na suncu već zamotani u svoje smedje ogrtače sa crvenom postavom, vidi se na obličju utisnuta tako duboka spokojnost gradjanska! Djeca se tako živo igraju na vratima! Radnici zaposleni u sobama iza dućana onim stranim izradjivanjem alabastra, štono Volteri donosi novaca, ali nikakve umjetničke slave, rekao bi, da se tamo bave zanatom sretni, da sretniji ne bi nigdje bili! Kako je dan već zahladnio, prolaze žene grijući svoje ukočene ruke na dršku malene zemljane posude pune žeravice, koja se zove *scaldino.* Ta je umiljata kretnja nadahnula jednomu momu prijatelju pjesniku nešto usiljen sonet, pa ne mogu odoljeti veselju, da ga, makar malko i protiv volje njegova pisca, zbog njegova toskanskoga kolorita ne prevedem — ja bar osjećam, da je takav, kao što svi zaljubljeni nalaze sve romance zaljubljenima:

U jasnim gradovima moje Toskane blagoslovljene — i duž ulica uzanih izmedju starinskih palača — vjetar jesenski duva, noseći sa sobom studen — Apenina, koji se bijele snijegom, što je noćas pao.

A žene koračaju brzo, držeći u svojim rukama — ubavi držak zemljene posude smedje — gdje se pod sivim pepelom rumeni živa žeravica. — A ono malo vatre dosta je, da ih ogrije.

Tako u ovim danima jeseni moga žića — kad oko mene kao da odiše iz svake stvari dah — što zamrzava i zadnju moju nadu — smjerno uzimam sa sobom tvoju spomen — i vatru nekadašnjega milja, što živi pod pepelom — prošlosti, dosta je da ogrije moje srce.

Mjesto pravoga scaldina smedjih Toskanka i čuvstvenoga scaldina, što ga slavi pjesnik, ja pak imam, da se ogrijem od ovoga

vjetra sjevernika, što se je podigao, veselu groznicu za pronalascima, u kojoj je sva prijatna poezija putovanja, a ovdje ju sve zameće, počevši od prvoga pogleda, kad stigneš u grad, pa do uputa vodja. Taj drug, kadšto tako dobro, a kadšto tako loše obaviješten — nije li ta neizvjesnost još jedan čar više? — spominje dvije slike Luke Signorellia, što se čuvaju jedna u palači priora, a druga u jednoj kapeli stolne crkve. A i s njima začet ću moje hodočašće, jer djela majstora iz Kortone nema baš odviše u muzejima, a to je divan majstor. Taj umjetnik, jedan od onih rijetkih, što su našli milosti pred groznom kritikom Michel-Angelovom, kao da bijaše neka vrsta velikaša anatomičara, strpljivi radnik freska veličajnoga ukusa. Barem Vasari, koji ga je poznavao u njegovoj starosti, prikazuje ga tako i pripovijeda o njem čudnu pričicu, koja kad bi se drugomu komu primijenila, ne bi nikomu tako pristala kao tome slavnomu risaču petnaestoga stoljeća, pored kojega se Mantegna čini lak. „Luka", kaže kroničar, „izgubivši jako krasnoga sina, kojega je silno ljubio, dade ga staviti gola preda se i sa jako velikom postojanošću duše, bez jecanja i suza snimi ga, da bi tako tim djelom svojih ruku svagda imao pred očima onoga, kojega mu je priroda dala, a huda sreća oduzela". Za nesreću dva predmeta, što ih je slikar obradio u Volteri, ne pripadaju k onima, što su pristala snažnomu i oporomu njegovu duhu. U palači priora nalazi se Madona sa svecima i nosi na koljenima djetešce Isusa. Taj goli nejačak podigao svoju ručicu od nekoliko mjeseci baš sasvim onakom strahovitom kretnjom kao Krist sudac na Buonarottijevoj freskoslici u sikstinskoj kapeli. Ne, to nije spas, to nije dijete rodjeno u jaslama medju volom i magarcem, što nam ga Sandro Botticelli u divnoj jednoj slici u milanskom muzeju Poldi-Pezzolijevu prikazuje, kako se igra trnjem i čavlima, kao da je od čovječje prirode poprimilo sve, pa i neuku nemoć djetinjstva. Pa to nije ni onaj, što ga sicilski dućandžije i danas prema božiću zazivaju zavojima od papira, prilijepljenim na izlozima, što nose natpis: »*Viva Gesù Bambino!* Mali Isus Lukin već postupa s grješnicima, kako je Herkule u starinskoj bajci radio sa zmijama, štono ih je u svojoj koljevci ugušio. Neispravna ta zamisao nije nimalo izravnana radnjom dosta savršenom, a što se tiče druge slike, one u stolnoj crkvi, što prikazuje blagovijest, pokvarili su je odviše vidljivi popravci. Razne slike, kojih ima izobila pokraj tih djela u jednoj i drugoj zgradi, premda se pripisuju onako valjanim umjetnicima, kao što su Ghirlandajo, Sodoma i Gozzoli, ne vide mi se više majstorska djela. Moguće je doduše, da nijesam pravedan, jer me je svega pre-

svojila jedna druga slika, za koju je i sam moj vodj zaboravio, a skriva ju franjevački jedan samostan izvan grada.

Pošao sam u taj manastir tek slučajno, uvjeren, da iza razočaranja tih dvaju pohoda ne treba u Volteri drugo tražiti, već ako te prve utiske slikovite utvrde, i oživljavati ih naprosto šetnjama oko bedema. Idući dakle k tomu samostanu San Girolamo pustom okolicom grada, htjedoh tek iz daljega i ispreko jedne usjeline zemljišta da pogledam tako oštru crtu zidina, iz kojih se je firentinska tvrdja tako strašno naprijed potisla. Žene sa sela prolazile, na nogama im čavlima potkovane cipele, skrivajući oči pod pritisnut okrajak niskoga i okrugloga muškoga pustenoga šešira. Neodredjena neka priproština njihova obličja tako se je potpuno podudarala s općenitom bojom staroga junačkoga grada, te bih bio držao, da sam za svoju šetnju naplaćen već tom tako savršenom slikom. Pa tako bijaše baš prekrasno iznenadjenje, kad sam došao u samostan, a redovnik, postavljen da ga čuva — od male braće u smedjoj mantiji — na svu silu htjede da mi pokaže, što je on nazivao „blagom" svetoga Jeronima. Najprije mi otvori kao neku malu kapelu, što služi za grobnicu Inghirama, glasovite gradske patricijske porodice, a tamo čitam na grobnom kamenu ovaj tužni natpis, štono je čudno nekako prožet panteizmom na ovom kršćanskom mjestu:

Tutti torniamo alla gran madre antica
E il nome nostro appena si ritrova!...

(Svi se vraćamo k starinskoj velikoj majci, a naše će se ime jedva naći). A iznad toga grobnoga kamena izdigla se prekrasna ploha zida, gdje je Luka della Robbia u pečenoj zemlji prikazao sudnji dan, sav bijel i modar, izradjen divnom širinom kod te vrste umjetnosti, koja kao da drugo ne podnosi do umiljatosti. Lice mladića desno dolje, što ne zna je li spasen i gleda u arhandjela djelitelja, samo bi bilo vrijedno putovanja k ovoj nepoznatoj crkvi. Ona ima još jedan drugi dragi kamen, koji je po mome sudu kud i kamo dragocjeniji. To je blagovijest, što ju je na drvu naslikao jedan umjetnik škole sienske, koji je tek istoričarima umjetnosti poznat, Benvenuto di Giovanni. Na pozadini od zlata Djevica se posadila, odjevena u haljinu protkanu zlatom usred polja puna zlatnih cvijetića, crta sitnih, a tako milokrvnih i nježnih! O divna sliko, koja ćeš mi svagda treptjeti izmedju redaka Danteove *Vite nuove* i soneta Cinovih. To je odista Gospa viteškoga srednjega vijeka, evangjeosko biće, koje je svojom nevinošću probudilo ljubavni san, a to je sa

svojim sjetnim i krotkim posmjehom i žalosna majka, kojoj će sedam mačeva probosti srce. Razbiraš kao neko sažaljavanje u arhandjela blagovijesnika, koji je očevidno došao odozgo, dok jedan odjeven oklopom vrača, a druga haljinom, kao da su ju vile satkale, sveti Mihailo i sveta Katarina mučenica, stoje s jedne i druge strane, a dolje lijevo darovatelj slike klečeći pokazuje čednu gorljivost svoga jadnoga lica samrtnoga. Godine bacile su kao neku koprenu na ovu sliku. Godine? nijesu. Nego dim tamjana, što se je pušio podno oltara za nebrojenih službi božjih u ovoj uzanoj crkvi već od preko četiri sta godina. Kolorit je ove slike danas otajstven i nejasan kao nejasan dan, što u kapelu prodire kroz prozore od šarenoga stakla. Svi su ti likovi u licu blijedi i svetački kao i svi pravi kršćani, koji su se ovdje molili. Malko nespretna neukost crtanja, ukočenost držanja, pobožni način, kojim je sve udešeno, podaje konačno ovomu gotovo nepoznatomu djelu jedinstveni čar, kojega ne možeš da zaboraviš. U muzeju sienskom ne bi ga raspoznao od drugih, a i ja sam sam, makar sam već satove i satove proboravio u tome muzeju, pomiješao Benvenuta s onim ostalim majstorima njegove skupine i njegova doba, kao što su Francesco di Giorgio, Neroccio di Bartolommeo Landi, Guidoccio Cozzarelli, Girolamo di Benvenuto. Ima ih toliko, tih učenika mističnoga Duccia i učenoga Simona Martinia! Zajednica ideala i manire bijaše tadašnjim umjetnicima tako draga, kako je nama ovo naše traženje, da budemo samonikli po što po to. Oni, naprotiv, prihvaćali su, željeli su da naprosto nastave predaju, da budu svaki grana istoga velikoga stabla, pa ni grana, već cvijet izmedju cvijeća, jedan čas jednoga velikoga dana, postat jedne velike nauke. Pa zato se, kad puno njihovih djela na skupu vidiš, i osjećaš tako snažno uzbudjen, zato takove snage i ima u svakom njihovu djelu, kad ga i osamljena vidiš. Ono nešto napola bezlično daje ti, da ispreko odlomka, što ga promatraš, zapaziš silni zajednički trud, s kojega jedinoga je i taj odlomak mogao nastati. Kadšto dapače, a tako je ovdje, odlomak je tako divan, da časak nekako obilježuje najvišu tačku, što nadvisuje sve drugo, pa taj časak sva slava čitave škole u jedan mah obasjava ime siromaha skromnoga radnika, koji je velikom zaslugom povodljivosti pokazao u jednom djelu dara koliko najveći od velikih.

III.

Voltera, 23. listopada.

„Sirena ljubi more, a ja ljubim prošlost . . .“ Te stihove prvaka medju novijim engleskim pjesnicima koliko sam puta opetovao u Italiji, u toj zemlji, gdje stari život spava pod današnjim, a pod tim starim životom još stariji, a pod tim opet još jedan drevniji. Pod današnjom Volterom nalazi se ona srednjega vijeka, a zatim ona rimska, a pod tom rimskom ona etrurska. Ova je potonja doslovce počivala pod zemljom, pokopana u grobnicama, koje su iznijele na javu više od šest stotina žara. Te mrtvačke škrinje četverouglasta oblika kao da su htjele biti isprva kuće u malom. Naivni nagon čovječje duše uvijek ju je navraćao, da ljubljenim licima želi drugi život, to će reći isti iznova, kako bi nas oni mogli ljubiti s istim srcem i, mi bismo to htjeli, u istom okolišu običnih stvari. Zatim su se te žare nakitile plosnim reljefima, a kako sada mrtvi, kojima su služile, nemaju nikoga, da se za njih brine, idu se gledati samo ti kiparski uresi u muzejima u Volteri i u Chiusiu. Ma da svagda isti predmeti i pokazuju prostu obrtničku rabotu, opet se sjećamo, da su te slike bile udružene s osjećanom tugom, ima tome evo preko dvije tisuće godina. To je ono, što u nama dira duboke žice simpatije ljudske. Pred ostacima istoričkih grobova svikolici smo nalik na one legijonaše Tacitove, koji su prolazeći tužnim ravnicama, pozorištima nekadašnjih bitaka, osjećali i pored svega njihova nemara za stare rabotnike klanja, kako ih se je kosnulo ono, što istoričar veličajno naziva: neizvjesnost ljudskih stvari!

Etrurski muzej u Volteri jedan je od najzgodnije razmještenih, što sam ih obišao. Kao i prekrasna galerija Poldi-Pezzolijeva u Milanu — gdje možeš pokraj Botticellia, o kojem sam jučer snivao, gledati Dalilu Carpaccijevu, kako uspavljuje Samsona uz rominjanje vodometa, što prši u vrtu tako milom, zelenom i tihom — bio je isprva djelo privatne volje. To je onaj izvrsni temelj, na kojem se je Italija pridigla, ta inicijativa pojedinaca, naslijedjena od starih republika, koju i danas nahodiš u mnogim malim i velikim stvarima. Kip sabirača mrtvačkih škrinja, a danas je i on mrtav kao i oni, kojima je uznemirio vječni pokoj — monsignore Mario Guarnacci mirno pazi, kako se radoznali ljudi šetaju medju ostacima, što ih je njegovo učeno nastojanje istrglo iz podzemnoga groblja časnoga Velatria. Gotovo sve te škrinje bile su isklesane u alabastru, koji je

negda bio zaodjenut bojadisanom žbukom. Žućkasta boja još ih se svejednako drži, kao da su tobože od mramora. Svaka je zatvorena pokrovom, na kojem je prikazan pokojnik, držeći u ruci pliticu za pogrebnu žrtvu, tijela premalena i izradjena ne pitajući nimalo za anatomsku istinu, dok je vrlo velika glava po svoj prilici bila isklesana sa jako velikom pomnjom, da bude nalik. S toga osebujnoga nerazmjerja vide se ti nepodobni kipovi kao neke snuždene nakaze, ali to odaje sveudiljnu potrebu toga plemena; jer se još i danas na talijanskim grobljima medju općenim znakovima žalosti i nade uvijek nalazi i po koji kip ili poprsje pokojnika, koji su isklesani do najpodrobnijih sitnica — pa i do čipaka haljine, vrpca na cipeli i nabora na kaputu. Nijesu li pod trijemom peći za spaljivanje mrtvaca u Milanu prilijepljene fotografije spaljenih na žarama, što sadrže bijeli pepeo njihovih kosti? Čini se, da se ta južna osjetljivost ne može osloboditi od potrebe za obličjem. A nije se od nje mogla više osloboditi ni u vrijeme ove stare civilizacije etrurske, u kojoj se je tako nedokučljivo pomiješao istok s Grčkom.

Ta sličnost osjećaja nije jedino, što pobudjuju ovi grobni spomenici. Misli, koje su drevni stanovnici toga zakutka svijeta pravili o zadnjoj zagoneci, upisane su u plosnim reljefima, što rese zidove škrinja. Premda svojom veličinom nijesu jako prostrane, jer nijesu smjele sadržati više od ostataka jednoga pokojnika — tu prašinu krila Psihinih, rekao bi jedan moderni poganin — ima na njima dosta mjesta za čitave prizore, gdje umiru raznoliki ljudi. Misli, što ih njihova radnja ima da izrazi, ne razlikuju se nimalo od onih, od kojih je i danas sazdana naša sama filozofija groba. Tema se nimalo ne mijenja, svejednako je to kratkotrajna radost svijeta, nenadni rastanak, užas od opasnih sila prirodnih, opominjanje, kakova smo mi malešnost — pa ipak moramo odgovarati za tu malešnost pred sucem! Evo, ovdje se nižu bjesomučne nemani: orolavi bore se s ljudima, tritoni odnose djevojke, furije razapinju svoja krila, a s njih je čitavu površinu kamena spopao drhat, tako ti se fine žilice jednog krila šišmiševa pričinjaju da trepere. Drugdje je opet rastanak duše od tijela predmet plosnoga reljefa. Jedan sluga meće ormu na konja za dušu, koja hoće da ode, a drugi svira u frulu, da joj ugodi i zasladi gorčinu dugoga puta. Na drugim žarama zapazio sam Merkura zaklinjača. Taj vodj sjena drži se u kutu sa svojim štapom, dok se umirući opršta sa svojima. Drugdje toga Hermesa, mladoga, vitkoga, milovidnoga i kod žalosnoga posla, zamjenjuje divlji Haron, koji diže bat, da razbije tjelesa. Drugda opet, dok se taj oproštaj dulji,

javlja se nepoznato čeljade noseći na ramenima bisage, od kojih je jedna vreća za dobra, a druga za zla djela pokojnika. Jer se baš dulji taj oproštaj! Koliko muke za onoga koji polazi, da predje stup, što bilježi granicu ovoga svijeta i onoga! Ah, daleka li i teška puta, na koji valja poći i koji vidimo da izvršuju druge duše, jedne na opremljenom konju, druge u nosiljci ili u čamcu, treće na kolima, a sve sretaju sjene pokojnih, strašni i nakaženi likovi paklenskih duhova. A onda kao da su umjetnici, u kojih su ta djela naručena bila, poslušali savjete pjesnika i filozofa, od kojih tamo negdje u davnini jedna obljubljena rečenica, a i slike tragičnih dogadjaja sveudilj kao da govore onima, što ostaju: »Vi plačete za svojim dragim mrtvacem; pomislite, koliko je drugih već tamo otišlo, i u prvim mukama, koji su bili vrijedniji od njega, junaka, kraljeva, kraljevna u cvijetu radosti i ljepote!" I najsjetniji dogadjaji grčke bajke javljaju se redom. Eto rata tebanskoga i bratoubilačkoga boja Eteokla s Polinikom; eto ubistva Klitemnestre i Egista preljubočinca; eto Oresta i Pilada u Tavridi, žrtvovana Ifigeniji, Troila umirućega; Ulisa, kako strijelama gadja nevjerničke prosce, Polifema proždrljivca, bitaka varvara i vragova. Radnja tih plosnih reljefa jako je nejednaka. Gdjekoji zasvjedočuju vještu ruku, drugi odaju rabotu za plaću, posao kao tjeran na veliko. I jedni i drugi jednako zanimaju pohodnika s razloga, što daju obavijesti, koje nimalo ne zavise od vrste umještva. Pa to i jeste, kad čovjek o tome razmišlja, smiješno i porazno iskustvo, što ga stečeš putujući po zemljama istorije, da su sve stvari kao podaci jednake. Pa i najprostija stvar, koja je služila i bila napravljena za neku pozitivnu porabu, donosi sa sobom kadšto veće znamenovanje od kakova skupocjenoga dragulja, koji ne služi ni za što, od kakove najpomnjivije rezbarije, kad je bez koristi. Veliki zakon nužde, što tako teško pritiskuje ljudski rod, očituje se i ovdje. Što mi tražimo od tih spomenika starinske pošte, nije ljepota oblika, nije san poezije i svijetla. Nije; nego da otkrijemo srca, a nespretni drhat nevješto isklesana kamena pokazuje nam ih, ta srca od negda, tako bliska našima! Pa kad smo i mi odali našim mrtvima poštu žalovanja za ono, što su oni trpjeli, za ono, što možda još trpe; kad smo osjetili pokraj njih drhat žalosne nade, jer želimo, da ih opet vidimo, užasa, jer ćemo jedan put biti kao i oni, neznanja, jer nam ne će nigda više prozboriti, nijesmo li ispraznili kupu onoga, što možemo da prospemo osjećaja na njihovo zadnje utočište? A te osjećaje, *naše* osjećaje, ove žare kazuju, da su ih ti ljudi sve poznavali. Mi smo mogli da promijenimo njihove obrede, da oborimo njihovo sujevjerje; što su oni

podnosili, i mi podnosimo, što su oni ljubili, i mi ljubimo, čega su se oni bojali, i mi se bojimo, za čim su oni plakali, plačemo i mi, a sfinga, što su ju kadšto isklesali na tim mrtvačkim žarama, nije prozborila ni riječce više o vječnoj zagoneci.

Htio sam da obidjem bar jednu grobnicu, gdje su te žare počivale prije nego su bile prenesene u muzej — prijelaz, koji im bijaše smrt u smrti. Nije li se oko njih nalazilo još štogod od žive pošte, kad su stajale na mjestu, što su im odabrale ucviljene i pobožne ruke? Grobnica, u koju sam sišao i koja nosi ime Inghiramia, jer se nalazi tik do vrtova te porodice, jeste krasna podzemna prostorija, koja se nekoliko puta oko sebe uvija. K njojzi se dolazi otvorom iskopanim u jednom grobnom humku i zatvorenim vratima, od kojih jedan napola divlji seljak čuva ključ. Moj provadjač drži u ruci svjetiljku od pečene zemlje, koja se je ispružila kao kljun, gdje izlazi stijenj, pa gotovo je na oko načinjena poput svjetiljaka, što su se našle u ovakim grobnicama. Pravljenje toga običnoga posudja prelazilo je dakle od koljena na koljeno bez ikaka prekida, preko svih prevrata i pokolja. Sišavši stepenicama stubišta, otvara se kao špilja nejasno osvijetljena tim drktavim svijetlom s klupama od kamena, koje su razmještene poput kreveta kod gozbe. Nekoliko žara ima još tamo poredanih, a kipovi pokojnika, ispruženih na pokrovu, čine ti se kao zbor nepomičnih gostiju kako se drže kod gozbe. Pedeset škrinja po prilici moglo je stati na to pogrebno počivalište, što se prostire duž galerije. Bijaše li to mjesto namijenjeno članovima iste porodice, što ih je Persefona smjela tako redom pozivati na ročište šutnje, na tu slavu počinka, od kojega nema ustanka? Koji su neprebolni bolovi, koje su ljubavi jače od groba dolazile amo jecati? Što bi kazivalo kamenje ovih zidova, kad bi najednom oživjelo poput onoga arapske planine? Eto, i nehotice grizem se u duši, što svojom radoznalošću skvrnim to mjesto. Zaboravljam na sićušna i smiješno nakažena tjelesa, što su isklesana na pokrovima žara, da tako izražaj lica jače udari u oči, i krećem se k otvoru vrata, kako bi mjesto fantastičnoga svijetla svjetiljke opet ugledao čisti, neraspadljivi bijeli danak. Opazim onda kako je pod svodom nad ulaskom drveće potjeralo korijenje s tolikom snagom, da je krajnji vršak korijena probio naslagu tla i pećine. Taj čas baš je tamo zasijalo sunce i odjedared kao da je sinula šipka od svijetla, kao mrežica tananih živih žilica, nanizanih samim kapljicama. Ti sjajni biseri, kojima se cijedi vlaga zemlje, rekao bi da silaze k onima dolje kao suze prirode odozgo, što su se odronile od kiše, vjetra, zraka nebeskoga i svega, što na licu

zemaljskom obnavlja šareno ruho bujnoga bilja na radost zjenica, što žive. To je želja, što ju neprestano dovikuju grčka djeca na ulicama u Krfu prosjačeći pare i nudeći cvijeće. „Da biste se užili svojih očiju."

IV.

Colle, 24. listopada.

Otputovao sam jutros iz Voltere, da kolima dodjem u Sienu. Put ide duž San Gimignana, prolazi kroz Colle i treba da udje u Sienu mimo palaču tursku, krasnu gradjevinu, sazidanu od cigala u petnaestom stoljeću, i na vrata Camollia zvana. Kasom dvaju malih konjića toskanskih, što trče brzo, a što ih kočijaš katkad podstiče duvajući na njih silom vina Chiantia u grlu, za taj se put hoće osam do devet sati. Daje ti prilike, da još jedamput prosudiš, kako se u Italiji više nego drugdje vidja najveće obilje i potpuna pustoš naizmjence. Najprije se kilometre daleko voziš pustarom poput one, kojom je kralj Lear lutao, tako se pružila vjetrovita, gola, divlja i izrovana. Kad se okreneš, dugo vidiš Volteru i svejednako vršak firentinske tvrdjave gospoduje nad tim divljim krajem. Glava ti je puna kronika gradskih, pa razmišljaš o stranačkom boju, što ga tu činiše na koncu četrnaestoga stoljeća Belforti, okrutni tirjani, koje je konačno pobuna naroda otjerala. To je obična istorija svih slobodnih gradova u Italiji. Onda ćeš spaziti San Gimignano, i on doduše strši iz pustare, ali se je podigao na brežuljku ne tako divljem i zupčasto reže obzorje osebujnim svojim arhitektonskim oblicima. Zvonici, koji su se u njem tako umnožili, suri se odvajaju od živoga nebeskoga plavetnila, a masline ga okružile kao oazom tako blijeda zelenila! Ne bih lje mogao vidjeti tu osebnu sliku grada „lijepih tornjeva", a da me ne bi obuzela želja, koje sada ne mogu izvršiti, da se tu opet zaustavim, pa bilo i samo nekoliko sati. U njem se nalazi, u gradskoj vijećnici, divan tondo Filippina Lippia, slika okrugloga oblika, što prikazuje angjela blagovijesnika bolno ushićena profila, a ruku bijelih i finih pored sve dužine; klečeći drži kitu ljiljana, kojemu napola zatvoreni cvijetovi sižu preko njegove glave; a da se bolje vidi, kako donosi glas od silnijega, nego što je sam, velike zlatne zrake, što istječu iz nevidljiva bića, protegnule se kroz ljiljan-cvijeće, i ne dotakavši se njegove kose. A onda, nije li u zbornoj crkvi remek-djelo valjda od Ghirlandaja, prividjenje svete Fine, kojoj se je ukazao biskup okružen angjelima? U kukavnoj sobici, gdje mlada svetica leži na zemlji, zanesena od silnoga udivljenja, nema drugoga posoblja već ono dvije drvene stolice. Na stolu kruh, boca zatvorena krpom i dva komada načeta voća zbore o skromnoj večeri. Sasvim bijeli zid služi za pozadinu bijelim platnenim prijevjesima dviju žena, koje gledaju u utvaru svojim starim licima, štono ih je život izmučio, život predan božjoj volji i čist, koji prihvaća milosti vrhunaravne bez oholosti, kako bi prihvatio i odricanje odozgo bez pobune. Nijedan se majstor nije više od ovoga instinktivno držao onoga umnoga propisa, što ga je Millet izrekao u jednom svome pismu: slikati kod ljudi ono što traje, duboki utisak njihova zanimanja, a što se tiče radnje i njihovih osjećaja taj čas, pokazati tačno, što sa sobom donosi to zanimanje. Baš u ono vrijeme, kad je veliki slikar radio taj usrdni fresko, spremao se je Savonarola u ovom istom gradiću na svoje poslanje reforama i mučeništva. Te uspomene vidim kao da se lepršaju oko toga dalekoga grada, što ga znam tako sumorna i stroga u svom rasulu. U daljini na svijetlu kao da prima neko vilinsko obličje sa svojim crtama, što su tako osebno fantastične, i čarom svoga kamenja, što se blista.

Jedna zavojica puta i gotovo bez ikake priprave mijenja se okoliš. Pojavljuju se šume hrastove, a naizmjence i zemlja, štono je svojom mrko-crvenom bojom dala ime kraju sienskom. Jesen se je već dotakla lišća, a ridjasto njegovo zlato tako se toplo pretapa s tom žarkom bojom. Taj grimizni ogrtač, što se je prostro po brežuljcima, ima kao resu u dolini polja, gdje masline s malenim crnim plodom, obrane loze i dudovi, što su se već manje razgranali, navještaju, da se primiče Toskana sretna iza Toskane puste. U Colleu je taj prijelaz gotov. Tu u jednom priprostom svratištu ovoga drugoga sredovječnoga grada a u okolini, što je obična u take vrste domova, gdje slike garibaldinske bez prekida kazuju epopeju *Risorgimenta*, dok se konji odmaraju, otvaram knjigu pratilicu moga puta. Svi, koji ljube Italiju, nigda joj se ne primiču, ne imajući pri ruci tu pjesan Danteovu, koja svaki zakutak ovoga kraja obilježuje besmrtnim kojim stihom. Tu nahodim pripovijest Sapie, plemenite gospe iz Liane, kako kazuje poraz svojih sugradjana na tom istom mjestu:

Eran i citadin miei, presso a Colle — —

Purg. XIII. 115.)

(Bili su moji sugradjani blizu Collea). Pa će dometnuti, da joj je, videći lov, u koji pognaše njezine zemljake, njojzi tako mrske, jer

su je izagnali, srce zaigralo od tako divlje radosti, te je kliknula u vatri divljega slavlja: „Ni boga se više ništa ne bojim".

Gridando a Dio: »Omai più non ti temo«,
Come te il merlo per poca bonaccia«

(Purg. XIII, 122—123.)

„Kako čini kos za malo lijepoga vremena", završuje ona, naivna crta, što na tragičnu istoriju nadovezuje krasnu sliku seljačke priproštine. — Sva je Toskana tu unutra, s miljem svoje idile divlje ili ljupke, a u svakom kutu njenih putova povlači se uspomena krvi.

V.

Siena, 25. listopada.

Noć, što je već omrknula, branila mi je da opet vidim, kako bih želio, onaj put na zavojicu, što ide iz Collea u Sienu kroz šumu negda opasnu. Bio bih se njime dvostruko nasladjivao, jer tako dobro poznam sve raznolike vidike toga kraja, budući da sam se njime nebrojeno puta kolima vozikao, a vodio me je onaj tako druževni kočijaš, o kojem sam već govorio, koji mi je svaki čas spominjao koji stih iz Danteove »božije komedije« i objašnjavao manastire, dvorove, raštrkane zidove po dolini svim istoričnim uspomenama. Uvijek bi Španjolci izilazili iz toga kazivanja više ili manje bajovni, toliko je tragova u pameti ljudi ove zemlje ostavila užasna opsada od 1554. god. kad je najnesmiljeniji od svih vojskovodja Karla V., markiz Marignan, digao rat. Malko je i francuske krvi u ono vrijeme teklo za obranu Siene, gdje je zapovijedao naš Montluc. Taj je okoreli četobaša ispripovijedao ovaj svoj doživljaj u svojim »*Commentaires*« tako oštrim i suhoparnim riječima, te muška odrešitost toga stila nekom otajstvenom analogijom nalikuje na samu sliku utvrdjena mjesta u ovom predjelu. Baš u knjigama kakova je ta treba čitati obavijesti o strastima, kojima su zidovi Voltere, San Gimignana, Collea služili za pozorište. Takove knjige tumače prošlost takih gradova, koji opet sami pomažu, da se razumiju ove knjige. Ja se bar nijesam nigda mogao šetati javnim trgom sienskim, nad kojim gospoduje onaj toranj *Mangia*, koji je Lionarda tako zadivio, ne opominjući se čudnovite pojave toga staroga Montluca, koji na umoru od groznice i svojih rana sačuje, da se narod hoće da preda. Namah se odjene svojim oklopom, protre lice rujnim vinom, kako bi prikrio bljedoću, s teškom mukom držeći se na nogama potrči da izgladnjele podjari u boj, a njegova srčanost zbilja ih opet osokolila. Takovih djela ova je grdna junačina počinila na stotine za svoga duga života, koji bijaše jedan boj. A onda je obeščastio najčišću slavu svojom bijesnom surovošću protiv protestanata. Nu kao da o tom krvoproliću nije sačuvao više spomena, nego što je sačuvalo kamenje ovoga trga *del Campo* o njegovoj besjedi, pa završuje svoje *Mémoires* ovom rečenicom, punom zadovoljstva: »Opominjao sam se uvijek manastira posadjena u brdima, što sam ga negda vidio, djelomice u Španjolskoj, djelomice u Francuskoj. Više puta mi je padalo na um, da se tamo sklonim u mir. Bio bih vidio Francusku i Španjolsku na jedamput, i ako mi Bog dade života, ne znam još, što ću uraditi..."

Čar ponovnoga boravka u gradu, koji poznaš palaču po palaču, crkvu po crkvu, jeste u tome, da ondje imaš tri četiri djela umjetnička, koja su ti prirasla k srcu. Imaš mirnu savjest, što se tiče drugih, onu savjest putnika, koji hoće da je sve vidio, što mu ih naznačuje vodj — a nema ni krivo, jer se puti rijetko opetuju. Ali kad se opetuju, baš slobodna li i krasna veselja sasvim zaboraviti za toga vodja i po miloj volji poći na ročište s ljepotom, gdje te čekaju ta omiljela djela. Siena, crveni grad, to je za mene put, o kojem sam govorio, i uvijek čarna slika Vincieva. Tu je doksat gradske vijećnice sa svojim vidikom na neizmjerno polje, što ide prema Rimu, tu u *librerii* stolne crkve freske tako žive, tako mlade poslije četiri sta godina, gdje je Pinturichio prikazao deset prizora iz života pape Pija II., Eneje Silvija Piccolominia. Tu je konačno u akademiji Eva od Sodome i odlomak išibana Krista od istoga slikara. Ja znam da ima u Sieni na stotinu drugih djela kud i kamo znamenitijih, ali samo od ovih izmedju svih drugih prodju me oni osebujni sitni srsi, kojih više ne ispituješ kao ni ljubav. Drugdje sudimo, kritizujemo, razlažemo; ovdje osjećamo.

Koliko sam već puta od onoga prvoga išao posjedjeti u ovu knjižnicu stolne crkve, gdje je Pinturicchio naslikao svoje remekdjelo! Tada je bio već dosegao svoju pedesetu godinu, ali kao svi valjani umjetnici renesanse bez prekida je množio svoja djela. Rodjen u Perugji i prozvan »mali slikar« poradi svoga maloga rasta, a i „glušac" poradi svoje tjelesne mane, učio je u Perugina i kad je g. 1504. došao u Sienu, bio je već od 1480. do 1484. uresio freskama sikstinsku kapelu, 1485. ispisao kapelu i svod nad svetištem sv. Marije *del Popolo*, pa opet uresio za Aleksandra VI. čitavi *l'appartamento Borgia*, za Inocenta VIII. zidove Belvedera i kapelu Buffalinijevu u

sv. Mariji *d' Aracoeli* u Rimu, a još i druge crkve. Kod toga sam zaboravio za njegov rad u Orvietu i pošto se je već bio vratio u svoj zavičaj, velike freske stolne crkve u Spellu. K tome popisu njegovih djela, koji se čini golem, premda ne premašuje redovni prosječni broj tvorevina u to vrijeme, valja pridodati i množinu slika na drvu, od kojih su mnoge poradi slatkoga svoga izražaja i dotjerane radnje bile pripisane samomu Peruginu, pa i Rafaelu. Sama pomisao tolike radinosti, tako plodne, snažne i opsežne oporavlja nas od moderne mlitavosti i ovoga bolesnoga izučavanja, gdje pretjerana savjesna marljivost tek sakriva našu nemoć. Na ovim zidovima knjižnice u Sieni ni jedan jedincati od nebrojenih ljudi, što su prikazani u potpunom liku po raskošnim zgradama i vrlo velikim predjelima, ne odaje klonulosti duha, koji se muči, ni oka, koje se napinje, ni ruke, koja se vrpolji. Nigdje kao u tim freskama, koje su se samo slučajno, što su tu izložene, uzdržale tako čiste i sjajne, ne nalazimo ono, što bi trebalo nazvati čarom shakespearskim, tako je time veliki pjesnik engleski prožeo svoje kronike i romantične komedije. Tu je bogatstvo ma gospodsko, otmenost i ljepota, ma srasla sa samom prirodom, ono ujedno i jako ugladjeno i jako žestoko, pa opet u neku ruku divlje. Tu nalaziš svu poeziju renesanse, toga časovitoga jedinstvenoga cvata, kad je čovječje stvorenje rekao bi bilo tako savršeno na raskršću izmedju srednjeg vijeka, gdje je vladala odviše gruba sila, i našega vijeka, gdje kultura bez prekida graniči s bolešću. Mlada gospoda ovih freska, jašući na gotovo ridjim bijelcima s uzdama iskićenim dragim kamenjem, pokazuju toliko gipkosti u svom ponosnom držanju, toliko kraljevskoga sjaja u svome nakitu. Toliko misli ozbiljnih i sanjarskih lepršа se u njihovim lijepim očima. U lišću drveća i okolo vretenastih stupa kruži kao neki uzduh, lak, veseo, životvoran. U sjajnim crkvenim obredima, što se nalaze prikazani na više mjesta, jer to su slike iz života jednoga rimskoga pape, ima ujedno i raskoši dvorske svečanosti, a po izražaju lica i gorljivosti manastirskoga prizora. Vidiš tamo svakojake čeljadi, lica opaljena od sunca i inostranske nošnje, koja ti razotkriva onu romantičnu viziju istoka, štono je po krstaškim vojnama i po Mlecima za cijelo prešla u sanjarije tadašnjih Talijana. Kao u nekim jako početničkim slikama, ukrasi od kovine, na priliku orme od konja ili čitavi dijelovi oklopa, prikazani su reljefima kao od bojadisane žbuke, pa kad poslije podne sunce udje kroz prozor, prospe na suprotnom zidu čar od svijetla po jednom mladom caru, u istinu knezu ovoga slavlja, štono je pokročio spram svoje vjerenice, odjeven zelenom haljinom i stupajući

po cvijeću pod zlatnim ostrugama. Nešto mekane sjete umbrijske pomiješalo se, da bude što nježnija za ovo obožavanje mladosti i boje. Slikari te božanstvene škole umbrijske imali su onaj isti neiskazani dar kao i Virgil, ganutljivost u dražesti, onu slast u suzama, onu čamu, u koju ulazi i milosrdje i san — milosrdje gotovo bezlično, gotovo bez ikakova oblika i izvjesna uzroka, što ga ima biće, koje se samo zato žaluje, što je živo, a san kao što ga biljka sniva, tako je nalik na nemoćnu i nježnu krotkost nepomičnoga cvijeća. Na slikama tih slikara pojedina se lica većinom ne razgovaraju, ne gledaju se, ne mogu da se gledaju. Ne pripadaju k istomu svijetu. Jedno je angjeo, drugo svetac, treće junak, odjeven neobičnim oklopom. Drama i uzajamna radnja nije moguća izmedju njih. Pa i u ovim freskama, gdje prikazuje prizore iz zbiljskoga života i savremene istorije, Pinturichio je sasvim prionuo k tome pravcu, koji je tako snažan pored sve očevidne svoje neispravnosti. Ta plemčeta, ti knezovi, biskupi i vojnici stoje jedan pokraj drugoga, da bolje rečem, oni i nijesu zajedno. Oni kao da se ne poznadu. Rekao bi, slikar je navlaš uzeo da pokaže, ne možda neku radnju, već neko stanje, rekao bi, da se tragedija izmedju tih lica zbiva negdje drugdje, kao da je svako od njih tek orudje neke najviše otajstvene volje. A to daje tim mladićima i tim starcima sveštenicima, što ih tako podržavaju i nose sile različite od njih samih, kao neki vid, da su u istinu krasni cvjetovi čovječji od drveta životnoga. Siromah taj veliki slikar, ako je istina, što se pripovijeda, da je umro jadno i jako malo godina iza kako je razapeo na ove prostrane zidove ovo svoje čarno vezivo! Bilo je to 1513., baš je slikao svoju kalvariju, koja je danas u kući Borromejskoj u Milanu. Bješe obolio na smrt. Žena ga ostavi i pobjegne s ljubavnikom, pa tako preminu osamljen, očajao, a kako neki hoće u najvećoj oskudici, da je morao i gladovati — muž, koji je toliko osjećao, toliko prikazao ljepote velikodušne i slatke, svijetle radosti i umiljata milosrdja, bez kojih je izvio svoj vijek.

VI.

Siena, 26. listopada.

Nijesam htio da pokvarim svoj pohod u stolnu crkvu utiskom koje druge slikarije. Redovno se premalo pazi na to, da se prenaglo ne gledaju različite škole i različiti ideali naizmjence. Pošto si se tako jako nagnao u tu slikariju bogatu, slobodnu i zdravu, štono je

i u svojoj miloti odviše nježna, vrlo si loše spreman za uživanje ove druge milote bolešljive, gotovo dekadantske, sasvim prožete školom Lionarda da Vincia, kojom te otajstveni Sodoma ponudja. Nijedan majstor nije više od njega stradao od onoga mrkoga ćaprdanja kritičara, štono je tako brzo od jednoga imena napravilo čitavu bajku, koja se nikako ne da iskorijeniti, a ponajviše iz prevrtljivosti neznalica ili jer im je zazor. Merimée je kazao jednoga dana, da su mu od čitave istorije mile jedino pričice. Domišljam se, da je taj veliki nihilista time htio da kaže, da on čitavoj toj istoriji ne vjeruje ama ni riječce. Ko je sam imao prilike često pohadjati poznate ljude, bit će se doskora uvjerio, kako su sve te pričice krive ili iskrivljene. Mudričine sve tako udese, da imadu patvarača, koji ih miluju. I to se onda obično naziva slavom. U našega Sodome ne bijaše ni te spretnosti ni te sreće. Njegova je nesreća htjela, da je u jednoj odviše glasovitoj knjizi Vasari zbrkano i kakogod mu je pod ruku došlo naštampao sve, što nastrana i bez sumnje nesmotrena glava može da iznese zlobe i kleveta o nekom umjetniku. Danas su istoričari slikarstva jako brzi dopustiti, da Bazzi — to je njegovo pravo ime — nije ni u jednu ruku bio zlikovac, kako ga njegov dušmanin riše. Sramotni nadimak, koji mu je obružio slavu, čini se osim toga da je lažan. Po svoj prilici ona njegova navada odijevati se u neobične haljine, njegovo ćudljivo i okosito ponašanje, ponos umjetnički a možda i ona opasna čudnovata navika zlo govoriti o sebi, za koju je bilo primjera kod tolikih velikih ljudi — sve je to slikara iznosilo na zao glas. Da nije možda to bio, kao što se čini, da je i sam Shakespeare soneta to isto bio, strasno zaljubljeni prijatelj, koji je dao povoda tim rdjavim tužbama? Da nije i ona malko bolešljiva pretjeranost njegova umještva pripomogla ozloglasiti ga po predrasudi, koja u svemu, što je zamršeno, nazire pokvarenost? Ja pak, koji sam proučavao jako na blizu život i ličnost nekih jako uvaženih umjetnika, stekao sam izvjesno znanje, baš suprotno najdublje ukorijenjenim predrasudama, da je talenat svagda i bez ikakova izuzetka sazdan po prilici duše. Mislim neku vrstu talenta, štono ne stoji ni u vještini radnje, ni u proračunanom znanju učinka, već u prijenosu osjećaja, koji se drugoga prima. Dogadjaji u životu čovjeka tako su malo značajni! Naša spoljašnjost, što ju naša djela rišu u mašti drugih ljudi, tako je lažna! Poznaju li oni igda ta djela tačno, a ako ih i poznaju, jesu li vrsni raspoznati nejasno korijenje? Hoćemo li im kazati onaj čitavi svijet misli, što nas pokreće otkad živimo, riječ, koju tek sami sebi izgovaramo, tajnu tragediju naših nada i naših nevolja, trzavice naše

ranjene ličnosti i osakaćenoga ideala? Gdjekoji kao da se je više ispovijedio od nekih sadašnjih pjesnika, tako Musset, Heine, pa opet nema zagonetnije i nedostižnije stvari od tih dviju ličnosti. A što da tek kažemo o onome, koji je ne imajući riječi na porabu protumačio svoje unutarnje sanje samo pogledima i posmjesima madona i svetaca, kretnjom angjela u kutu koje freske, jednom crtom ustiju, lelijanjem kose, udešavanjem nekih prizora? Kad ti pogledi i posmjesi, te oči i usta, te kretnje i držanje odaju tako bolnu i strasnu nježnost, nijedan životopis, pa da je i inako dokazima obložen, nego što su nezgrapne bilješke Vasarijeve, ne će me zavesti, da posumnjam o duši, koja se je tako očitovala. Ima samo jedan pravi dokaz o umjetniku, a o tome nema dalje prepirke: to je njegovo djelo, a baš od toga trebalo bi po pravu najprije iskati obavijesti o čovjeku, radije nego od zlobe i nerazbora svjedoka, koji su gotovo uvijek jalni.

Premda se je Bazzi rodio u Piemontu i učio u Milanu pod ravnanjem Lionarda, samo u Sieni može se potpuno procijeniti njegov značaj. Tu ima sva sila njegovih djela, a ta su jako nejednaka. Čini se, da je kao svi nemirni umjetnici i u kojih živci prevladjuju, radio bez saveza, ovdje svršavajući freske ili sliku na drvu sa svim srcem, ondje bacajući na platno ili na zid površan nacrt na brzu ruku. Ma da i ide za istim dotjeranim i otajstvenim idealom kao i njegov učitelj Lionardo da Vinci, sasvim tim nije ni u jednu ruku na nj nalik, što se tiče onoga Lionardova polaganoga spremanja, duboka razmišljanja, onoga proučavanja djela do najtanjih tankoća, sa kojega djelo postaje više sredstvo nego li svrha, neki postat duševnoga putovanja i prigoda umnoga napretka. Uza sve to pokazuje Bazzi u svojim najboljim tvorevinama snagu samonikla stvaranja, lak polet, lagodnu sreću slikanja, koje te presvaja. Slikarije, koje su mu već od godina stekle slavu medju pohodnicima Siene, one su, što ih je posvetio svetoj Katarini i što rese zidove jedne tamne kapele u San Domeniku. Još se nigda možda nije misticizam sa svojim bolnim slastima, sa svojim zanosima i nesvijestima, od kojih dolazi čarobna melodija *Nasljedovanja* i molitava svete Terezije, objavio kao u tim freskama, gdje je svetica sa svojim ožiljcima prikazana u odjeći duvne, ruku probušenih od rana, očiju utopljenih, onesvijestivši se od radosti, što joj se je ukazao spas, u naručju duvna, koje ju drže. Ma bila ta sveta Katarina dirljiva koliko mu drago, ja volim od nje Krsta išibana i Evu u Akademiji, makar i ne mogu da zato kažem drugoga razloga, već ako čisto ličnu naklonost k širem simbolizmu, štono nije tako jasno odredjen. K njima sam se dakle jutros uputio, dan bijaše

hladan i plavetan, a ja pun ove uzrujanosti, da što prije dodjem, pun želje da pomladim stare utiske, štono ju Italija svejednako daje svojim vjernicima. Pjesnik kazivaše o Petrarki:

Za jedan njegov sonet pošao bih
I pješke u Rim.

Ponavljam taj stil idući duž visokih palača svaki čas okrznut od kočija, što trče tako brzo po ovim uzanim i popločenim ulicama. Evo već trga u obliku potkove konjske i kao izdubena u sredini, evo već ulice Cavourove i njezinih zdenaca okićenih kipovima, a onda ulice lijepih umjetnosti sve na nizbrdo, što se spušta sa strane Fonte Brande, toliko slavljene od Dantea:

Ma' s' io vedessi qui l' anima trista
Di Guido, o d' Alessandro, o di lor trate
Per Fonte Branda non darei la vista.
(Inf., XXX, 78.)

»Ali kad bih vidio ovdje žalosnu dušu Guida, Aleksandra ili njihova brata, taj pogled ne bih dao ni za Fonte Brandu.«*

Evo već vrata muzeja, maloga muzeja pokrajinskoga, koji je bio ponajviše sastavljen od slika oduzetih crkvama i manastirima. Poput onoga u Perugji kao rijetko koji zanima čovjeka, jer sadrži slike samo od jedne škole i prema tome ponudja onim jakim utiskom jedinosti i složnosti u istom idealu, štono je takodjer najviša poezija katedrala. Takova galerija, gdje je trideset umjetnika, od kojih su gotovo svi višega reda, objesili slike, štono su nalik jedna na drugu kao sestre, kao da šapće sa svojih zidova taki savjet i za moderna čovjeka — da tvori svoje djelo čedno, da se kod toga nimalo ne odaleči od učitelja, od kojih potječe, i ne traži na svu silu bučnih novotarija. Ako takovu novu stvar u sebi nosimo, ona će sama od sebe izbiti silom neodoljiva nagona, a mi ne možemo, ne smijemo da znamo njezine vrijednosti.

Ali ja nijesam došao da još jedamput promatram ozbiljne početnike slikare sienske ni da mudrujem o starinskom zaptu, po gotovo, kad u jednoj maloj dvorani desno ugledah odlomak Isusa vezana za stup i prepoznah žarki kolorit Sodome u tom ostatku freske, gdje je učinio djelom jednu nevjerovatnu stvar: dati vid duhovni fizičnoj patnji. To poprsje, izradjeno s golemim poznavanjem

* Tu se za cijelo ne misli Fonte Branda u Sieni, već ona u gradu Romeni u Cassentinu. Nap. prev.

anatomije, drkće od bola, koji misli. Što odiše na otvorena usta lica, na oči, gdje se leprši neki zanos, to je samrtna strast mučenika. Pa kad trnova kruna i ne bi obavijala to čelo svojim krvavim šiljcima, sasvim tim prepoznao bih Krista, »moga Krista«, kako uzdiše u svom tako nježnom očaju Faust Engleza Marlowa, po divoti tih samrtnih muka. A evo opet Krista, koji je sada uskrsao na jednoj freski tik do one prve, kako silazi u mjesto, gdje su duše pravednih očekivale dolazak spasa, i kako ga gleda Eva, tako smišljena, te bi sama dostajala za slavu majstora. Gospod ulazi dakle u ovaj kraj nejasnih tmina i, prignuvši se k dušama, izvlači jednu za drugom iz te mrkle noći. A ko je onaj začudjeni mladić, kojega se je mašio tako blagom rukom? Ah, kad to ne bi bio Avelj, dijete ubijeno od prvoga ubice, ni Adam ni Eva, što stoje u kutu, ne bi ga gledali tim pogledom. Otac se drži prekrštenih ruku nekako oporo kao radnik, koji se je jako umorio, što je morao toliko zaradjivati hljeba u znoju svoga čela. I Eva je takodjer prekrstila ruke, lijene ruke, sitne i mekane, nesposobne za rad. Milina njezina mladoga tijela, kosa prosuta po mekanim ramenima, čelo joj i usta bez ikakva nabora, obli njezini obrazi bez ikakvih mrežotina kazuju je onakvu, kad bijaše još djevica u raju zemaljskom i prije grijeha. Spasitelj, učinivši da uskrsne, vratio joj je njenu prvašnju ljepotu, ali joj nije vratio nekadašnju dušu, jer inače njene oči ne bi tako promatrale ustanak sina Avelja, kad se ne bi opominjala, koliko je za njim plakala, kad ne bi mislila na drugoga, na krivca, kojemu se ovaj Spasitelj nigda sagnuti ne će. Ushit iskupljene duše, snuždenost očajna žalovanja, čudo od tolike sreće nakon tolikih suza, zbilja pokajanja nakon tolike odgovornosti — sve to čini se, da se leprši zajedno sa sjenom od raspuštene kose na tom nježnom i sjetnom licu. Rekoh čini se, jer ne znam za sve one prigovore, što će ih današnji estetičari dati o tako sasvim čuvstvenom tumačenju kako je ovo, koje podmeće slikarima ideje, koju oni za cijelo nijesu s tolikom jasnoćom iskazali. Ali kad si ih mogao zamišljati u slikara, nijesu li ih i oni mislili? Pa da sve Sodoma i nije htio prikazati u ovom liku, gdje ja razbiram silnu uzbudjenost spasene Eve, drugo već ako golu lijepu mladu ženu, kako je sva od stida uzdržljiva, zašto ne bi stavio u taj lik više nego što je mislio staviti, pogotovo kad može da navede prolaznika na takove misli kao što je mene naveo, i navlastito pogotovo kad je odabrao ovaj predmet radije nego drugi? Zašto, priznajući da u čitavom radu čovječjem ima trunak nesvjesnoga i sudjenoga, ne bismo dopustili, da talenat velikih umjetnika nije veći od onoga, što sami znadu? Pa upravo ta

moć bezazleno iznijeti iz svoje duše lijepih stvari a ne znati za njih, zar to nije oznaka sama genija?

VII.

Monte Oliveto, 29. listopada.

Pišem ove retke za cijelo u najčednijoj okolini, koju može da ima oko svojega pisaćega stola pariški romanopisac, u kojega često zadijevaju, što mu se tako hoće sitnih umjetničkih stvari, baršuna i malih engleskih svjetiljaka sa crvenim kuglama oko sebe. To je soba pobijeljena vapnom i popločana ciglama, koje već nekoliko godina nijesu pobojadisane crvenilom. Soba? Nije, već prazna ćelija s izgledom na divlji predjel, na čitavu zbrku golih humova, usjelina jaruga obraštenih cipresama, barem ondje, gdje su ciprese mogle pustiti korijenje, tako se glinasta i siva zemlja prljuža od kiše. U ovoj sobi, što me je sada zaklonila od ledene oluje jesenske, čekali su stari opati olivetske družbe, kad bi im vrijeme njihove vlasti minulo, sud svoje braće. Veličajna li i mračna simbola jednoga drugoga suda, protiv kojega nema prizivanja i koji je još strašniji! Danas je ogromni ovaj manastir, osamljen u ovoj pustari, tek zapuštena zgrada. Ovu opatiju, mater od tolikih drugih od one godine 1319., kad se je Sienjanin Bernardo Tolomei povukao u ovu pustinju, sačuvao je od propasti njezin manastirski dvor, kojemu su slikarije Signorellijeve i Sodomine pripomogle do imena narodnoga spomenika. Od redovnika, od kojih su bijele odjeće negda prolazile duž ovih silnih hodnika, borave sada trojica ili četvorica braće u priprostoj mantiji, koje tamo drže od milosti. Stari jedan opat, koji nema više ni to pravo, da nosi tu lijepu odjeću od boje Djevice, pazi imajući naslov intendanta, da se uzdrži zgrada s glasovitim freskama. Morao je, da bi tako odvratio osnutak kakova više ili manje kozmopolitskoga svratišta pred vratima manastira, uzeti na se i tu službu, da na nekoliko dana primi u kuću i pogosti na to ovlaštene pohodnike. Manastir je jako teškoga pristupa po ovim lošim gorskim stazama. Pet sati puta dijeli ga od Siene, a od tih su zadnje dvije mučne. Ćelije su jako hladne, a živovanje jako ozbiljno u ovoj samoći, gdje je oskrba hranom teška. Pošta, što ju jedan seljak donosi iz San Giovanni d'Assoa, malena trgovišta šest milja daleko, dolazi *weather permitting.* Ako dopusti vrijeme — kako kažu oglasi morskih ladja. Nema nikakva drugoga društva do ovoga opata, koji se nigda ne kaže, već

ako kod jela, tako je taj sveti čovjek zabavljen nebrojenim poslovima svoje uprave. Ta nije li dao u zakup gotovo sve zemlje oko staroga manastira? Te je zemlje jedino rad redovnika učinio plodnima i bez krepke uprave onoga, koji ih je sve preživio i ostao na svom mjestu, bez sumnje bi se obratile u pustoš kao u ono vrijeme, kad je sretni osnivač ovamo došao činiti pokoru sa dva svoja druga, s Ambrozom Piccolominijem i Patricijem Patrizziem. Nema knjiga u knjižnici, već ako velikih u pergamenat uvezanih svezaka crkvenih otaca, koji nemaju ništa posla s onim, čemu novinari od zanata daju zvučno ime književne evolucije. Pa ipak nije ovo prvi put, što sam ovomu pustinjačkomu obitavalištu išao na oblažaj, a htio bih, da ne bude i zadnji, tako sam već u dva navrata osjetio njegov dobrotvorni utjecaj. Evo, mjesto da sidjem u manastirski dvor, gdje su dva velika slikara prikazala legendu svetoga Benedikta čitavim nizom dražesnih i tragičnih freska, počinjem tražiti razloge ove dobrotvornosti i čara, koji me privlači, da u ovaj zapušteni manastir idem u progonstvo. Mislim, da ih vidim nekoliko, koji su dosta općeni i vrijedni, da ih pobilježim, a ja ih evo pišem uzimajući, da mi bude podloga kod pisanja, jedan svezak *in folio* ove knjižnice, nad kojim razmišljam sate i sate, raspravu svetoga Ireneja protiv gnostika. Ah, divnoga li djela psihološkoga, što potamnjuje sve naše kukavne eseje! Svjedoči nam, kako su se bolesti duše, za koje mi mislimo, da su iz najnovijega vremena, uvijek jednako javljale u svako doba moralnih kriza. Bilježim pripadom samo nekoliko primjera. Musset piše u »*Rolli*« o prirodi i dušama odabranika:

> Zna ona tajne, što ih čine čiste,
> Okaljat da ih ne će čitav svijet — —

Time misli opravdati, što su neka viša bića pokušala, da čine zlo, a već su Valentinijevci govorili: „Duhovnici ne mogu nikako da se pokvare, pa bila njihova djela kakova mu drago." Naši analitičari smišljaju, kako bi zorno predočili onu zamršenu nestašnost našega »ja«, ono što je onaj nesretnik, na kojega ne mogu da mislim, a da mi se srce ne ražali, nazivao „rasjevom srca u beskonačno malene titraje", a Vasilijevac Izidor napisao je čitavu raspravu, kojoj bi se natpis mogao prevesti po prilici ovako: „O cijepanju srca". Naši diletanti pretvaraju se kao da zaziru od svake jesne nauke i svake pozitivne obuke u ime transcedentne dialektike, a ovi isti Vasilijevci uklanjali su se od mučeništva pod izlikom, da nijedan mudrac ne može, dok ne pozna druge ljude i dok oni njega ne poznaju, bez

štete javno proglasiti svoju nauku. Karpokrat i njegov sin Epifan propovijedali su već ono čudnovato i nastrano mišljenje, štono je glavna osnova *Cvijeća zla:* ideal, koji je postao osjetljiviji izdovoljenjem mesa i čežnjom za domom, ono, što su oni još više smjelo nazivali „svetošću pokvare." Pisac *Pjesama varvarskih* slavio je u svome *Kainu* toga prvoga bundžiju, a već su Kainiti, kako im i ime kaže, pozdravili u ubici Avelja oslobodítelja ljudi, dušmanina stvoritelja, boga nepravednoga, koji je makar je svemogući, stvorio loš svijet. Koji je ikonoborac, pa da je u njega i onako žestoka rječitost kao u pjesnika *Kletava,* u negaciji pretekao one jeretike, štono su svoju mržnju na Isusa tjerali tako daleko, da su za svetu knjigu uzeli „evangjelje Judino", tu svetogrdnu obranu onoga, koji bješe prodao spasitelja, pod izlikom ovoga retka svetoga Ivana (XIII, 27): „I Isus reče: Činite što prije što imate da činite..."

Oholost duha, koji se naizmjence hvata najjalovijega dilentatizma ili najočajnih uzbuna, oholost života kažnjena zabludama putenosti — to su dvije teške bolesti moderne duše i dva teška njezina grijeha. Nihilizam joj je danas meta, kako bijaše i tada. Ovaj stari manastir, što se crveni medju crnim cipresama i traje već toliko stoljeća, uči čovjeka pravomu lijeku od tih nevolja, naprosto time, što naprotiv toga kazuje, što su bile duše onih, koji su u njem stanovali. Natpisi, što ih čitaš svagdje na ovim zidovima, ponajprije te svjetuju, da vjeruješ, biva da se poniziš pred nedokučljivim razlogom svijeta, da prihvatiš otajstvo, što nas okružava kao otajstvo, da shvatiš nepojmljivo kao nepojmljivo po onom čuvenom obrascu filozofskom — ali s pouzdanjem, da će se bolna tmina jedan dan razjasniti. Odricanje, koje se nada, zar to nije, niže svih oprjeka simbola i dogma, opći temelj svakoj pobožnosti? A prihvatiti reći će ne samo podnositi bez tuženja neminovnu zagonetku sudbine, nego i primiti bez ikake uzbune prilike, što ih ta sudbina daje, svoju okolinu i rad, što ga traži. Evo još jednoga nauka, što ga proglašava silni ovaj pobožni majur. Razno obradjivanje, što se je pokušalo oko njega, dobit od ono malo zelenila, što se je preotelo toj do zla boga jalovoj zemlji, toj mekanoj ilovači, što se bez prestanka kaljuža, stručnjački nasadi i gradjevine iz raznih vremena pokazuju neumornu marljivost, s kojom su redovnici primijenili tako kršćansko pravilo malo kršćanskoga Kandida: „Valja obradjivati svoj vrt." Pa bili jadni i potlačeni koliko mu drago, ta nam je pravedna sudbina svikolicima dala jedan vrt: zanimanje, gdje se razborita i poslušna radinost može uvijek nadati žetvi čedna cvijeća; stvorenja, koja nas

okružavaju i kojima možemo svagda pomoći, da budu bolja, da manje trpe. S toga — mudraci svih škola rekli su to i opet rekli — treba da se odrečemo sebe, a taj savjet, neka izbrišemo svoje lice ispred sebe, uz druge daje svaki kamečak ovoga manastira još više nego sve druge. U ovoj ogromnoj zgradi, gdje je toliko bića čovječjih živjelo, mislilo, molilo se, razmišljalo, plakalo, borilo se, a možda i sumnjalo, nema nijednoga znaka, koji bi odavao posebni „ja", samosvojni mali svijet u svijetu, koji je bio svaki od tih bića. Pojedinac u njima bio se odrekao sebe i u tome odricanju bili su našli svoj veliki mir. Zadubeni u djelo više od njih samih i slobodni od svake odjelite koristi preminuli su, da nijedno ime nije preostalo. Dolje u manastirskom dvoru jedan veliki kamen nosi natpis bezimeni doduše ali tako priprost i ganutljiv: *Monachorum sepulcra* (grobovi redovnika) i to je sve. Preminuli? Nijesu. Nešto od ovih duša ostalo je u ovom kamenju, koje su one prožele svojom voljom prijegora. Osjećam, kako žive oko mene u ovim ćelijama, uvijek istima, praznim i od ljudi danas nenastanjenim — ali u njima svejednako nastava misao, koja ih je sagradila. One žive, te nestale duše u ovom predjelu posutom kapelama. One žive navlastito u mom domaćinu, koji pazi, da bi se njegov dragi manastir uzdržao, u zabiti svoje siromašne uzane sobice, u koju je ušao kao novak, tome je evo već četrdeset ljeta minulo, a koje nije više ostavio. Znam jako dobro, da strogih nauka ovoga svetoga doma ne može da slijedi u svoj njihovoj strogosti čedo ovoga vijeka, u kojega su gore bolesti modernoga doba ostavile ožiljaka, koji su uvijek gotovi iznova se otvoriti. Ali čemu? Da ih je slušao, pa makar samo i jedan sat, za pomućen je duh isto što i za iznemoglo tijelo boravak u gorama. Bio kratak koliko mu drago, svejednako ostaje nam od njega malko zdravlja.

A onda ovaj manastir ima tako izvanrednih slikarija, da do kraja daje ovdašnjemu prolasku jedinstven čar za razliku od svega, što se od drugdje pozna. Ne znam, koliko mi je vremena trebalo, dok se nijesam zasitio, ali od jutra, prije nego se posadiš za svoj pisaći stol, gledati nad vratima ostatke jedne freske Sodomine, što su ju opet našli ispod naličena žućkastoga klaka, nije li to za strasna ljubitelja crkvenih slika pogled, koji mu tako zanosi pamet, da zaboravlja sto malih neprilika neudobna stanovanja? Opat, što čuva ovaj narodni spomenik, nije još do kraja razotkrio tu fresku. Na plohi zida, koja bijaše još sasvim bijela, slučajno se je kod čišćenja odlijepilo baš toliko klaka, da su izišli na vidjelo obradak, usta, nos,

oči i konačno posmijeh jedne Madone. Blaga uznica, nepomična pod mrtvačkim pokrovom klaka, kojom ju varvarska ruka bješe zaodjela, gleda me, dok pišem ove retke. Mladolika obla crta njezina lica tako je nježna, tako svježa kao onaj dan, kad ju je slikar na ovom istom mjestu snimio kako mu je u duši sinula, a ja imam radost da živim zajedno s ovim dražesnim ostatkom nepoznate freske, ali ne možda onako kao u muzeju, tek prolazno, već po volji satove i satove. Kad dodje čas k jelu, stara jedna slika svejednako gospoduje velikim stolom, smještenim u novačkoj trapezariji, koja služi danas putnicima za blagovaonicu. Kad je poslije podne vrijeme odviše nepogodno, da možeš izaći u okolinu, divne li šetnje po pokritim i stoklom zatvorenim trijemovima manastirskoga dvora, duž kojih je taj isti Sodoma naslikao dvadeset i šest drugih freska, a Luka Signorelli osam! Obojica prikazali su tu svu silu redovničkih likova uzevši za predmet bezazlene dogadjaje u onoj legendi svetoga Benedikta, što no predaja pod kraj latinskoga propadanja miješa s uspomenama varvara i njihova prvoga dolaska. Od njih je Sodoma dugo ovdje živio i baš izdovoljio svoje srce vragolijama svake ruke, na priliku davši jereticima ili prokletima lice braće, na koje je imao zub, ili naslikavši sam sebe u odjeći viteza maltijskoga, usred ježeva i zamorčeta, njegovih najmilijih životinja. Očevidno bijaše gotovo u svakoga brata, koji mu je služio za izgled, one prostodušne veselosti, nedužne dobre volje i priproste bezazlenosti, štono ih nalaziš kod tolikih crkovnih ljudi. Signorelli, naprotiv, osobito je gledao i slikao pobožnoga seljaka, što nosi drvene papuče, kopa zemlju, zida zid. A pokraj njega prikazuje francuskoga plaćenika petnaestoga stoljeća, surova čovjeka vikla ratu i ubijanju, što ga je Bourbon vodio na Rim nedalekim putom kroz Maremu. Baš suprot četa, u koje su se bile sabrale protuhe bez vjere i otadžbine, bila je sagradjena kula oblika firentinskoga na kraju malena uzana prolaza, popločana ciglom i još neoštećena, kojim se je dolazilo u manastir izmedju ljekarnice, gostinske kuće, ribnjaka, krušne peći i štala. Jer manastir, osamljen sred ovih divljih gora, uzdržavao je okolo sebe, što mu je trebalo za potpuni život. — Danas je voda presušila u dubokom ribnjaku, tvrdjavica je gotovo razvaljena, gostinska je kuća zatvorena, gušteri u miru trče izmedju kamenja krušne peći, štala ne zaklanja ništa do konja prolaznika, kako sam i sam, štono ih je ovamo primamio slučaj puta, radoznalost umjetnika ili prijateljstvo spram časnoga opata de Negra. Što je do njega, sveštenika, koji tako pazi na ove mrtve gradjevine, a pozna ih, dok su bile žive, još se nijedna žaoba

nije izmakla iz njegovih usta, još nikaka malodušnost nije skršila njegova staranja. Baš pravo prividjenje, kojega ne ću nigda zaboraviti — ovaj starac na zapadu sunašnjem, kako zalijeva u uzanu vrtu, zatvorenu zidovima, lijehe sićušnih cipresa odredjenih kad porastu, da pojačaju nasade, što zaustavljaju provalije jaruga. Pomišljao sam, da imadem tamo preda mnom kao sliku, što odlazi i dolazi, onoga tako čovječjega stiha pjesnikova: „Moja pozna unučad bit će mi harna za ovaj hlad."

Ah, da bi došlo vrijeme, kad će ti oci, vrnuvši se natrag ovamo, biti mu u istinu harni za taj spokojni hlad — vrijeme, kad će neveselomu skepticizmu od kojega stradamo, pridoći i dobro čuvstvo snosljivosti, jedino, što donekle nadoknadjuje jadni njegov moral! Tada će i u Italiji i u Francuskoj biti dopušteno svakomu, da se po svojoj miloj volji moli onomu nepoznatomu ocu, kojega su Kabaliste nazivali onim veličajnim a ipak domaćim imenom: „Starac dana", a k tomu dodavali ovu rečenicu punu beskonačne sjete: „Ne možeš da ga upoznaš, to je zatvoreno oko." — Sretnika li, i u svome pustom manastiru i u progonstvu svoga reda, moga staroga domaćina, koji bi, zalijevajući ciprese u sumraku večernjem, odgovorio sa svojom nesavladivom stalnošću: »Ne, to je oko, koje nas ljubi i, kad činimo zlo, plače nad nama!«

VIII.

Pienca, 31. listopada.

Nakanio sam se da iznova kolima prodjem put iz Monte Oliveta u Chiusi — danas sasvim malen gradić u pokrajini perugjijskoj, a negda jedan od dvanaest velikih gradova iliti Lukumonija etrurskih — i već sam požalio tu odluku. Kadšto je to prava pokora, to putovanje kolima, kojemu bi se morali podvrći svi, koji proklinju prozaičnost željeznica i njihovu prostotu. Iskusili bi, što je meni sada iskušati, kako je teško, kad moraš da vodiš računa o tri jednako od tebe nezavisne stvari: o vremenu, kako će biti, o stanju ceste, kojom ideš, i glavi kočijaševoj. Kad sam pošao iz gostoljubivoga Monte Oliveta, nebo sivo poput olova provalilo se i udarila takva kiša kao da će opravdati onu pretjeranu fantaziju staroga Régniera:

Puklo nebo stalo tako liti
Da su psi stojećke mogli piti.

Konji nijesu bili išli ni dvije milje, kad li jedan točak zapadne u neku kolotečinu. Kola se potresu i padoše knjige i karte, što ih

imam preda mnom, da savjesno proučim put. Mišljah, slomila se nosiljka, kako bi se reklo u viteškim romanima osamnaestoga stoljeća. Već vidim sebe u ovom potopu ostavljena usred raskvašene pustinje, što se stere od manastira pa do malenoga trgovišta San Giovanni d' Asso. Srećom nije nego jedna paočanica, koja je pukla, jer je mladi kočijaš zaboravio popustiti zapor idući uzbrdo. Ta sitnica zadaje mi brige i sumnje, da u svome poslu nije baš najvještiji, pa makar je tako prpošno zatakao pijetlovo pero za svoj pusteni šešir. Ta je budalaština neposredna posljedica tome, da će mi za moj put trebati dva puta toliko vremena i da ću u Piencu, kamo sam htio na konak doći, stići za osam mjesto za četiri sata — tako su uzbrdice i nizbrdice ove ceste strašno strme. Kad je pet časaka neminovne zlovolje minulo, gledam da se držim poslovice naše zemlje, koju Talijani kao da najviše poznadu, jer ju bez prekida spominju, one naše „dajem volju za nevolju." Tako oni izriču po ovoj rečenici francuskoj svoju klasičnu: *si farà una combinazione* (udesit će se već nekako). Kako se kola polagano naprijed pomiču, imam kada da što bolje očima vidim i upamtim ovaj čudnovati predjel ispucanih humova — *balze* (urvine), kako ovdje zovu te duboke pukotine, što se namah rastvaraju u zemljištu ovako prhla sastavka. Bože moj, divljega li i jadnoga kraja! Katkad zapaziš koji majur, loše prigledan uza sav svoj otmeni lijepi trijem. Ciprese ga okružavaju, podno kojih sijač divljega lica baca pregršti zrnja po polju, gdje se prekopane grude gotovo već razilaze u blato. Kad udarac vjetra prestane, obzorje pritisne nebo strašno nisko i teško kao od olova. Na toj se strahotnoj i zloslutnoj pozadini odasvud vide gore, svaka ovjenčana svojim utvrdjenim gradićem. Navlastito je jedan, za koji mi neko na putu kaže, da se zove Montalcino, strašan gledati sa crtom svoga dvora i kule, što se ističu na ovom zimskom nebu — crno na crnom. Doziva mi u pamet ove krajeve, što ih Dante spominje na svome pohodu u *Città di Dite:*

> *Quell' è il più basso luogo, ed il più oscuro.*
>
> (Inf., IX, 28.)

(Ovo je najniže i najtamnije mjesto). Svaki čas ti se nameće trag nekadašnjih ratova, boja, što bi se zametnuo od doline do doline, od brežuljka do brežuljka, od sela do sela. Imam iznova netaknut izgled tih tragičnih vremena u San Quiriku, prvom selu, gdje su kola stala iza neznatnoga San Giovanni d' Assoa. Ovdje se srednji vijek svejednako pokazuje netaknut, a da nijedan trag modernoga

života nije promijenio toga obličja, osim što su po napola zasutim opkopima narasli vrtovi okolo zidina i što nikakav uzvijaći most ne brani više ulazak na kapiju. Ali na crkvi, bazilici iz devetoga stoljeća, dižu se svejednako četiri stupa njezinih glavnih vrata, što ih nose lavovi, a na vijencu ih rese simbolična zvjerad, krokodili, ptice, bikovi, orlovi — ali palače kazuju svejednako na svome ispisanom pročelju veličajne grbove starih kardinala — ali popločane ulice vijugaju se svejednako uzane, svejednako mračne izmedju kuća s rešetkama na prozorima. Ništa, ama ništa valjda se ovdje nije promijenilo od onoga vremena, kad je sveta Katarina Sienska pohadjala nedaleko kupalište u Vignoneu — ništa, pa ni duh stanovnika, što se evo sjatiše oko kola, pa u stranca upiru oči, koje ni pred punih četrdeset godina ne bi slutile na dobro. Ova nesigurnost cesta od starine odista je jedino pravo objašnjenje o onim vremenima, koje će vrsne kulturne historičare prinuditi, da priznadu istinu onoga, što je, kako ja mislim, prvi Stendhal izrekao: kako veliki gradovi talijanski nijesu nigda smetali malenima, da se razviju kako hoće. Ovi su potonji dostizavali druge, što se tiče snage gradskoga života, sjaja i ukrašivanja gradskoga, rodoljublja spremna na svaku borbu, a tako na žalost i što se tiče unutarnjega razdora. Firenca, Piza, Bologna imale su više slave. Ali one nijesu bile življa središta života narodnoga od ovih siromašnih općina raštrkanih širom čitave Toskane. Priroda, što djeluje u socijalnom svijetu po istim pravilima kao u carstvu životinjskom i u biljnom, ogledala se je u dvadesetak gotovo jednakih pokusa, prije nego li je dovršila dvije tri više tvorevine, koje ostaju savršeni oblici svoje vrste. Pa i ko se tek jedan sat u njima zaustavi, vidi te dokaze upisane u kamenju nešto manjih gradskih i crkvenih gradjevina, kojima se svi ti maleni gradovi diče. Jedino onda, kad bi čovjek svoje putovanje tako udesio, da bi u ovom ili onom gradu duže vremena proboravio, mogao bi pronaći, koliko je i danas ostalo od toga rodjenomu gradu odana života. A kakav posljedak u tom pravcu iznosi talijansko potpuno jedinstvo upravno, što se je prvi put pokušalo pred dvadeset godina nakon toliko vijekova? Sva budućnost Italije sadržana je u odgovoru na to pitanje.

Kako srećom nije do mene, da rješavam tako zamršena pitanja političke psihologije, zadovoljavam se time, da zamišljam, što bolje mogu, dozivajući u pamet freske Pinturichiove, nekadašnju ponositu gospodu u ovoj okolini, koja ih je preživjela. Navlastito u Pienci, nekoliko milja dalje, ta zamisao biva lakša. Taj grad, koji se je nekada zvao Corcignano, ima zahvaliti svoje sadašnje ime baš onome

papi Piju II., čiju su mi istoriju prikazale u slikama one freske knjižnice stolne crkve u Sieni. Kiša je prestala. Sumračje, što se hvata pod ovim naoblačenim nebom, za čudo se slaže s trgom stolne crkve, središnjom tačkom malenoga grada. Pa sam taj četvorouglasti komad zemlje, velik po prilici kao polovina maloga dvora staroga Louvrea, bio bi vrijedan puta, pošto je evo okupio oko sebe četiri veličajne zgrade iz petnaestoga stoljeća: ponajprije palaču Piccolominijevu, sagradjenu od kamena, gotovo neotesana, krupna, crna kao palača Strozzijeva u Firenzi. Silni biočuzi, da se za njih privežu konji, povješani su medju prozorima prizemlja. Unutra se otvara *cortile* — dvor, ukrašen stupovima, što svojim kao izrezanim zaglavcima još povećavaju njegovu otmenost i ljepotu. Preko puta biskupski dvor pokazuje svoje pročelje u lijepom mletačkom slogu, a druge dvije strane toga trga zatvaraju na jednoj strani stolna crkva gradjena slogom priprostijim i ozbiljnijim, nego što su obično sjajne crkve toskanske, a na drugoj gradska vijećnica s visokim tornjem i s hodnikom na svodove. Bunar od 1490. — natpis kaže tako — naprosto posuvratak studenca izmedju dva divno izradjena stupa resi taj mali trg popločan velikim pločama. Kroz razmačicu, gdje ulična dijeli stolnu crkvu od palače Piccolominijeve, otimaju se oči na neizmjernu dolinu, gdje Orcia teče u Ombronu podno gora, koje su sada bijele od snijega. Kad ugledaš taj trg tako siv pod ovim nebom olovne boje, tako potpuno zatvoren ozbiljnim zgradama, tako gol bez ijedne travke i rekao bi sav isklesan iz samoga kamena ovih gora, iznenadit će te kao Siena i Voltera, a možda i više, jer je ovdje još očitije, da su te zgrade služile, da nijesu bile sazidane samo za paradu, već za porabu. Bile su raskoš korisna, da tako rečem, kao dršci od bodeža, što su zlatari pravili u to isto vrijeme, nakit nuždan a možda i strašan. Duša na osvit renesanse ukazuje se ovdje sa svim svojim sastavnim dijelovima, tako se je u ove tri zgrade, koje nijesu crkvene, osjećaj neke pogibli pomiješao s osjećajem ljepote. Odviše je preotelo maha mišljenje, a čeonik mu je Beyle, da ta dva osjećaja pripadaju jedan k drugom kao uzrok k svojoj posljedici. Nije li on pisao, da moderno doba zato nema jako velikih umjetnika, jer nema bojazni od svagdašnje opasnosti na uglu ulice? I njega je, gle, prevarila ta čudnovata tvrdnja o talijanskoj renesanci. Koliko li isto tako opasnih vremena u istoriji, sa jednakom inicijativom pojedinaca i sa još većim obiljem duševne snage nije drugo iznijelo, već ako grabežljivu zvjerad u obličju čovječjem? Naprotiv, prečesto postojana navika rada čini čovjeka nepodesna za umjetničko stvaranje.

Ispravno je reći, kad se ustali ravnoteža izmedju ta dva smjera, da je posljedak taki, te iznenadjuje. Čovjek onda ostaje očuvan od užasnih mana diletantizma. Usudjuje se gledati i htjeti, domišljati se i ostvarivati. Onaj udio duha životinjskoga, što je nuždan, ako će u umjetničkoga djela da bude prave životne snage, nije u njega udušen zloporabom kritične pomisli. Nešto slobodno i smiono pronosi se u djelu ruku, koje su mahale sabljom, a sva sila kipara i slikara petnaestoga stoljeća u istinu je pasalo sablju, premda se kod toga svejednako treba čuvati preopćenih zaključaka. Pored Benvenuta Cellinia silnika i megdandžije koliko li Fra Angjelikâ zaljubljenih u samoću i zabit, koliko li Benozza Gozzolia jedino zabavljenih poslom čednih radnika, a u zagradi istoga groblja ili manastira!

Skoro će noć omrknuti. Jedva imam kada, da udjem u stolnu crkvu, ako hoću još da letimice razgledam slike, o kojima govori vodj. Hladna sjena stala je već zahvatati ladju. Kanonici u službi božjoj zapremili sjedala u koru pjevajući psalme. Malene se djevojčice stavile u red pokraj ispovjedaonice, pa čekajući da podju kazati svoje nedužne grijehe, šaputaju sasvim tiho i tresu ljepušne svoje obraščiće, svijetle pjege na tamnoj pozadini crkve. Srećom razbiram u crtama staroga crkvenjaka, koji će do mene, da me voda po kapelama, priprostu prostodušnost, koja se podudara s mirnim utiskom ovoga uistinu pobožna časa, a slike, što mi ih pokazuje, još ga povećavaju svojom mističnom vedrinom, budući da su od prvih slikara sienskih, dvije od Mattea di Benvenuta, tri od Sana di Pietra i posljednja najljepša od jednoga manje poznatoga majstora Vecchiette, o kojem Kugler i njegov prevodilac i nastavljač sir Henry Layard prestrogo sude u svom izvrsnom djelu. No jesu li oni vidjeli onaj uzlazak Gospin, Djevicu u odjeći od zlata, što se diže na pozadini od zlata, u ovom vijencu od angjela, odjevenih u zlatu, što nebeskom glazbom prate ovo slavlje matere božje? Ni sam Beato Angjeliko nije se dovio licima velebnijim čistotom, sjetnim ponosom, ozbiljnim osjećajem od drugoga svijeta, pa opet ta lica ostaju mlada i skroz njih prosjauje svježost i bezazlena milina! Kako se je već gotovo sasvim smrklo, upalit će crkvenjak malu voštanu svijeću zavjetne slike, pa stojeći gore na žrtveniku tamo amo nadnositi nad sliku tu nejasnu i slabu svjetlost, štono redom obasjava zlatne odjeće angjela, da to zlato kao teče, pa ujedno biva blijedo i iskri se. Ukazuju se njihovi dugi prsti, što udaraju u rajske nastroje, njihove uzane grudi, zatim sanjarske im oči i neveseo cvijetak njihovih usta, a onda kao čvrsto zlato, što služi za pozadinu licu Madone, koja se izdiže ponizno

i odaje tako dirljivo prihvaćanje. Dà, ponizno uzlazi ona k Sinu, koji joj je, blagoslovivši ju medju svim ženama, i udario u srce sedam bolnih mačeva, a sada ju konačno uzima k sebi, da s njime vjekuje u vječnoj slavi. Koliko li ima čara to nadnošenje jatornoga toga plamenčića tamo amo nad ovu svetu sliku, koja će u mojoj uspomeni zauzeti mjesto pored one u manastiru male braće u Volteri, a ja, ostavljajući ju, ponavljam ona četiri stiha pjesnika Lafenestrea, koji govoreći o svojoj mladenačkoj duši, rasijanoj po nebrojenim utiscima, tako nježno uzdiše:

Po talijanskim crkvama
Koliko zavjesa neda
Ugledat lica bljedjana
Madona dugih pogleda!

Ah, krasne li i prave oznake za ove oči, koje te uistinu slijede iz zabiti svoje osamljene kapele dugo, kroz sav život, pa ti usadjuju čežnju za ovakim srcem, što ga stari slikari daju naslutiti iza ovih zjenica: podobnim na svaku čistoću, na svaku ljubav kroz svaku nevolju.

IX.

Montepulciano, 1. studenoga.

Put iz Pience u Montepulciano znači povratak u Toskanu ošumljenu iza one vrste sure i gole pustare, kroza koju su kola prolazila iz Siene da tako rečem bez prestanka. Crvenkasti hrastovi opet se pojavljuju na brežuljcima. Nebo se prošaralo poput odjeće one čeljadi u freskama, dobrano preko polovine sasvim zastrto kišom, a napola modro, obasjano suncem; a svejednako je oko mene takova prošarana dražest srednjega vijeka talijanskoga, ujedno mila i tragična. I nadalje vidim iznad tih šuma, kako se koče nova sela opasana zidovima sa zupčastim kruništem. Na nižim vrhovima sjaju od žutine zaseoci, gradjeni poput dvorova, put kojih vode veliki drvoredi cipresa, a onako iz daleka pričinja ti se, da je to neka fantastična vojska crnih proštenjaka. I kao da je priroda, umjetnica sama u ovoj zemlji umjetnika, htjela na ovom zadnjem okrajku Toskane još jedamput skupiti sve utiske starinskih ratova u jednom samom, jedan se grad odvaja kao na vrh rta, kojim svršava neizmjerno valovlje brežuljaka. To je Montepulciano, pravi biser bajne divlje ljepote, okovan u svoje bedeme, oštrih crta poput geometrijskoga reljefa, oko kojih se vijuga cesta. Ispreko ovoga utvrdjena grada stere se kraj od same ravnice, a još dalje ispreko druga crta dalekih gora, lako i nježno zavješena ljubičastom maglicom, što se razvija iz triju jezera, modrikastih i otajstvenih opala, koja kao da su umetnuta u ovu neizmjernu dolinu. Maglovita njihova voda čini se u ovom jesenjem jutru kao da snije sanak lijepih zanesenih očiju. Pa ipak najveće od njih troje nosi tragično ime — trazimensko jezero. Ali za mene, i ta dolina i ta tri jezera i te ljubičaste gore, to je Umbrija — Umbrija, onaj zakutak svijeta, gdje se je izvio umjetnički san dirljiv, ljubak, tajanstven i čovječji ujedno, da mu nema para, a spomen o Perugji briše u mojoj duši spomen o Hanibalu!

Kola su prošla ispod duga svoda, i makar su se od ovo nekoliko dana moje oči i navikle na teške i ozbiljne arhitektonske oblike, opet me je iznenadio ovaj novi niz palača, izmedju kojih se krivuda ulica, koju zovu „velikom ulicom" ovoga maloga grada. Grbovi su kojegdje doduše istrgnuti, skladišta smještena po prizemljima, desno jedna *drogheria,* lijevo kavana, drugdje opet lutrijska uredovnica, kamo berberi, sluge i seljaci dolaze stavljati brojeve, koji su njima ili njihovim gospodarima došli na san, štono su im *graziosissimi ili simpaticissimi,* kako oni kažu. I rublje je doduše obješeno po prozorima, a medju tim prozorima neki su i zazidani, a drugi nemilice poništeni, što su sasvim zapušteni. Ništa zato, veličajni nekadašnji život baš tako snažan izbija na javu kao u Sieni, a ova postojbina Angjela Policiana baš je prema uspomenama o sjajnoj pojavi, što ih u pamet doziva ime ljubimca Lorenza Medicia. Nabrojio sam preko pedeset ovakih palača prije nego sam stigao u svratište, koje takodjer smješteno u jednoj staroj palači — o ironijo propadanja! — nosi ime *Marzocca,* simboličkoga lava firentinskoga, a životinja toga slavnoga grba u istinu se izdigla na nedaleku stupu za spomen, kako je u staro vrijeme velika republika malu konačno stavila pod jaram.

Da stavim ovdje zagradu, kako bih prosvjedovao protiv one odviše raširene predrasude, poradi koje toliko putnika oklijeva izvrgnuti se pogibli i zaći u male gradove talijanske, biva kad se je jedamput iscrpao imenik velikih svratišta, da na poluostrvu nema gdje ni stanovati ni hraniti se. Prava je istina naprotiv baš to, da možda ni u jednoj drugoj zemlji nema veće razlike izmedju kuća prvoga i kuća drugoga reda nego što je u ovoj. Tobožnje veliko svratište talijansko nešto je mrsko, da mržega ne možeš ni zamisliti, baš najbolja ustanova, kako će stranca oguliti, da je bolje na svi-

jetu nema. Naprotiv prijatnost pokrajinske *Locande* (gostionice), u koju se svraćaju časnici, mjernici, odvjetnici kad putuju, jedna je od najkrasnijih stvari, što sam ih u ikojoj zemlji našao. U Volteri, Colleu, Sieni, Pienci, na Rivieri, u Rapallu prije nego li sam se odlučno dao za onim, što je jedan moj prijatelj šaljivdžija zvao *Trippisme*, od engleske riječi *Trip*, zalaženje — s lozinkom: „Treba poći, brajko" — svagdje sam našao istu kuću, s namještajem bez sjaja, ali čistu, koju drži jedna sama porodica. Otac se stara oko kuhinje, kćerka poslužuje kod stola, sestra joj posluje knjige i račune, mater i sestrična zabavljene su oko soba. Priprost i srdačan uzduh gradjanski vlada domom. Nema odredjena ni sata ni reda jela, već ti donose na ogled jarebicu, drozdove, ševe, artičoke, gljive, kokošja jetra, bijele gomoljike, što će ti ih dati za ručak. U gostionici ne povlači se nikakav cijenik od vina, pun krcat kojekakih »dvorova«-otrovnika, štono bi Bordeauxu i njegovu kraju učinili za uvijek najveću sramotu, da nije dokazano, te u njih ne ulazi nijedan grozd ni od jednog trsa odanle. Ali zato svi u kući počevši od gosta prolaznika pa do zadnjega sluge, što prtljagu nosi, piju pravu domaću kapljicu, a vino u Montepulcianu još k tome daje onaj miris od cvijeća, s kojega su trijeznomu Balzacu jako omiljeli neki vinski krajevi njegove Touraine. U ovim osamljenim svratištima ne ćeš naći nikakih Francuzu dušmanskih novina, ni pomena o savremenoj politici i njezinu cjepidlačenju. Razbiraš staru zajednicu latinske krvi u onoj simpatiji, s kojom te poslužuje ova čeljad ,što je gotova glavom vodati te po svome gradu, da mu razgledaš sve znamenitosti, i skrbna, kako će ti preporučnim pismima olakšati dalje putovanje, pa te dočekuje s tolikom prijaznošću, da sasvim zaboravljaš, kako se peći dime, kako sagovi, izlizani do poutke, ne dosežu do kraja popločana poda, kako prozori uvijek ne zahvataju. Kad se je nebo evo opet ovako razvedrilo, što zato?

Što zato navlastito onda, kad je čitava ulica jedna milina? A svaka u Montepulcianu začarat će te onim sjetnim i snažnim čarom prošlosti. Baš je u oči dušnoga dana, a ovo zastrto nebo Svih Svetih tako se u čudan sklad složilo s ovim gradom od negda, a tako i misli, što ih probudjuje ovaj blagi dan, dirljiv i za cijelo čovječan, podoban nesavladljivim potrebama srca kao možda nijedan. Od ovoga zajedinstva živih i mrtvih, po kojemu su ovi sretnici stekli zasluge za nas, a mi sami možemo da ih stečemo za naše drage otsutnike, kako da ne bi osjetio duboke poezije u ovoj okolini, gdje svejednako drkće, da bi nas zanijela, misao ugaslih koljena? Bez

sumnje, ti su ljudi, ima tome više stoljeća, mislili, da grade te palače za sebe, za svoju porodicu. Jedva ih vidješe dovršene. Ta tako su kratki, od tako maloga trajanja dani, što se nekomu daju da ostvari, pa i osnove neke kuće! Koliko ih još živi od njihova roda, a to njihovo potomstvo živi li ovdje? Ne. Za nas je to iščezlo koljeno sagradilo svoje domove, za nas, štono prolazeći ispod njihovih praznih doksata sanjamo o junačkim njihovim pojavama i kićenim fantazijama. Za nas su oni obranili svoj grad i dali mu, da se može potkititi biserjem svake malko ponosnije općine, gradskom vijećnicom i stolnom crkvom. Od tih dvaju spomenika ovdje se je samo prvi dovršio. Jadna stolna crkva izdigla na trgu krnje svoje pročelje, tužan zid od crvenih cigala, koji čeka, da ga oblože mramorom. Pada ti na um krasni stih najviše talijanskoga pjesnika od svih drugih, onoga Virgila, štono je, rekao bi, u svojoj usrdnoj nježnosti osjećao, kako odasvud odišu jadikovke iz ove zemlje, gdje već u njegovo vrijeme bijaše odviše istorije, odviše razvalina — onaj neveseli stih:

— *pendent opera interrupta* —

A ni unutrašnjost nije bila kao obično ukrašena obiljem umjetnina, štono zasvjedočavaju politička sjajna djela svakoga staroga grada. Nu taj spomenik ne bi bio vrijedan da bude u Toskani, kad ne bi sadržio makar što dragocjeno i divno. Pa u istinu nalaze se tu dva kipa, koja sama dosta bi bila da osnuju slavu umjetničku. Danas su, medjuto, tek odlomci groba, što ga je oko 1428. sagradio Michelozzo Michelozzi, učenik Donatellov, za Aragazzia, tajnika pape Martina V. Kako se pripovijeda, firentinski je majstor glavom radio na toj grobnici, koju je nepojmljiv vandalizam porazbacao po čitavoj unutrašnjosti crkve. Dva plosna reljefa bijahu na silu stisnuta medju stupove ulaska. Veliki mrtvački lijes od mramora, na kojem vidiš ispružen kip pokojnikov, smješten je izmedju obiju vrata, drugi plosni reljef tik glavnoga žrtvenika, a sa svake strane toga istoga žrtvenika izdigli se kipovi, što su negda pripadali tik do kamenoga lijesa. Jedan od njih, kako se misli, prikazuje Vjeru. To je žena krotka i blaga, koja drži u ruci zublju. Ona kao da se smiješi na smrt, jer se smiješi na grobu s velikim mirom u svome srcu, o kojem zbori Knjiga: „Ja vam ostavljam mir, ja vam dajem mir, ja vam ga ne dajem, kako vam ga svijet daje." I drugi je kip takodjer prilika jedne žene, strogih crta, kose kratke kovrčaste. Ona je stisnula svojim rukama tintarnicu. Bez sumnje joj je ruka pustila da padne pero,

kojim se je ravnodušna baš spremila, da zabilježi jednu bilješku. Nijedna mrežotina nije još nagrdila njezina lica, koje se uza sve to trza od pečali; ali na tome čelu, oko tih još mladih usana ne kazuje se više nijedna svježa crta, te bi mogao misliti, da je pokreće koji sretni osjećaj ili da je navikla na lagodnost. Sva neprebolna tuga velike snage a nemoćne pritisla je to lice, kojega je ljepota sasvim tim nadvladala život, a to bi, kako mnogi hoće, bila Znanost, kako se je prestravila od jedne nedokučive zagonetke. Osjećaš, da je sve do ovoga časa tako ponosito koračala svojom stazom i da, zaustavivši se uoči jednoga pitanja, kojemu se nigda ne će doviti, svejednako ne dolazi k sebi. Ali čitavo joj se biće snebiva, oči joj ne plaču, usta joj ne uzdišu, jedino ne može više da se makne s mjesta, jer je začarava prizor, koji joj pomućuje pamet, a da ni sama toga ne poriče, pa se upropastila od onoga, što razumije i ne razumije. Smjesa realizma i ideala stavljena na muke, što se odrazuje na ovom licu, hrapava strogoća radnje, kojom je čitav kip isklesan, i snažan njegov izražaj preobrazuju to djelo, zamišljeno u po renesanse, u prethodnu ilustraciju koje pjesme Poeove ili Baudelaireove. Ovo je žensko stvorenje ujedno dirljivo i strogo, tako očajno bolesno i slomljeno, pa opet njen ponos pritiskuje njen bol. Taj ponos ne da, on ne će nigda dati, da tuga bude okolina, u kojoj će živjeti njezin spas i objava. Ta će ojadjena duša patiti bez kraja i konca, pa će tek snovati patnju na patnju, kao što se snuju tmine na tmine u noći, kojoj nigda ne će svanuti zora. Ja znam za cijelo, da galerije i crkve u Montepulcianu kriju puno slika i puno kipova, koji bi bili vrijedni, da ih poslije ovoga proučim; no to i jeste veliko pravilo na putu, da ostaneš kod jednoga utiska krajnje ljepote, kad si na nj naišao. Pa tako nijesam htio više gledati nijedno drugo umjetničko djelo, a zadnji toskanski stari grad, što sam ga obišao, ostat će u mojoj pameti kao prividjenje starih palača oko stolne crkve, gdje drkće zauvijek taj mramor, u kojem sam rad prepoznati priliku nemoćne Znanosti, a ostrag nje se otvara zaravanak, odakle puca vidik na pokrajinu svetoga Franje Asiškoga, diva sretne vjere.

X.

Chiusi, 2. studenoga.

Silazak sa Montepulciana u Chiusi baš je silazak sa surove Toskane put ove nježne Umbrije, prijatan dolazak u duboku dolinu, koju nebo, što se je konačno očistilo od svojih oblaka, čini, te je u ovom jutru dušnoga dana još prijaznija. Na mjesto utiska oštra i čvrsta od čitave stvari, što ga svagdje nahodiš u Toskani, dolazi ovdje slika nejasnih ocrta. Para, što se izdiže iz malih jezera podno Montepulciana i Chiusia, miješa se s maglom, koja se ondje dolje lepršа po trazimenskom jezeru, a sve to ti se vidi kao veo od pare, što su ga stavile vilinske ruke na silne hrastove šume posute zlatom, na modrikaste masline, na rumenite loze, na veliko svjetlucavo lišće evkalipta. Ovo potonje drveće kazuje svu dramu ovoga kraja, borbu s groznicom, što se razvija iz vode, koja ne otječe. Sve obale ovih jezera rastočile su smradne baruštine, a već žene i djeca bivaju u obrazu bljedji, a oči im blistaju gotovo bolesnom vatrom. Kojegdje sitno šikarje bodljive žutice treperi na vjetru, tik do njih pasu ovce. Ova idilska slika u ovom već opasnom uzduhu pripravlja me bez sumnje na krajeve, što ću ih naći u onoj velikoj Grčkoj, u koju sam se uputio sve ovako polagano, ali još prebrzo! Jer nema nijednoga zakutka u ovom predjelu, kroz koji sada prolazim, koji ne bi bio vrijedan, da ga dane i dane proučavaš. Ono nekoliko sati, što ću ih ovdje proboraviti, nijesu za drugo nego da me uvjere o silnim divotama, što su neštedice razasute po ovoj klasičkoj zemlji, o kojima čovjek i ne sluti, pa i pošto je ovamo došao poput mene ne jedan put, već deset, petnaest puta. I ja već smišljam kad ću opet ovamo doći?

Taj Chiusi, na priliku, kojemu ne bih namijenio nego samo ovo poslije podne, starinski Kluzije kralja Porsene, zar nije vrijedan, da u njemu samom i dulje proboraviš? I on čuva svoje zidine iz srednjega vijeka kao Voltera, isto tako opkoljene etrurskim zidinama. Kao Voltera ima i on svoj muzej — zlo uredjen, jer ovdje ne bijaše inicijative umna sabirača, ali se nalazi u njem pogrebnih žara od zamjerne zanimljivosti, sudeći po onoj, o kojoj g. Julije Martha daje opis u svome tako jasnom i bujnom djelu.*) Ona nam tačno prikazuje domaći stan starih stanovnika ove zemlje: kuću u obliku četverougla-

---

* *Arheologija etrurska i rimska* od J. Martha (1 sv. Quantin).

stom sa četiri strehe, što se spuštaju izvan spoljnoga duvara od kuće sa badžom na vrhu, da može izlaziti dim. Navlastito imade Chiusi starinskih grobova u većem broju nego Voltera, a od njih onaj, što ga nazvaše *de la Scimia*, majmuna, sadrži slikarije, koje su se izvanredno dobro uzdržale. Uputio sam se k tome ***skladištu*** — to je službeni naziv — a vodi me starkelja od sedamdeset godina. Koliko se već godina taj vodj bavi tim zanatom, da tako pokazuje oskvrnjena utječišta mrtvih, medju kojima će i sam doskora naći naselja? Treba ići kroz polje ili poći stazama, što se penju na brežuljke i silaze u doline, pune zemlje ilovače, raskvašene od kiša ovih zadnjih dana. Ali kako taj jesenji kraj iznova dolazi lijep i gotovo umiljat na toj šetnji! Živi su još samo hrastovi, zlatne i ridje boje, i zelena borovica, načičkana crnim bobicama. U daljini bez prestanka drkće jezero podno Chiusia, kaplja vode, što se blista onim krasnim sanljivim i blijedim sjajem, koji dobijaju baruštine pod zastrtim nebom. Sretam na putu dva dječaka, što love crvendače sa sovom i šibama namazanim lijepkom. Porazmjestiše te šibe na domak jednoga gustika, a onda malo dalje posadiše u zemlju kolac, kojemu je na vrhu kao neki crni jastučić. Sova, privezana za taj jastučić, lepрša se naokolo. Jedan dječak legao na zemlju pa će oponašati glasove ptica, a crvendači, videći tu sovu, kako skakuće tamo amo i slušajući te glasove, od radoznalosti dolijetaju pa se priljepljuju na šibe. Ta okrutna igra, koja valjda potječe iz najstarijih vremena, podaje tome kraju u to doba dana čar neke čudne poezije. Zamišljaš, da bi se tako koji Melibej ili Dafnis spremao, kako će dragocjenim darom darovati koju Amarilu ili Neeru još u ono vrijeme, kad su Teokrit i Virgil u bukolike preobrazivali priproste seoske igre. Ta dva dječaka, medjuto, pravi pravcati sinovi zemlje, gdje ima toliko znamenitosti, domala se domisliše, da će lov za napojnicom u dobiti premašiti lov na crvendače. Pa eto već pokupiše svoje šibe, zatvoriše svoju sovu u košaru, pa se nakaniše da podju za starim vodjom do grobova, radi zaslužiti koji novčić, na koji se polakomiše služeći se svakojakim doskočicama takih mudračina, kaonoti idući pred putnikom, da ga vode već utrtom stazom, užižući zališne dogorjele komadićke svijeća, što su bog zna kako zalutali u njihove džepove, dok vodj sam drži zublju, konačno tumačeći na svoju ruku zidne slikarije, na priliku zovući imenom angjele i krilate genije otajstvene teogonije etrurske. Pa opet su se sličnom radnjom mašte sazdale tolike krasne pučke bajke.

Dok dodješ do skladišta, treba još sići kao u Volteri u spilju, iskopano u samoj sadri, koja je po prilici trideset stepenica duboko ispod zemlje i razdijeljena u četiri pregratka. Tu kao da su mrtvaci bili sahranjeni, ali nipošto tek onda, kad bi se rastvorili u prah i u žarama, već čitavi i položeni na neku vrstu postelja, iznad kojih je plamen zublje doskora prosuo svjetlost po neoštećenim slikarijama. Medju njima krevelji se majmun, po kojem je prozvan ovaj grobni humak. Ti se likovi, naslikani crvenom bojom, odvajaju vidno od tamne pozadine, bez reljefa i plastičnoga oblika, nu već znatno dotjerani, što se tiče ocrta. Prikazuju igre, po svoj prilici one, kojima bi popratili ukop. Starac vodj, svejednako u poslu, kako bi mi dao izgled bezazlena tumačenja, stade me na najveće zanimanje dvaju mališa ptičara uvjeravati, da to bijaše grobnica neke porodice pelivana. Stvari, što su naslikane, objašnjuju, kako mu je takova misao na pamet pala. Ponajprije čovjek, sjedeći sa strane na konju, koji se sprema, da se zaleti na sapu drugoga. Zatim žena, što se je napola pružila na stolici sa suncobranom u ruci, pa gleda dva borca, koji idu da se uhvate u koštac. Onda momak, koji drži štapić pred djetetom, da preko njega preskoči, gladiatori, kola s upregnutim konjima i konačni prizori, koji se nama, modernim dušama, čine, da su manje podobni za ures groba. Pa tako ovdje nijesam mogao da osjetim onoga čuvstva otajstvenosti, što me je bilo prevladalo pred žarama starinskoga Velatria. Tako je gotovo svaki put, kad se ne nadjemo pred licem same bajke, već pred obredima starih naroda. Ne možemo nimalo da razumijemo, što zapravo znače, dok nam čovječja osnova njihovih vjerskih sanjarija još dopušta, da možemo s njima osjećati i preko svih razlika u dogmama i običajima.

Ostao sam dakle prpošan i ravnodušan na tom odlasku, dok me je naprotiv opet obuzelo ono isto ganuće kao u Volteri, a još i jače, kad sam, gotovo neposredno iza kako sam izašao iz skladišta etrurskoga, obišao malene katakombe, a te su bile kršćanske, što se prostiru na drugu stranu pod zemljom. Razlika u dobi nije medjuto ogromna. Stručna djela u istinu stavljaju sve etrurske freske izmedju petoga i trećega stoljeća prije Krista. S druge strane vrstaju se katakombe u Chiusiu medju najranije kršćanskoga vremena. To bi bio tek razmak od najviše četiri stotine godina, a možda i manje, pa opet su to dva svijeta. Ulazak, danas zatvoren ogradom, jedva ćeš opaziti. Podno jedne gore vide se dugi hodnici, iskopani na podnožju brežuljka. Prostiru se izmedju grobova, a iza razmaknuta kamenja pojedinih grobnica vide se ostaci kostiju. Žrtvenik namah

na početku već daje ovomu pobožnomu skrovištu lice crkve, rimske podzemne grobnice. Za čas me je presvojila svega silna radoznalost. Ne mogu sada da se otmem nekoj zbunjenoj pošti. Ti ostaci, što počivaju duž ovih galerija, kadšto su obilježeni latinskim natpisom. Prečesto ostaju bezimeni. Ali ja znam, da su pripadali ljudima, koji su, dok su bili živi, mislili na spas svoje duše. Samo da zadobiju taj spas, stavljali su svoj život na kocku, dolazeći u ovo pobožno skrovište, da svima zakonima unatoč prisustvuju obredima svoje vjere. Samo zato, jer je mnoštvo njihovih iskrnjih mislilo i osjećalo kao oni, pobijedilo je kršćanstvo. Jedan je dijelak, pa bio sićušan koliko mu drago, svaki od njih pridonio, da se je sazdao ideal, izvan kojega, pa i danas, nema ništa do tame, sumnje i bola. Kad čovjek uzme na um, kako je duboko ta vjera pronikla kroz sve naše osjećaje i koliko naša moderna umjetnost njome ostaje prožeta, pa radila što mu drago, kako da ga ne bi ganula pomisao, da su ovo bili radnici u prvu oru još u mračnom biću, od kojih se je izvilo vjerovanje, koje je docnije jedino porodilo Dantea, Michelangela, Pascala, pa i samoga Goethea — jer bi li *Faust* postojao bez kršćanstva? — Musseta, pošto je jedno od njegovih remek-djela onaj prvenac *Rolla* s glasovitom apostrofom na Krista. Kao dijelak neizmjerno sitan, ali svejednako kao dijelak, i ovakova kukavna i zapuštena katakomba kao ova broji se u toj potpunoj promjeni moralnoga svijeta. Ja vidim u njoj jedno zrno, štono je, zakopano u zemlju docnije uzbujalo do divne žetve katedrala, kao što je ona u Sieni, koju sam obišao prošloga tjedna, i ona u Orvietu, koju ću za nekoliko dana opet obići. Pod ovim mračnim svodom osjećam, kako titnja ono čudnovato klijanje istorije, što veže čedne i priproste početke sa slavom velikih pobjeda i što jedino oplemenjuje uspjeh, jer obraća svoj sjaj u slavno krunisanje neznanih dobrih volja. Još do malo prije bile su mi tako prirodne sve vragolije djećaka i njihovi skokovi tamo amo. U taj čas bi me vrijedjale, a moj vodj, makar je tako priprost, osjeća kao i ja, jer kad je jedan od dječaka htio uzeti kost, što se je vidjela kroz pukotine kamenja, starac mu to zabrani, pošto bi to ovdje bilo svetogrdje. Nesvijesno, nejasno i u njemu se probudio taj osjećaj, da su to ne samo mrtvi, nego i naši mrtvi, a ima i pravo, jer naša duša, bilo koliko mu drago, svejednako malko živi od one duše, što je negda uzdržavala ove jadne ostatke.

XI.

Città della Pieve, 3. studenoga.

Nijesam mogao odoljeti želji, da se ne svratim u ovaj gradić medju brdima, gdje datiram danas ove bilješke, da učinim odanu poštu velikomu slikaru, koji se je ovdje 1446. rodio, Pietru Vannucciu, koji je više poznat pod drugim imenom, jer mjesto da je proslavio svoj rodjeni grad, pozajmio je slavni svoj pridjevak Perugjina Perugji, gdje se doduše nalaze njegova remek-djela. Ja sam više puta osjetio čar neke, možda malko i uobražene tijesne veze, koji dolazi od, pa bilo i prolaznoga doticaja okoline, gdje se je rodio i odrastao umjetnik, kojega si zavolio. Dok bijaše maleno dijete a njegove se oči budućega crtača otvarale, da zamijete oblike i boje, tu je obzorje, koje je gledao, tu sve razne jačine boja u uzduhu, koje su mu se učvrstile u pamet,tu pjesan vidljive ljepote, čaru koje nije odolio. Opominjem se, da sam tako, ima tome tri godine, obišao kolima onaj dio Alpa kadorskih, gdje bijaše postojbina Tiziánova. One duboke i bujne doline, one daleke modrine, ona veličajnost toga kraja, napola južnjačkoga a napola alpskoga — sa svega toga mi je dolazila jasna pojava velikoga Mlečanina i njegov san o prirodi. Ta ona se nije izmijenila, ta priroda usred općenite potpune promjene nošnja, zgrada i duša. Ni oštre ni tanke crte gora, ni ljubičasti kolorit dalekih jezera nijesu mogli postati drukčiji, a ni obličje stanovnika. Nijesam nego tek nekoliko sati u ovoj Città della Pieve, pa već sam mogao da zapazim, kako gotovo u svih žena, što prolaze, gazeći teškom svojom obućom na nogama po tim starim, nejednako popločanim ulicama, ima u njihovim tamnim zjenicama, u njihovim oblim i ozbiljnim obrazima, u njihovim ustima, što su zatvorena ozbiljskim prijevojem, nešto draželi perugjinske. Treba upravo stvoriti novu riječ, tako je ta stvar jedinstvena. U svratištu, gdje mi, držeći se nepromjenitoga rasporeda ovoga godišnjega doba, donose na stol pečene drozdove tuste i crne od borovice, konobar dodavajući mi jela, razbacio oči i nagnuo glavu, da bi bio dostojan svakoga svetoga Sebastijana na freski, a gazda sa svojim strogim starim licem mogao bi u držanju biti izgled svetoga Jeronima u pustinji, premda mu je očito sada glavna briga to, da prodade nešto vina, odviše skupa jednom trgovačkom putniku, koji se krati, da ga tako oguli.

U prvi čas bi čovjek rekao, da je takav utisak porazan, a možda i smiješan, ali svakako podoban, da za uvijek uništi iluziju čuvstvo-

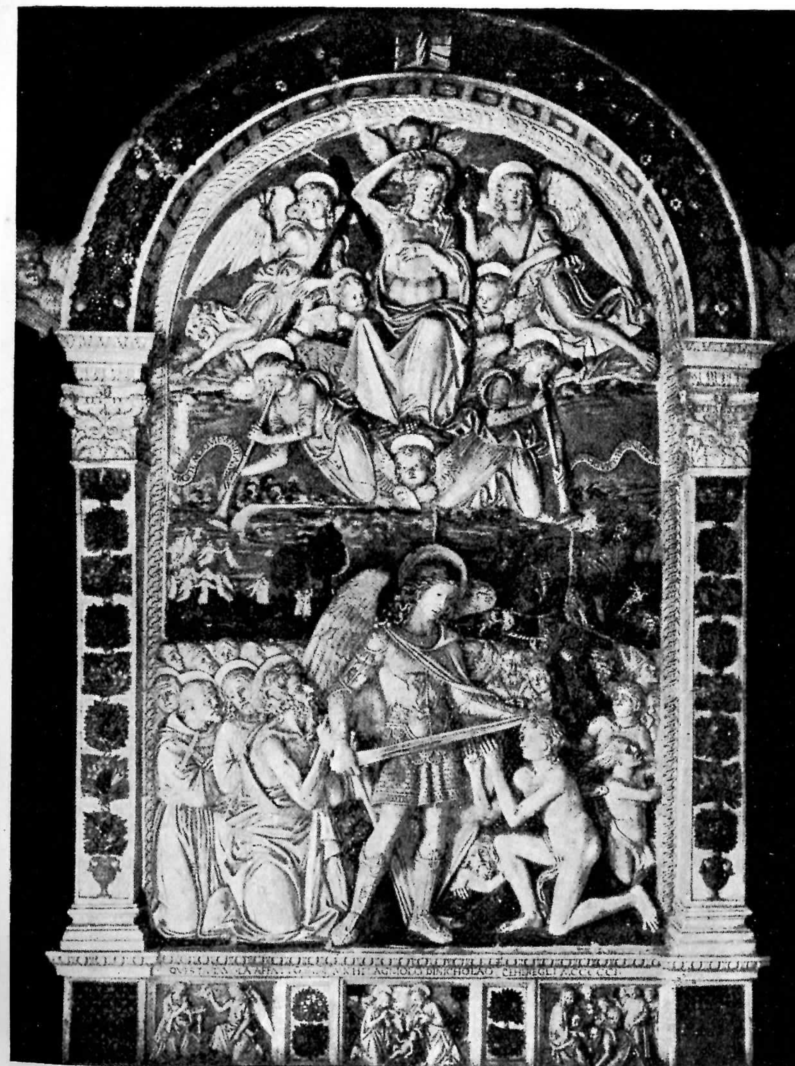
vanja, što ga pridajemo starim majstorima. Ta potpuna jednakost likova, što su ih naslikali, sa tom čeljadi, što tamo amo hoda zaposlena najobičnijom rabotom, ne dokazuje li, da ti veliki umjetnici nijesu zadojili svoja djela onim zamršenim mislima, koje im mi pridajemo? Naprosto i prostodušno snimili su živi izgled, savjesno poradivši, da bude slika što vjernija. To je kritičarska zasada, što se dovodi suprot nama drugima, koji smo radi „u suštini iznaći najtanje tankoće", kako nam rado prigovara čeljad, koju je zazor od tankoća doveo na samosiono jednostručenje. Medjutim, ako se malo promisli, lako je u toj stvari obraniti zamršenu kritiku od jednostruke. Nema sumnje, veliki su slikari vidjeli najprije i prije svega živo biće; ali u tome biću razotkrili su *vrstu,* a nijesu mogli osjetiti te' vrste, ne iznesavši na javu tamni ideal, što ju pokreće, što živuca u nižim stvorenjima, a da to ona sama ne znadu, premda je srastao s njihovom krvlju. I mrtvilo i krepčinu ovoga gorskoga kraja, kojemu se podnožje kupa u groznici, misticizam zemljaka svetoga Franje Asiškoga i njihovo divljaštvo, sanjarsku sjetu, što čovjeka snalazi od nepomičnoga snivanja tih jezera — sve je te crte, što su se izvijale stogodišnjim utjecajem nasljedjivanja, Perugjino razotkrio jasnije nego iko drugi, ali trebalo mu je tek da ih razotkrije. Svojim nagonskim velikim oštroumljem prepoznao ih je, a da možda ni sam nije zato pravo znao, u kroju obraza, u finim razlikama zjenica, u držanju glave. Baš u takvu shvaćanju ujedno povodljivom i genijalnom stoji pravi snimak prirode, gdje je sve sama duša, pa navlastito i oblik — duša, koja traži samu sebe, koja se kadšto zaboravlja, koja se ponizuje, ali uza sve to ostaje duša i objavljuje se samo duši.

Pa opet čini se, da je malko čudnovata tvrdnja, kad svejednako pišem ovu riječ *duša,* dok se radi o ovom slikaru Madona, koji je konačno umro bezbožničkom smrti. U ovoj Citta della Pieve s tim nedoglednim vidicima na dolinu Chiane i njezine razvaljene palače dolazi mi na oči, kakova ga je Vasari nacrtao, kako je ostario pa išao na konju tamo amo od svoga rodjenoga grada do Perugje, rad posvršivati hitro dobro plaćene freske. Bio je postao takova škrtica, da je sa sobom nosio ogromne svote, a to je bilo krivo, da su ga kod jednoga takova pohoda orobili lopovi. Javno je priznavao, da više ne vjeruje ni u boga ni u drugi život, i taj bezbožnik, koji je umro ne htijući se ispovijedati — sasvim neobična stvar u to vrijeme — pokazuje baš u ovdašnjim freskama, koliko je zašao jednoličnim pravcem u svojoj raboti. U stolnoj crkvi krštenje Kristovo i Djevica sa svecima, u crkvi svetoga Antuna sveti Antun sa svetim Petrom

pustinjakom i svetim Marcelom, u crkvi *s. Maria dei Servi* ostaci raspeća — sva su ta djela gotovo tužna gledati, tako ti radovi, što ih je izradio pod konac svoga života, sjećaju svojom rabotom uvijek po istom kalupu krasnih svojstava, dok još bijaše u dobrim godinama. Uvijek ti isti dugi strukovi s nogama postavljenim sa strane, velikim i malko nespretnim, uvijek ti isti uzdignuti podvoljci, razotkrivajući crte vrata, te oborene glave, ti likovi od silnoga ushita izvan sebe, te sklopljene ruke, u opće sva ta njegova posebna čeljad u prizorima već po njegovoj navadi. Ali čovjek se samo na to mrgodi mjesto da se obraduje — jedini izuzetak čini u tom veliko Klanjanje svetih triju kraljeva u Santa Maria dei Bianchi, koje potječe iz god. 1505., gdje ima još prekrasnih pojedinosti, na priliku jedan mladić, štono vrhovima svojih prsta drži krunu, preširoku za glavu djeteta — boga, pa se previja sa tako nježnim čeznućem. Uza sve to ova freska već odaje neki umor, najgori što ga ima, jer to nije umor ruke, koja svejednako ostaje umiješna, već onaj drugi, umor duha i srca, koji više ne mogu, koji više ne će da stvaraju i osjećaju. Pa da si i sam tek rabotnik u umjetnosti, čedan i sičušan, ne možeš da ne oćutiš neku čudnu zebnju u srcu, videći kako je ovaki majstor nadživio svoj genij. Koliki su slikari, kipari, muzičari, pisci, pa i od najčuvenijih tako potrajali dulje od onoga, što bijaše njihovo najbolje! Koliki su postali za plaću tek prepisivači onoga, što bijaše njihova zaslužena slava i njihov uzvišeni prirodjeni dar!

Pa tako se nameće jedno pitanje, koje je teže i bolnije riješiti nego pitanje o zametku talenta. Što se je desilo u tim odabranim dušama, da su se okanili svoje čežnje za slavom, toga najplemenitijega a i najdubljega svoga osjećaja, jer se naše umjetničko poštenje i omiljela nam ideja ljepote drže samoga korijenja našega srca, a najživljim žilicama? Imao sam krivo, kad sam malo prije, makar i samo kao mimogred, pripustio sumnju o tome, da li je u velikoga Umbrijca bilo osjećanja podobna njegovim slikarijama. Ja, koji sam vidio gotovo sva njegova djela, ja sam uvjren, da je ispočetka bio iskren u potpunom smislu ove riječi, štono se danas tako zlo upotrebljava, da bi se sakrila grdna prijevara. Bio je iskren, kad je stvorio svoj umjetnički pralik. On bijaše i njegov silni san i tajna potreba, kao što je Virgil, na kojega je nalik, u istinu imao svoj san i potrebu nježnosti. To se ne da oponašati ni naučiti. Ima načina slikanja, kao što imade stila, koji su vrsta ne samo kako slikaš ili pišeš, nego i kako osjećaš, kako trpiš, ljubiš, moliš se, živiš. Zagonetka je samo ova posvemašnja promjena te prvašnje iskrenosti u rabotu po uvijek

istom kalupu, što se je valjda izvršila s gubitkom vjere. Kako je takav izvor, tako bujan, tako vreo presahnuo i nakon koje drame? To je još tajnovitije nego sam talenat — to istjecanje i iznemaganje duševne snage, ta vlaga i suša oko našega srca, ta milost, kako kažu učitelji crkveni, koja nas podjaruje i ostavlja. A zar je Perugjino tek jedini slučaj izmedju tolikih drugih? Zašto je Shakespeare, na priliku, a zašto Racine prestao stvarati punom snagom? Govori se kod jednoga o stečenom imutku, a kod drugoga o sujeti uvrijedjena pisca. Takovo tumačenje ne može ništa da protumači, jer je pisac Phèdre prije podnio gorih kritika; a da je Shakespeare bio pusto gramzljiv za parom, sa svojim divnim razumijevanjem zbiljskih prilika ljudskih, bio bi se već odavna dao na unosnije poslove, nego što je pozorište. Prvo djetinjstvo Perugjinovo, što je prošlo u bijedi, i pohlepa za dobitkom, s kojom je dospjelo, ne kazuju nimalo, koji se je tajni rasap izvršio u njegovoj savjesti i u kojem je času, pošto je prestao vjerovati, stao lagati s kistom u ruci, da zasluži novaca? Da nije možda smrt Savonarole na stratištu godine 1489., koju je naložio papa — a koji papa! Aleksandar VI. — razorila u slikaru, koji je živio u Firenci, i samu osnovku njegova kršćanskoga osjećanja? Tragična i svetogrdna ironija u životu toga apostola, gotovo sveca, kojega je osudio takav sudija a u ime božje, bila je strašna kušnja savjesti za ta posljednja godišta petnaestoga stoljeća. Nebesa bijahu dakle prazna, kad se je takova grozota mogla desiti! Dakle više ne bijaše nebeskoga oca, a Krist je umro zaludu! Čujem, kako se taj vrisak izvija iz usta čeljadi, što je vidjela tu grdnu bruku i sramotu. Ako je tako, čemu se je nadati od drugoga svijeta? Teci novce i samo novce. Nema ništa stalno do dobara mesa. Pod utjecajem toga savjeta, što mu ga je davao ropski materijalizam, stario je Perugjino — on, koji je najbolje umio prikazati čistotu djevica bez želja, nježno čeznuće svetaca zaljubljenih u nebesku postojbinu, mirno ushićenje i uzdisaj s usana bez riječi, što se vije u nebeske visine. Koliko li neznana u srcu velika umjetnika, po svome biću stvora tako izvanredna, pa sudila o tom zlobna kritika, koja se svagda na vrela poziva, što mu drago, pa treba reći, ako ćeš mu učiniti pravo, što je Rivarol sam o sebi govorio, kako bih rekao, sa toliko opravdana ponosa u svojem bolu i porazu: „Ne pitajte me koliko imam sposobnosti, već me pitajte, na koliko me mjesta možete raniti.“

GIOVANNI DELLA ROBBIA, SUDNJI DAN (VOLTERA).

BENVENUTO DI GIOVANNI, BLAGOVIJEST (VOLTERA).

FILIPPINO LIPPI, ANGJEO BLAGOVIJESNIK (S. GIMIGNANO)

GHIRLANDAIO, SV. FINA (S. GIMIGNANO).

XII.

Orvieto, 4. studenoga.

Ta pitanja o iskrenosti, kojima sam jučer sam sebe nagnao u nemir govoreći o Perugjinu, nameću se samo kad se radi o umjetnicima, koji su kao on našli i tražili što je ganutljivo. To je cijena za onu njihovu opasnu moć obmane. Čovjek bi rekao, da ti duhovi, više ženski nego muški, vazda željni milovanja, muče svoje poklonike nestašnošću svoje ljubavi, sad svojom neodoljivom silom, a sad opet svojim nepovjerenjem.

Svako ti je biće najmilije
Ko kupa žuči, stisnuv oči što se pije. — —

Te pjesnikove riječi, ma da te i tako čudno diraju, nijesu sasvim istinite. Kadšto otvaramo oči i odbijamo se od kupe, da je se namah opet mašimo. A tako su i djela, koja smo od svega srca zavoljeli, za cijelo ona, koja najviše pretresamo. Odviše nam se svidjaju, da nam se ne bi za čas ne svidjala, da se ne bismo od njih odbili — a da se namah k njima vratimo. Ta djela ne pripadaju medju poslove, što su čisto umne vrste; a da se o tom uvjerimo, dosta je, da ih poredimo s onima, kojima se više divimo, ali nam tako nijesu mila, koja će nas zanijeti, ali nas ne će tako ganuti, koja više zbore našoj pameti nego li našemu srcu. Poredimo samo Virgila s Lukrecijem, Byrona s Goetheom, Racinea s Corneilleom, Musseta s Hugonom. Svagda je postala i u svima vrstama duhovnih tvorevina apsolutna suprotnost izmedju duhova miline i duhova snage. Nikad mi se ova oprjeka nije više vidjela očitija, nego sada, kad sam evo došao iz Città della Pieve u Orvieto, od Perugjina k Signorelliu, k ovomu drugomu velikomu majstoru, s kojim sam se opet sprijateljio u Volteri i Monte Olivetu. Ali što su njegove slike na drvu, što su i same njegove freske u tom starom manastiru, kad ih sporediš s divnom kapelom ovdašnje stolne crkve, na zidovima koje je naslikao Sudnji dan, Antikrista, uskrsenje, raj i pakao sa tako snažnim kistom, da ga je Michel-Angelo došao proučiti, prije nego se je dao na svoje djelo u sikstinskoj kapeli, a nije ga lje u tome ni natkrilio!

Nijesam bio u ovom gradu od g. 1874., kad je ovdje bio samnom moj prijatelj muzičar Albert Cahen. Davno vrijeme, kad bi mi od same pomisli, da sam u Italiji ili da sam tamo bio, gotovo pozlilo, tako me je bio obrvao čar umjetnosti i ljepote ! Orvieto bio mi je ostao u pameti poradi svoga slikovitoga dolaska, kojega nijesam

više našao. Treba reći, da se je u ono vrijeme dolazilo u taj starinski papinski grad, štono se je ugnijezdio na svome vrhu, cestom, koja se je na obronku plela poput mreže, a na kojoj je danas promet uspinjača obustavila. Ta cesta bijaše prilično duga, a uspinjača je jako brza. Pa tako sa tim lošim uvjerenjem žalim za starim načinom dolaska i kušam, ne bih li se za tu svoju zlu sreću utješio okrenuvši ledja strojaru i gledajući na prostranu ravnicu. Tu se vijuga La Paglia izmedju skupine drveća, štono je svejednako obasuto jesenjim zlatom i zavješeno maglom. To baš pristaje u ovu sjetu, što te neminovno snalazi, kad se vraćaš u koji kraj, gdje si jako mlad boravio, a to pristaje i ovoj rijeci, što tako lagano teče kao Chiana, koja se u nju salijeva gotovo pod mojim očima i koje je polagani tok ponukao Dantea na čudno ono poredjenje

Quanto di là dal muover della Chiana
Si muove 'l ciel

(Par. XIII, 23.)

(Koliko nebo ide brže od Chiane).

Pošto sam već jedared sišao s tih kolica željezničkih, što su se za četvrt sata popela ovo pet stotina metara visine, još je veće moje razočaranje, kad sam stao hodati po tome gradu, koji se tako razlikuje od toskanskih u susjedstvu. Ulice, što se odvajajući nastavljaju medju razvalinama, zamjenjuju ovdje krasne one popločane hodnike, što teku izmedju palača. Tek kojegdje kazuju zgrade po koji ostatak snažnoga feudalnoga života. Dolazim iz pokrajine, gdje je svaki grad živio pojedinačkim svojim životom, imao svoje posebno lice. Ovo je naprotiv ulazak u državu rimsku, na tlo pokornosti i vlade, što dolazi odozgo. Samoniklost gradskoga života ne bijaše tako jaka. Snaga umjetnička malo da nije sasvim presahla. Ili da bolje rečem, svakolika se sabila u stolnoj crkvi. Grad nema drugoga razloga svome ostanku do ovoga posvećenoga grba, do ove u neku ruku stranice misala, što se od kamena izdiže, jer sa čim da poredim već ako s gorostasnom sitnoslikom — neka mi bude dopušteno udružiti dvije reči ovako razrožne — ovo pročelje od mramora, ispisano mozaikom, ukrašeno stupovima s pozlaćenim resama, obloženo plosnim reljefima, gdje se je gorljiva pobožnost srednjega vijeka pomiješala sa snažnim životinjskim duhom renesanse? Angjeo, vol, orao i lav, sve četvero od mjeda, presijecaju tamnim svojim nizom to pročelje, što se iskri. U sredini smiješi se Djevica od mramora, koju čuvaju angjeli, a iznad ove tako mlade,

nu tako ozbiljne Madone razgranala se ruža, čudo od nakita poput zlatnih žica, obrubljena tako fino izradjenim okvirom, kao što bijahu one čipke, što su ih, kako sam prošloga mjeseca vidio, seljakinje gjenovske Riviere u križ vezle po djerdjefu od kretona, na pragu hladnih svojih kuća. Jedan čas jedna je sunčana zraka probila kroz oblake. Udarila na ovo pročelje stolne crkve, koje je planulo kao sjajna kovina. Pored sve te zbrke pojedinih njegovih dragulja, uza sve to ostaje u cijelosti jasno, veličanstveno, nadčovječno i krasno, da mu nigdje nema para. To već nije onaka sitna umjetnička stvar u velikom obliku kao što je *Santa Maria dei Fiori u Firenzi.* Bijele i crne naslage crkvene zgrade nijesu poput daske na šahu kao tamo dolje. Je li to samo zato, što je razmjer pojedinih dijelova podesniji? Ili to dolazi odatle, što je ovaj trg osamljen? Ili to čini položaj ove crkve, što se izdiže na ovoj visini i ispred ovakova obzorja? Mene su tu opet podišli oni otajstveni srsi, što prolaze svakoga, koji je iole sačuvao kršćanstva u svom srcu, pred katedralama sjevera, pred tim M ü n s t e r i m a, što su ih sazidali san i molitva. A tako se je možda lepršala i oko ove stolne crkve u Orvietu jesenja magla, koja joj je davala onaj neki gotovo sjeverni vid. Sunce, što se je opet sakrilo tek što se je pokazalo, za čas ju je nakitilo ruhom od blistava svijetla. Ali namah se navukli oblaci i stade padati gusta i studena magla, a taj div od mramora u istinu bijaše nalik na svoju braću, koju sam tako zavolio, u Bazelu, Kölnu i Strassburgu na žalu one Rajne, što valja mutni mulj svojih valova i što je svejednako napola francuska svima državnim ugovorima unatoč i najbolje od sve naše poezije zapadne.

Pobojah se, ne opominjući se više sasvim tačno, kako je unutrašnjost crkve ukrašena, da će ta unutrašnjost biti suprotivna ovome spoljnome vidu. Bojao sam se, da u njoj opet ne nadjem onoga obilja svakojakoga nakita, gdje ta raskoš odvraća od svake pomisli prave pobožnosti. Srećom nije tako! Prostrani se brod pokazuje bijel i crn, kao u žalosti i prazan. Na podnožju i pred svakim stupom izdiže se ogroman apostol od mramora. Ovaj crkveni zbor od dvanaest kipova obasjava dan kao u grobu poradi gotovo neprozirnih kamenih ploča, što ispunjaju visoke prozore gotske, kojima su samo gornji dijelovi zatvoreni šarenim staklom. Sad je nedjelja mrtvih, a sveštenici poredali se oko rake, zatvorene kamenom bez ikakova nakita i zapjevali pogrebni psalam za ispokoj duše starih tamo zakopanih kanonika. Biskup im je na čelu, u ogrtaču i mitri, Drugi sveštenici odgovaraju iz dna kora, gdje su posjedali. Nasred

crkve izdiže se prazan odar, na kojem se čitaju grozni latinski natpisi: „Danas meni, sutra tebi — Sve je ništavo — Ovako prolazi slava svijeta." Svagdje drugdje bi se nasmijao na te otrcane rečenice. Pod ovim svodom, na ovom mutnom danu i usred toga pjevanja strepiš pred njihovom istinom. Nijeme sjene tih apostola od mramora kao da su zbor neumolnih svjedoka. Sad će da se maknu, sad će da progovore i da te osude. — Na žalost, oni su, koje osudiše, ako smijem vjerovati crkvenjaku, koji je uzeo da me voda naokolo i da poradi, kako se već desi, ne bi li mi užitak pokvario svojim tumačenjem. Kazuje mi, kako je povjerenstvo, postavljeno za nadgledanje narodnih spomenika, predložilo, neka bi se ova stolna crkva obnovila po nacrtima u prvobitnom slogu. Ah, varvara li tih arheologa, koji ne pojme, da ova vrsta nesuvisla rastenja, što je tako sa stoljećima pridolazilo k prvim crtama neke zgrade, daje milinu žive stvari! Sva sila ljudi tu je boravilo. Tu su se oni molili. Toga su se dotakli svojim pobožnim rukama. Trunak njihova bića tu je ostavio svoj trag. Nigda se ne ću privoljeti misli, da će ova crkva više biti prema prvoj namisli, kad se jednoć taj trag ukloni. Što se naziva obnovom nije nego uvodjenje studene i mrtve znanosti na mjesto gdje je kucao život, svagda zamršen, neskladan i prenatrpan — ali takav je život. Da li će igda doći vrijeme, kad će dopustiti, kako je jako ispravna ona podrugljiva riječ Goetheova: „Duh istorije, zar je to duh ove gospode?" Onda se ne će dati, da moderni slikari pomlade neku sliku ili fresku, kako su to uradili u Campo santo u Pizi na vječnu štetu Orcagne i Gozzolia. Stare slike tih slavnih majstora sad su užasne mazarije na sablazan. Onda će se braniti arheolozima, da razvalinu ne smiju čistiti. Uzdržati stvari umjetničke i istoričke kako smo ih našli — to je sva naša dužnost, nipošto da se upuštamo u kojekakve samovoljne i zlosretne obnove, jer obnavljati je to, što i uništavati.

Na veliku sreću tako porazna obnova kao da je dosele poštedjela ovu slavnu Capellu Nuovu, gdje se vide freske Signorellijeve. Taj tragični slikar bješe tamo dozvan 1494., da nastavi posao oko sudnjega dana što bijaše započeo — kolike li suprotnosti u tom susretu dvaju imena! — slatki fra Beato Angjeliko. Usrdnu ruku potonjega i njegov čisti san o pobožnom blaženstvu namah ćeš prepoznati na djelu stropa, što je iznad žrtvenika. Tamo sjedi na prijestolju Krist i sudi opkoljen angjelima. Sudi? Oprašta, blagoslivlje, a za cijelo taj milokrvni Spas i ne zna ništa o strašnom onom prizoru, kojemu ga Luka stavlja na čelo. On živi sam za sebe, u svome

ushitu Boga, koji prašta i otkupljuje grijehe svijeta. Nipošto, on nije zapovijedio užasne one kazne, što su naslikane na prostranoj plohi zida neposredno podno toga. Nigda još nijesu dva lica vjerskoga sna, san beskonačna opraštanja i san neumolne pravice, bila tako poredjena jedno s drugim, kao u tome kutu stropa i na tom zidu. Tu je Signorelli obradio anatomskim svojim kistom dva najstrašnija dogadjaja kršćanske nauke: uskrsenje mrtvih i sudnji dan. U prvoj od tih freska došla mu je na um genijalna misao, da naslika te jadnike mrtvace kao da izlaze iz same zemlje a ne iz iskopanih jama. Pa u istinu oni su se od toliko stoljeća i izmiješali sa tom zemljom hraniteljicom i ništiteljicom, na kojoj živimo svi, u koju ćemo se povratiti svikolici. Njihovo se meso u nju survalo, u njoj utonulo i rastvorilo. Evo ga, čudom sudnjega dana, opet stvorena, opet umiješena od one obične ilovače, iz koje je bog izvadio Adama. Usudio se, taj sanjarski umjetnik, u snažnoj svojoj fantaziji, koja nimalo ne zaostaje za Danteovom, i prikazao kosture, kako se baš hoće iz nova da zaodjenu tim mesom, što je opet uzeto iz blata. Od tih mrtvih neki su se prepoznali: Jedan čovjek, kao da ju hoće zaštititi i milovati, zagrlio rukama mladu ženu, da je brani, dok je drugi na nj naslonio ruke, da ne bude sam ovoga strašnoga jutra. Skupina tih triju stvorenja odaje neko čovječje smilovanje i suze milosrdja u toga groznoga slikara. To je kao pripovijest o Franjki Riminki usred onih strahota B o ž j e k o m e d i j e, jer nas za razliku ta pavedrina tužne nježnosti još više dira. Dà, nas doduše dira, ali ne dira angjela, koji i ne gledaju tih nesretnika, zabavljeni i pomamni, kako jesu, da sa svom žestinom zvone u zvona na zadnji uranak, a na nebesima, gdje zvijezde nijesu više nego tek crne tačke, a barjaci, što su izvješeni na ogromnim trubama, trzajući se udaraju o to nebo od straha i trepeta.

Možda je taj snažni prizor još više ganutljiv od freske, koja k njemu pripada i prikazuje pod imenom sudnjega dana divlju potrku vragova, koji baš hoće da ubijaju, da razdiru, da zdrobe proklete, što ih s nebesa strovaljuju tri krasna arkangjela u oklopima, tihi vitezovi božji. Ta je teška mora od sna o tome paklu dosegla samu krajnu granicu onoga, što od užasa mogu živci da podnesu. To je zbrka golih tjelesa, koja se savijaju pod kukama, pandžama, tiskom i gaženjem zelenkastih sotona, pomamnih od ovoga divljega pira patnja ljudskih. Nigdje zraka, nigdje izlaza ni oduška, nigdje ni pedlja uzduha izmedju te stotine tjelesa tako smiješanih, stegnutih, zavezanih; sve same glave, koje se u očaju bore sa smrću, same

mišice, koje se napinju da namah obamru, i prsti, koji se hvataju vilica što ih razdiru, a iznad te paklenske kaše sva sila tjelesa lepršа se u prekrasnim skraćenim položajima. Jedan djavo prolazi, štono u neobuzdanom letu na svojim velikim krilima nosi ženu ludu od straha, za koju mi crkvenjak kazuje, da je to bila milosnica Lukina i da ju je ovamo stavio iz osvete. Kad ne bih znao, što valja misliti o tim kazivanjima, kojima se razmeću domišljati crkvenjaci talijanski, bio bih rad vjerovati, da je posljednja crta istinita, nešto iz poruge, a nešto zato, jer nalazim ovo mjesto priproste čovječnosti u ovom duhu, gotovo vrhunaravnom u svojoj dramatskoj snazi.

Propovijedanje antikrista i raj, što su na protivnoj strani od tih prizora, još su freske predjašnje ljepote. Isto su tako predjašnje ljepote i druga djela, koja do kraja ukrasuju podnožje zida, strop, prostor iznad vrata i strane žrtvenika. Ali to uskrsenje i taj pakao svega su me presvojili, prikovali me uza se. Ne mogu da gledam nego njih. Vidi mi se kao da sam tu pred jednim remek-djelom umjetnosti prenesene u zbilju, hoću da kažem umjetnosti, koja ne da, da se pod tim što drugo misli, i koja iznosi neki predmet, a da u nj ne unosi nijedne namisli, što je različna od toga predmeta. Slikar je zamislio borbu vragova s ljudima. Ta mu je slika sinula u potpunoj jasnoći, da je kao u groznici, što obmanjuje sjetila, vidio ta tjelesa i svaku njihovu kretnju, svaku žilicu, svaki drhat. Onda je snimio taj prizor, zatomivši kod toga svaki i najmanji izražaj ličnoga svoga osjećanja. Sa svojom dušom nije bio kod posla, a ni sa srcem, već jedino s okom i s rukom. To te ne će uzbuniti kao freska Perugjinova, ali djelo ima biljeg neosporne izvjesnosti. Tu nema više mjesta ispitivati, bijaše li to vjera ili nevjera, kakove su prilike njegova duha i života, kakove li je sve moralne krize prebrodio. Predmet je tu, kao neka stvar, što postoji napose i sama za sebe. To je ura, koja sama ide, pa došla odakle mu drago, a ako se namjeriš na nju, nemaš ništa da pitaš za urara. Imaš pred sobom činjenicu, stvarnu i izvjesnu. O njoj ne možeš više da sumnjaš nego o stupovima velike katedrale, što se izdižu nedaleko odatle, čvrsti, jaki, postojani. Ele, sve se isplaćuje, kako je rado govorio Bonaparte, nu ovoj umjetnini, u koje je izradba tako učena, savjesna i jedra, ne dostaje *charma,* miline. Ta lijepa riječ, tako otajstvena, porabom je postala zasukana i iznakažena. Uza sve to ona je još jedina, koja je podobna izreći čar onih drugih djela, nejasnih, nepotpunih, načina slikanja gotovo mekana pored Signorellijeva i sladjahnosti, da je već jako blizu raboti uvijek po istom kalupu, ali za koju osjećaš, da te

je zavoljela kao kakovo lice i koju si ti isto tako zavoljeo. Pa tako ima dva reda umjetnika, koji od iskona izmedju sebe svijet podijeliše: jedni, koji prikazaše stvari zatomivši kod toga sami sebe, i drugi, kojima te stvari služiše navlastito za izliku, da izdovolje svoje srce. Badava se divim prvima sa svom silom i sam sebi dokazujem, kako me ne mogu da prevare — pa neka je kod drugih iskrenost često sumnjiva, pretvaranje sasvim blisko, po volji srca svoga hodam s drugima i s njim zajedno bi me veselilo živjeti pa tako se, dok su mi oči pune učene anatomije Lukine, radujem kad pomislim da ću ga sjutra zaboraviti u prijatnim dvoranama muzeja, što je pun osjećaja, da mu u tom nema para — muzeja u Perugji.

XIII.

Perugja, 6. studenoga.

Bilo mi je žao, što sam poslije podne za mutna i kišovita vremena išao putem, što vodi iz Orvieta u Perugju obilazeći oko jezera trazimensko. Uspomene iz drugih putovanja dozivaju mi u pamet ovu pučinu od vode, što je tako divna svojom svježom modrikastom bojom u divljem prosjeku kroz svoje planine! Okrom toga još mi je više bilo žao, što sam stigao u samu Perugju, kad je već noć bila jako omrknula, da sam ovaj put izgubio snažni utisak ulaska od tri četvrta sata, kojim se još treba voziti na kolima, dok konačno ne dodješ u stari grad, štono polegao na više brežuljaka kao Rim, sagradjen gotovo na obali Tibra kao Rim, opravdava samom svojom spoljašnošću srditu riječ Pavla III., kojom je javno prekorio *„l'Audacia dei Perugini“* (smionost Perugjinaca). To je u istinu grad neprijazan, stari grad brdjanski i divlji s kućama od mračna i velika kamenja, gnijezdo sokolovo, što strši na daleko u neizmjernom vidokrugu, gdje snivaju Asisi, Foligno, Spoleto. Snježan vjetar duva tu bez prestanka, tražeći oduška kroz vrata, koja kao ona, što se zovu Augustova, potječu još iz vremena gospodovanja etrurskoga, a ledeni sjever vije po hodnicima ovih uzanih ulica. Nu nasuprot drugim gradovima, što sam obišao ovo zadnjih petnaest dana, to nije glavni grad u nazatku, po kojem ovaj zimni vjetar raznosi isparine apeninske. Ovdje se sva živahnost modernoga života talasa po trgovima. Sveučilište sa jako polaženom liječničkom školom, mnogobrojna posada, sva sila zvaničnika i oblasti — sve to čini, te je to središte od uticaja i kao mjesto poglavito u onom raznolikom kraju,

što se stere izmedju Firence, Rima i Marka. Corso Vannucci, u koji sam sišao sjutradan iza moga dolaska, onako pun trgovaca pod vedrim nebom, sa svojim dobro uzdržanim ponosnim palačama, što se u njem nižu, i na kraju s prekrasnim zdencem na trgu stolne crkve, ne pokazuje za cijelo nijednoga znaka, da to mjesto izumire. Posudje od mjedi i zemlje, orme konjske, obložene bakrom i čudno nakićene crvenim vrpcama, šarena vunena roba, zemljano sudje žuto, zeleno i smedje u starinskim oblicima tu se rasprostire kao da će posvjedočiti, kako stari običaji ne izumiru. Zar se te iste stvari ne nalaze u ukrasima, što su tako domaći starim slikarima? Da to nije bila nošnja gradjana, što sam ih sretao na ulici, mogao bih misliti, da živim u vrijeme, kad su gradjani ovoga grada u velikoj proslavi objesili izmedju simboličkoga lava i orolava na pročelju svoje gradske vijećnice ogromne lance i prijevornice oduzete Sieni. To dično staro željez-gvoždje i danas je ovdje, ukrasujući slavnim svojim spomenom trg stolne crkve, koji na kraju resi tik do ogromnoga zdenca s nebrojenim likovima, isklesanim od dva Pizana, malena palača nadbiskupska. To je dom, gdje je sadašnji papa — onaj Leon XIII. sa tako prijaznim posmijehom na upalom licu pobožnjaka — proživio toliko godina, upravljajući kao divni kaki svetac prostranu svoju biskupiju, pohadjajući siromahe i odmarajući se od svojih evangjeljskih briga sastavljanjem dugih latinskih pjesama, tako učeno izradjenih. U zabiti veličajne svoje uznice — a to je danas Vatikan — i kad se osvrne na duge godine iza sebe, veli se, da sveti otac najvoli dozivati u pamet Perugju, tu tvrdjavu kao opasanu crkvama i manastirima s neprestanim pogledima na daleku okolinu. A u tim crkvama, u tim manastirima, u dvoranama te gradske vijećnice, preobraćenim u muzej, kakih li slika!

Pa one i jesu, kojima sam ovamo došao u pohode, samo što medju njima ne možeš da odabereš kao u drugim gradovima dvije tri, kojima ćeš se priljubiti, da s njima učiniš prijateljstvo. Sve su odviše jednake izmedju sebe, odviše bliske zajednicom svoga ideala i gotovo uvijek istim načinom slikanja. Najsavršenije za cijelo ostaju one, što ih je Perugjino, vodj toga zbora, naslikao za *Collegio del Cambio* (udrugu mjenjača), tadašnju burzu. Ja mislim, da trgovci perugjiski ne bijahu nimalo vrsniji od današnjih procijeniti pravu namisao umjetnika. Jamačno išli su kod svojih narudžbina jednako kao i današnji k talentu, kojemu je bila označena najviša cijena, a tako i k vrijednosnim papirima, kod kojih bijaše najviše prilike dobiti. Ona su vremena bila sretnija, pa tako su dobro odabrali obra-

tivši se na prvaka izmedju majstora umbrijskih. Obikao raditi ponajviše za redovnike, Vannucci nije promijenio svoga načina slikanja za trgovce na burzi. Uresio je zidove namijenjene za posao i pogadjanje Preobraženjem i Rodjenjem Kristovim na zidu, što je naspram vratima. Na svodu prikazao je, pomiješavši, kako to bijaše duh renasanse, klasičke mitologijske uspomene medju sasvim kršćanske svetačke slike, božanstva, što vladaju planetima. Jupitar, Mart, Saturn, Venera, Merkur pokazuju se sa svojim znakovima, a po stranama naslikane su kreposti nizom bajevnih junaka, naspram kojih su opet Proroci i Sibile. Pohod u ovu čudnu dvoranu, kad o podne sunce, što prodire kroz staklena vrata, obasjava dubine prečesto tamne, prava je priprava k proučavanju muzeja, kamo su posabrali freske i slike na platnu i daski, što su odnijeli iz crkava i manastira. Ali nijedno od tih djela ne kazuju kao slikarije u *Collegio del Cambio* pravi iskon umbrijske umjetnosti, što stoji — ja sam već pokušao to razložiti, kad se je radilo o freskama Pinturicchievim u Sieni — u potpunoj osamljenosti, u kojoj se drže prikazani likovi u svome odnosu izmedju sebe.

Dede sjedni na klupu iz izrezana drva, na koju su u petnaestom stoljeću smjeli posjedati samo trgovci na burzi, i promatraj dugo zid, što je naspram tebe. Taj duh osamljenosti polagano će te obuhvatiti kao kakav uzduh. Dvanaest junaka, koji bi imali simbolički prikazati razboritost, pravednost, hrabrost i umjetnost — čudna li izbora: Kamilo, Pitak, Trajan, Leonida, Periklo, Scipion! — stoje nepomični, zaodjeveni odijelom napola na starinsku, a napola na vitešku i tako tudji izmedju sebe kao što su i gledaocu. Nemoguće je znati, u što su uprli svoje oči. Neka sasvim unutarnja misao zaokupila ih je — misao, što se je porodila pod tako krasnim čelima i kao prosula po licima divne miline! Tako zaneseni tajnim svojim snom izvan našega svijeta, ti junaci ne pokazuju ama baš ništa od onih kao biljka suhih Krista i mučenika, što su ih prvi njemački slikari nacrtali. Njihove snažne ruke, široka njihova pleća, čvrste mišice njihovih vratova naprotiv svjedoče, da su to sinovi one zemlje, za koju je Alfieri kazao, da čovječja biljka raste u njoj zelenija nego drugdje. Leonida, na priliku, koji se je malo podbočio, stavljajući svoj mač u korice od gipke kože, Licinije i Horacije Kokle, njegovi susjedi, što se smjelo naslanjaju na svoje štitove, divni su to bojnici, zdravi kao kremen i krepki kao prava živina. Tek u njihovim pogledima i crtama njihova lica izbija zanosna pobožnost. Imadu ujedno obličje atleta i obličje, što pomišljah u redovnika, zadojenih *Nasljedovanjem Kristovim* —

oprjeku, koju i odviše dobro objašnjava jedinstveni čas, kad ih je njihov duhovni otac zamislio. A to je i tajna one sile, kojom nas privlače. Na tom koncu petnaestoga stoljeća cvijet od sanja, nikao u dugoj duševnoj čami srednjega vijeka, ne bijaše jošte procvatio do oživjela oduševljavanja za starinsko poganstvo. Pa opet se bijaše smisao za plastičnu divotu dosta razvio, da je Rafael mogao doskora doći. Taj dvostruki i protuslovni ideal, ideal manastirskoga zanosa, presvojena od teških muka sjetila, i ideal ljepote što zbori ćutilima, kao da su zajedno u srcu nosili Perugjino i slikari, koji su živjeli prije njega ili u isto vrijeme s njime, naročito Benedetto Bonfigli, Eusebio di San Giorgio, Giannicola Manni i neki drugi, kojih se djela nalaze u pinakoteci perugjijskoj. Taj složeni san našao je svoj znamen u angjelima Bonfiglijevim, što su ovjenčani ružama kao bezbožnici, o kojima kaže sveto pismo: „Ovjenčajmo se ružama, dok još nijesu povenule", kao gosti poganskih gozba: „mirišimo ruže, dok su poput tvojih obraza; zagrlimo tvoje obraze, dok su poput tvojih ruža . . ." Ali ti jadni angjeli, što su si kosu cvijećem nakitili, gledaju druge, gdje nose u svojim rukama orudje muke Spasiteljeve, a bolno sažaljavanje poplavljuju snom slatke njihove zjenice, na koje naviru krupne suze!

Ja bih rekao, da razbiram u toj protivnosti razlog, zašto neki slikari umbrijski diraju u srce gdje je ono tako osjetljivo. Jako je vjerovatno, a to budi rečeno samo mimogred, da nijesu nimalo slutili, kad su svetačkim slikama ukrasivali zidove manastirske, kako će ih jednoga dana zavoljeti čeda najpozitivnijega vijeka, što ga je igda bilo. Nu zar je neznani pobožnjak, koji je napisao *Nasljedovanje* u drvenom štioniku svoje ćelije, igda pomislio, da će neki strani obožavaoci *Adolpha, Opasnih poznanstva* i knjige *„Crveni i crni"* učiniti od njegove pobožne priručne knjižice najmiliju knjigu pored tih triju? U svakom umjetničkom djelu, pa bila to slika ili knjiga, kip ili stranica glazbe, sakriven je jedan sastavni dio života, to će reći tajna djelatna sposobnost, za koju ni sam tvorac toga djela ne zna. Jesi li igda vidio užara, kako plete svoje uže koračajući natraške a ne videći kuda ide? Mi smo svikolici, pa bili mali ili veliki, na njega nalik; i mi radimo napola svijesno a napola nasumce i navlastito ne znamo, za koju će porabu služiti rabota, što smo ju tako izvršili. To je zato, jer se život u umjetničkom djelu kao svagdje u prirodi izvija tako, te se nevidljivo i neprestano mijenja. Ma da se i činila nevjerojatna ta tvrdnja, može se reći, da jedna knjiga na priliku ne ostaje sasvim ista na razmaku od sto godina. Riječi u njoj nijesu se

pomakle s mjesta, ali imaju li svejednako sasvim isti smisao? Koji čitatelj, obikao duševno osjećati, ne shvaća, da za čovjeka sedamnaestoga stoljeća stihovi Racineovi nijesu bili ono, što su postali za nas? Na to se odgovara: „Djelo je ostalo isto, a promjena se je desila jedino u nama." To je sofizam tek prividan i ne će opstati, kad tu stvar potanje razložimo. Rekao bi doduše, da mi nešto dodajemo k djelu, kad ga tumačimo na neki način i po smislu naših ličnih potreba duševnih. Ali u istinu ono, što nam se čini kao da mi dodajemo, nadahnjuje nam djelo samo. U sebi je nosilo to mogućstvo. Dokaz je tome, što su samo neke tvorevine prošastih vremena uzdržale tu moć, a druge nijesu. Zašto su tragedije Voltaireove za nas mrtve, a zašto nijesu Racineove? Zašto su slike Caraccia, a nijesu one početničkih talijanskih slikara? Zašto je *Nova Heloisa*, a nije *Manon Lescaut?* Navlaš uzimam najraznovrsnije primjere i usudjujem se iz toga svega zaključiti, baš u suprot apstraktno naučnoj kritici, kojoj sam se već odavna dotakao granica, da pred djelima, koja su zaista ostala živa, naš moderni osjećaj imade pravo, da se izražava, pa bio taj osjećaj od onoga, što je mogla da bude svijesna namjera njihovih tvoraca, različit koliko mu drago.

Pa tako se desi, da se i ta umjetnost umbrijska podudara s raznim tankoćama tvaralačke osjetljivosti, što su jako daleko od mozganja, u koje su mogli da udare umjetnici petnaestoga stoljeća. U Madonama Bonfiglijevim, u svetom Sebastijanu Giannicolinom, u mučenicima Eusebia de San Giorgio, u junačkim vitezovima Vannuccijevim upravo nam ugadja milina misticizma sjetna, prigušena, pa opet gotovo putena. Oprjeka izmedju njihova tijela i duše, što sam ju zabilježio, ne ostavlja u nama samo utisak ovoga dvojstva čovječjega bića, koje je svagda tako neprilično iznaći. Tu opažamo pritisak neke odviše jake misli, kao da su se zanesli u san, što im je nametnut odozgo. Taj san nije se rodio od tih samih bića, a zato ih i tare kao odviše teško poslanje. Njega radi pate se unutrašnjim borbama, što ih naslućuju u isti čas, kad ih ne osjećaju. To su momci iz staroga vijeka, što su odrasli u manastirskom dvoru. Njihova je vjera duboka, ali životinjske snage ima u njima na pretek. Život puteni i griješni graniči u nesvijesnim dubinama njihova bića sa životom duhovnim i nevinim. Priroda u njima hoće da tako osili kao i milost. Njihova je smjernost na rubu pobune, ushićenje njihovo hoće da se svrši iskušenjem. Što će postati nerazrešljiva zagonetka modernoga srca, već se u njima sprema: borba potreba kršćanskih, naslijedjenih od srednjeg vijeka, s pohotama sta-

rimskoga poganstva, što ih je razuzdala renesansa. Što je Musset nazivao „zlom stoljeća" i što je tek krajnje očajanje ovakove borbe, zametnulo se je kao u klici u toj čeljadi, koju dvojaka im priroda već ostavlja bez volje, u tim krasnim još tako čistim Hamletima. Opominjem se, da me je od prvoga pohoda u njihovo svetište, u toj palači perugjijskoj, gdje su se sabrali u blagovaonicu zadnje im večere, čudo našlo i ganulo, kad sam zamijetio, kako su neke pretjeranosti naše moderne umjetnosti njima bliske. Stao sam se izvanredno diviti, kad sam prepoznao kao neko ganutljivo bratimstvo izmedju njihove čiste poezije i nekih pjesama, koje sam u mladosti najviše zavolio. I onako je broj moralnih elemenata, štono sastavljanjem tvore beskonačnu raznovrsnost čovječjih duša, jako malen, a isto je tako jako malen broj onih redova, u koje se te duše mogu da vrstaju. Svagda, u duljim ili kraćim razmacima, opet izbijaju neki umjetnički obrasci, iznoseći na javu jednake bolesti srca, slične muke, traženje istoga ideala. Duboko istorijsko proučavanje, što je danas tako prevladalo, odviše je odvratilo sadašnje estičare od te istine. Odviše su se žacali od toga, da bi slikaru podmetnuli namjeru „književnu", kako kaže jedan obrazac, koji se takodjer čini da je dubok, a koji po svoj prilici ne će značiti ama baš ništa, već po običaju svih obrazaca, što su naprosto niječni. Zar bi književnost, ako uzmemo tu riječ u njezinu bitnom smislu, imala po tome cilj različit od onoga, za kojim idu druge umjetnosti, glazba ili graditeljstvo, kiparstvo ili slikarsvo? Kao one i svojim jezikom posebnim, kao što je i njihov, što drugo hoće da iznese na javu već ako tanane razlike osjetljivosti ljudske? A bila ova izražena pisanim riječima, zvukovima orkestra, isklesanim kamenjem, crtama ili bojama, ta je osjetljivost jedna. O čem se u suštini radi, mimo sve tehničke vještine, svagda i svagdje jeste to, ima li u umjetnika duše. A jer je u Umbrijaca ima puno, s toga nam se i čine tako novi, tako mladi poslije toliko godina. Ja sam pokušao, da kažem zašto, ne imajući druge namjere do te, da zabilježim tek lični svoj utisak — pa hitim da završim ove bilješke i da se vratim u gradsku vijećnicu, kako bih si još jedamput prije svoga odlaska napasao oči po tim prekrasnim slikama.

XIV.

Asisi, 10. studenoga.

Proveo sam više dana u Perugji, zasužnjen lošim vremenom, u jednom engleskom svratištu, koje su držali Englezi, a u kojem su nastavali Englezi. Kod te guste magle, što se je dizala iz doline, i užasnoga pljuska od vode, što je udarao u okno, mogao sam misliti, da se opet nalazim u kojem zakutku velikoga ostrva, u zabiti kojega od onih gradova na englesko-škotskoj granici, na priliku u Carlisleu ili Keswicku, što su tako podesni za dugo čitanje i ozbiljno razmišljanje. Pa je odista u knjižnici ovoga svratišta bilo na pretek *diariesa* — dnevnika — svake ruke, što su ih Englezi i Engleskinje spisali o najneznatnijim gradićima ne samo Toskane i Umbrije, nego i Markâ, Pulje i otrantskog kraja, gdje ću biti iduće nedjelje. Lako se je za cijelo podrugivati toj vrsti književnosti, gdje bezazlene lične pričice zapremaju puno mjesta, a tako isto i malko djetinjaste šale, kojih se brzo zasitiš. Sve te dosjetke nijesu nego poruge, što se provode već po običaju s konobarima, kočijašima, vodjima, i često s malim zareznicima mučiocima, štono ih stidljive *misses*, gospodjice, oprezno žigošu nazivajući ih apstraktnim i pristojnim imenom „nemara talijanskoga." A i sve druge karakterne crte, što su nerastavno prirodjene anglo-saskomu plemenu, možeš tu da nadješ, navlastito protestantski otpor protiv katoličke nauke i gnjev na južnjačku vjeru, na onu molitvu, gdje se mašta pridružuje sa savješću, da ju uresi vidljivom poezijom. Ali zato, kako snažnu pojedinačnu djelatnost nagovješćuju te knjige! Tu moraš da se diviš onoj želji, da svaku stvar do sitnih tankoća upoznadu, onoj ljubavi k prosvjeti, a isto tako onoj misaonoj ljubavi k Italiji, onomu neodoljivomu čaru, kojim ova zemlja sunca zatravljuje putnike, što dolaze iz magle. U ostalom, jednu bitnu stranu engleske poezije možeš da protumačiš jedino ovom Italijom, i u Byrona i u Schelleya, Keatsa i Browningima i, što nam je bliže, u onom divnom duhu ženskom, kojemu imamo zahvaliti za *An Italian Garden* (jedan talijanski vrt). Prečitavajući tako neke njihove stihove, na koje bih naišao po tim putopisima bez broja, i razmišljajući naizmjence o prijatnom muzeju umbrijskom i o talijanskom vidu tih krasnih djela sa sjevera, čekao sam, dok svane dosta blago nebo, podesno za hodočašće u Asisi, ne samo što bih zazirao od tjelesnoga truda i umora — čovjek se na to brzo privikne za nekoliko nedjelja putovanja — nego navlastito zato, što se grad svetoga Franje može obići i osjećati kako valja,

samo kad je svijetlo jako do nekoga stupnja. Treba da je dan bistar kao u kakovoj idili — tako lik velikoga sveca, koji je propovijedao pticama i ribama medju cvijećem, sa sobom doziva u pamet sliku svega, što je u prirodi bistro i vedro.

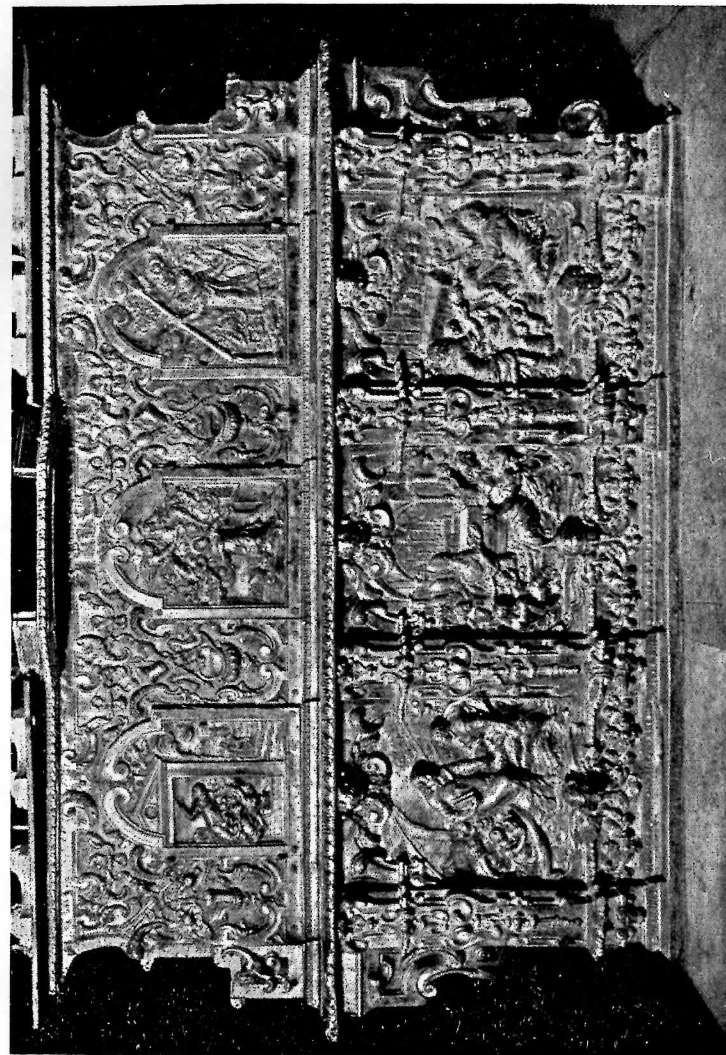
Konačno sam imao radost ugledati jutros ovo obzorje, što se je očistilo od svojih oblaka, pa tako sam se mogao zaputiti k brežuljku, gdje se izdiže jedno od glavnih sjedišta života duhovnoga, a dana dostojna njegove legende. Blijedo plavetnilo neba, ono nejako plavetnilo, što nagovješćuje skoru zimu, odrazivalo se u mlakama od velikih kiša ove zadnje nedjelje, što su zaostale medju slogovima. Oluja kao da bješe polju zadala prvi smrtni udarac, a lišće od zlata posulo se po tim slogovima, nakvašenim tom vodom, što se je prelijevala duginim bojama. Masline sa idealno nježnim svojim lišćem jedine su još bile zelene, ali bog zna, ima li to gotovo suro zelenilo kolorit živoga bilja? Iz daleka na Apeninima blistao se snijeg, a po klancima promiču i zaustavljaju se bijeli oblaci. To bijaše jutro svijetlo, blago i sjetno; baš pravo vrijeme za hodočašće, a u rukama mi bijaše, kad sam prešao preko Tibra, koji tom dolinom valja slavnu svoju vodu, životopis svetoga Franje od svetoga Bonaventure, što mi ga je prikazao časni glavar manastira u Monte Oliveto. Tu sam čitao pobožne priče, i kako je svetac savladao prve surovosti svoga oca i kako je, još sasvim mlad i jašeći kroz ovu ravnicu, sreo gubavca, koji bijaše sam Isus Krist — kako se ono veli u staroj narodnoj pjesmi: „Božjak, kojemu se rugaju, to je Isus Krist preobučen".

Tu sam čitao, kako se je povukao u samoću, prije nego je utemeljio svoje tri crkve i svoj red male braće, zatim o njegovu pohodu papi Inocentu III., tomu tako spretnomu političaru pored sve njegove priproste prostodušnosti. Izmedju čudesa toga blaženika, opet i opet sam se vraćao osobito na one pripovijesti, gdje se priča i kazuje o njegovu drugovanju sa stvarima i životinjama, kako je, na priliku, obrativši se k živomu ognju pred jednom kirurgijskom operacijom, kad mu je trebalo njime spaliti ranu, rekao: „Ognju, *moj brate*, Bog te je stvorio čista, krasna i korisna, budi mi u ovaj čas povoljan i dobrotvoran." — U toku prostodušnoga ovoga djela dug je imenik drugih bića u priprostoj prirodi, koja je Franjo Asiški pozdravljao ovim slatkim imenom brata, počevši od onoga janjeta, koje su mu donijeli u Rimu i koje je, pošto ga je ostavio kod plemenite gospoje Giacome Lettesolijevke, budilo lijenu svoju gospodaricu malim svojim roščićima i blejalo, da ode k službi božjoj

— pa do one štuke, koju mu dadoše na jezeru Trazimenskom. Svetac je opet pusti u vodu. „Ta riba", dodaje sveti Bonaventura, „išla je za čamcem, gdje bijaše njezin spasitelj, kao sva presretna i blažena od njegova prijateljstva, i ne htjede otići od njega, dok je nije taj čovjek Božji blagoslovio i s njom se oprostio." Ptice blizu Mletaka, čvrčak na drvu blizu crkve Santa Maria degli Angeli, gnjetao blizu Siene, soko na brdu Subasiu, vuci u toj istoj planini — svi ti pripadaju k čudnoj družbi apostola Asiškoga. Čovjek zatvori tu knjižicu, a da nije voljan ispitivati, koliko su sve te pričice, što ih donosi, i istinite. Ta odista, što da znače drugo, već ako to, da se je — ima tome već sedam stotina godina — tu ukazala jedna moralna ličnost tako snažne miline, tako žarke gorljivosti, tako neiskazane ljupkosti te ni duše najniže vrste, duše neznatnih životinja nijesu mogle na ino, nego se podvrći njegovoj vlasti. Osim toga doprle su do nas neke riječi Franjine, jako duboke, koje dostaju, da ga živa pred sobom ugledamo, na priliku one riječi njegovim učenicima: „Premda ste na putu, treba da ste isto tako ponizni i čedni, kao da ste u svojoj pustinji ili u svojoj ćeliji. Jer ma kamo išli, svagda imamo sa sobom svoju ćeliju. *Tijelo, naš brat, jeste naša ćelija, a duša pustinjak, koji u njoj boravi*, da misli na Boga i njemu se klanja. Ako pobožna duša ne boravi u miru u ćeliji svoga tijela, ćelija spoljašnja ne će joj nimalo koristiti — —". Kad ne bismo od njega imali ništa do ove rečenice, osjećali bismo, da smo pred čovjekom, u kojega bijaše genij mističnoga života, kao što u Vincia bijaše genij oblika, a u Balzaca socijalnoga života. Tu je umještvo, koje se očituje kao svugdje, gdjegod ga nahodiš, u ovoj kreposti vladarici, u ovoj neosporenoj sigurnosti pogleda.

Onomadne sam pitao sam sebe, gledajući slike Perugjina i Bonfiglia, zašto su neka umjetnička djela ostala tako mlada i tako snažna, makar su sve prilike, u kojima su bila stvorena, oko njih uminule. Isto se pitanje nameće, a na to je još teže odgovoriti, za neka lica u istoriji, u kojih je tako zavodljiva snaga te su pridobili duhove sasvim različite od svoga, često dapače i protivnike ideja, što ih zastupaju. A takav je i sveti Franjo Asiški. Nijedan čovjek nije više nego on zazirao od svega onoga, čim se diči moderno društvo, od onoga nagona kritike i posmatranja, što svagdje teži za znanjem i danas kuša, kako bi pitanje vjersko doveo na slovničko raščlanjivanje filologijskim izučavanjem rečenica iz evangjelja. Pa opet nijedan svetac nije ostao, ja ne kažem narodu miliji, već poštovaniji od ponositih umnika, od onih, koji su kao Renan izišli na

glas ponajviše, što su svojim raščlanjivanjem htjeli da obore sve ono mistično vjerovanje, od kojega je taj samostanac živio. Tu nema onake obične igrarije pisca od zabave, štono se je često odviše svidjala velikomu umjetniku, koji je negda napisao *Reformu umnu i moralnu*. Svi naši suvremenici, koji su spomenuli ime svetoga Franje, zborili su o njemu kao Renan. Razlog tome čini mi se da je to, što se svetac Asiški, mimo sva čudesa u njegovoj legendi i upravo u tim čudesima pokazuje kao da se je do krajnjih granica držao dvaju načela, koja su prava duša svakoga osjećaja vjerskoga: prihvatanja i odricanja. Goethe, taj protivnik srednjega vijeka i tako odlučan, te došavši u ovaj grad Asiški ne htjede tu gledati ništa do jako neznatnih ostataka hrama Minervina — bez sumnje držeći se pod zaptom i da se ničim drugim ne bavi nego starinskim svijetom — poganin Goethe napisao je u *Wilhemu Meisteru* ovu dubokoumnu rečenicu: „Sve vjere imadu tek jednu svrhu, da prinude čovjeka, neka prihvati što ga ne može minuti." On kaže *prihvatiti*, a ne kaže *podvrći se*. To je zato, jer prihvatanje pretpostavlja ljubav k onome, što nas ne može minuti, i osjećaj a nipošto tek puku pomisao, da ovaj zagonetni vaseljeni svijet imade znamenovanje otajstveno i dobrotvorno. Badava su se na sve načine namudrovali o sebi, ne bi li poništili to vjerovanje do čovječjega riješenja strašne zagonetke; badava su smišljali, kako bi sami sebi dokazali, da je pravi poziv čovjeka hladnokrvno odricanje u lice slijepoj i nijemoj prirodi; badava su se mudro ili prostački podrugivali prohtjevima jadne naše ličnosti naprama vaseljenomu *cosmosu* — sve je to ponašanje tek kicošenje. Duša se buni u nama, kad iskreno osjećamo, protiv toga ponositoga i hinjenoga napinjanja naše volje. Nužda, koja se ne da uništiti, postoji u dubinama našega osjećanja, da ovaj svijet u sebi imade čime možemo da izdovoljimo svoje srce, jer je to srce iz njega proizašlo, a ljudi sasvim bezazleni i čisti kao *Poverello* iz Umbrije, koji su vjerovali u to dobročinstvo vaseljene, kako su disali, kako su živjeli, u suštini svoga bića ukazuju nam se kao živ i neoboriv prigovor protiv ovog bezvjerstva, koje nas hoće da uguši. Oni u nama postaju sukrivci vjere, koja ne zna za se i koja kadšto plačući ište sama sebe. Radost, s kojom promatramo njihov moralni lik ispreko tolikih vijekova, posvjedočava čežnju za njima, koja je već sama po sebi vjerovanje. „Ne ćeš me tražiti", kaže Spasitelj u onoj divnoj knjizi *Tajne Isusove*, „ako me ne budeš posjedovao." Do nauka tih vjernika nije nam više stalo, ni do njihovih predrasuda; onaj njihov „ja", koji je jednak s našim po unutarnjim svo-

SREBRNI ŽRTVENIK SV. NIKOLE U BARIU.

To je oltar, koji je 1684. bio izradjen iz onoga, što je bila zadužbina srpskoga kralja Uroša od 1319 godine.

STAROGRČKA SREBRNA ZDJELICA U BARIU.

jim potrebama, no koji je postigao što mi tako žudimo; jeste, upravo taj „ja", žarki i junački, zagrijava nas izdno nepristupačna ponora, kamo se je vratio. A zar je od ovoga pojava tako daleko do onoga drugoga tako otajstvenoga, tako loše proučena od današnje nedorasle psihologije, što pravi vjernici nazivaju molitvom?

Ali zato nije izvjesno, da te na pohodu u samu postojbinu takvih ličnosti ne će snaći nego tek neko razočaranje, ili barem tek neka sjeta. Osjećajući, kako su sasvim živi tik tebe i u tebi, bolit će te, što njihov trud na ovoj zemlji nije uzdržao potpuni svoj učinak u spoljašnjem svijetu, što je vidljivo djelo, koje je bilo prožeto njihovim duhom, moglo tako gotovo posvema da nestane. Što se mene tiče, opet sam patio od one potištenosti, što sam ju negda osjetio, čim sam stupio u tu crkvu Santa Maria degli Angeli, koja se nalazi izvan grada Asisia, no koja je prekrila kapelu Porcijunkulu, što ju je utemeljio sam svetac. Prije svega zato, što se oblik ove priproste kapele ne može nikako prepoznati. A onda što samostanci toga reda, koji su postavljeni da čuvaju te pobožne uspomene, redovnici prosjaci sasvim neotesani i malko sebični, nijesu ni slika ni prilika ljudima, kakve je za svoj red za cijelo zamišljao onako nježni duh, kao što bijaše Franjin. Konačno i osobito zato, što u toj crkvi nije ostalo ništa, što bi bilo vrsno u istinu dozvati nam u pamet čovjeka, koji je tu boravio. Grozan jedan fresko Overbeckov, koji odaje svu lažnost njegove umjetničke škole — zar nije najnezgrapnije cjepidlačenje ono, kad si hotimice bezazlen? — jedan drugi fresko Perugjinov užasno popravljen, gotovo sasvim uništene slikarije od Tiberija d' Assisi i od Spagne, eto to su glavna umjetnička djela, što rese ovo svetište. Vodj mi je doduše pokazao vrt s ružama bez trnja, kojima se na lišću i danas vide, kako hoće legenda, tragovi krvi svetoga Franje, koji se je tu valjao, da savlada neko iskušenje. Ali kako se je godina bila već dobrano kraju primakla, nije mi se nijedna ruža na tome džbunu nasmiješila mladim svojim licem cvjetnim. Pod tim utiskom sjete i zime stigao sam u veliki manastir tamo na visini, gdje sam htio da opet pogledam glasovite freske Giottove, nu taj ga je manastir još pogoršao. Svejednako izdiže na svom ogromnom podzidanom temelju svoje dvije crkve jednu iznad druge, ali ne pripada više redu sv. Franje tako, te se pored svih divnih slikarija u kapelama ne možeš nikako da otmeš osjećaju, da si u ruševnoj i zapuštenoj crkvi. Baš se je služila služba božja, ali slučaj htjede, da su je slušali tek nekoliko siromašnih žena iz naroda i prosjaka, dok su putnici, kojima ne bijaše broja, jer ih je kao i mene krasan

ovaj dan primamio, hodali naokolo s Baedeckerom ili Joanneom u rukama, ne videći ništa do onih znamenitih umjetnina na svodovima, gdje je slikar prijatelj Danteov uzvisio zavjete reda franjevačkoga: siromaštvo, čistoću, poslušnost. Sama sveca naslikana u svoj slavi u kolu serafina vidi se, kako ga nose k Bogu na prijestolju i zaodjevena divot-mantijom redovničkom s križem i knjigom u obilježenim rukama, pa tako uzlazi na nebo od ushita iskolačenih očiju kao u ikone vizantske. Samo da ne gledaju silni brod, što je danas opustio, te oči, koje su tako vjerovale u svoje djelo! Samo da ih ne bi iskušavala sumnja, videći očitu trošnost jednoga od najplemenitijih pokušaja ljudskih! Samo da ih ne bi smutila, kako će se meni namah desiti, oprjeka izmedju ubavoga posvećenoga idilskoga kraja, baš pravoga pozorišta za veliki petak u *Parsifalu*, koje je ostalo isto, i maloga toga grada, što se je tako promijenio! Gradjevine su doduše iste a i vidljivo lice — ali crkve propadaju, trulo se ruši, hodočasnike su zamijenili prosjaci, što dodijaju putnicima, a od tih putnika samih koliko ih je, koji znadu, što je u istinu bio div ljubavi božanske, koji se je rodio i umro na ovom brežuljku, gdje se zub vremena barem nije mogao dotaknuti lica zemlje — onoga lica, koje se, kako nježno kaže strogi Tacit, ne mijenja tako brzo kao srce u čovjeka!

XV.

Ankona, 15. studenoga.

Cesta od Asisia do Ankone krivuda tamo amo izmedju gora a kroz prekrasne klance, koji se na nekim mjestima gotovo natječu s onom drugom cestom, tako krasnom a tako malo na glasu, što vodi iz Firence u Bolonju. Malo prije nego prispije u stari grad čuvenoga četverokuta, prolazi mimo Jesi, gdje se je 1194. rodio car Fridrik II., baš kad mu je mati Konstancija Aragonska bila na putu da se opet povrati kralju Henriku VI. u njegovo kraljevstvo sicilsko. Nenadani taj porodjaj u tako osamljenoj maloj varošici dao je docnije povoda dušmanima toga kneza, te su poricali, da je od loze kraljevske; a naprasiti Jean de Brienne, njegov tast, usudio se i nazvao ga u jednoj pravdi, koju nam je priopćio Salimbeni a po kojoj možemo pravo da prosudimo surovost onih vremena: „Sam djavo nečastivi, sin mesara iz Jesia." Glava mi je još puna *Poverella* Asiškoga, pa kako da je ne potrese takova oprjeka? Razmišljam, kako

se je čudno usud našalio, što je učinio, da se rodi ovdje, nekoliko milja daleko i gotovo iste godine, kad je svetac Asiški utemeljio svoj red, najmanje kršćanski vladalac srednjega vijeka, veliki protivnik papa, taj cesar napola Muhamedovac, koji nije vjerovao ni u što do u svoje vrače-zvjezdare, u svoja carska prava i u demeškinje svoje Arapčadi iz Lucere. Ta je protivnost bila savršena, kad su se ta dva čovjeka licem u lice srela u Bariu. A ona će mi se sve više nametati, što ću se više približavati k Fogji, koja bijaše prijestolnica Hohenstaufovaca u njihovim državama na jugu. Već što sam tako tek mimogredce ugledao stari taj gradić, snalazi me još življa želja, da obidjem sve ostatke dvorova, što ih je po Pulji i Siciliji posagradio taj znameniti i čudni car. Nu prije imao sam prvi put poći u pohode drugom jednom gradu, gdje se je rodio veleumni jedan umjetnik, koji je jednako daleko i od mističnoga žara svetoga Franje i od snažnoga slavoljublja Fridrika II. Hoću da govorim o Rekanatiu i o velikom piscu pesimisti, koji je u njem živio na osvit našega stoljeća, Jakovu Leopardiu. Tu je on spjevao one lirske elegije, što su danas glasovite jednako kao *Noći* i *Razmatranja: Ljubav i smrt, Vrabac-stjenjak, Beskrajnost. Večer u oči blagdana.* Pripovijeda se da je jednoga dana kad je bio uznesen, Schleiermacher počeo svoje predavanje o etici s ovim čudnim poklikom: „Žrtvujmo uvojak kose sjeni slavnoga i nesretnoga Spinoze." Manje romantično, ali s jednakom poštom htio sam i ja žrtvovati jedan dan putovanja na žrtvu i hodočašće u postojbinu toga pjesnika, koji nije ni manje slavan ni manje nesretan od filozofa haškog. Znao sam, da će me bar ondje ona vrsta sjete, što sam ju doživio u Asisiu, poštedjeti i da je njegova porodica, dostojna što je porodila takova čovjeka, palaču, gdje je Leopardi živio, obratila u pravi muzej na njegov spomen. Koliko li nauke za nas, što smo dopustili da se razori kuća našega Balzaca — ona mala kućica, koja će mi uvijek biti pred očima, tako propala, tako jadna, dva koraka od svih divota prilaza Friedlandskoga. Sva je sudbina toga pisca romana sadržana u ovoj sirotinji malenoga njegova doma: snivao je o slavlju i raskoši, što on zove u ispovijesti *Kože chagrinske* „prava kraljevska čovjeka veleumna", a dospio dotle, te je nakon trideset godišta krvavog truda i dvadeset remekdjela nastanio se usred Pariza, usred tolike ljepote i otmenosti, u kukavnom zakutku hranilišta vauquerskoga!

Ako je palača, gdje je odrastao talijanski pjesnik, amanet, koji se čuva s odanijom poštom, nego što je negda bila razorena kuća, gdje je umro pisac *Komedije ljudske*, a ono je prilazak u Rekanati dosta

težak, da odvrati poklonike toga krasnoga duha. Treba najprije doći u dosadnu Ankonu. Zovem je tako, jer je ovo treći put, što se tu zaustavljam, i treći put, što mi se ukazuje pod naoblačenim nebom s neveselom svojom lukom i njezinom zelenom vodom, gdje parobrodi crveno bojadisanih trupova na povratku svoga plovljenja uz obalu jadranskú polagano iskrcavaju svoj tovar. Iz Ankone treba poći u Loretto željeznicom, koja se polagano vuče do dosade, premda je daljina jako kratka, a odanle uzeti kola, koja će te za dva sata dovesti u taj divlji Rekanati. Namah sam imao prilike da se divim ironiji nekih oprjeka. A ova je lje jedinstvena i iznenadna, štono je smjestila postojbinu pjevača najočajnijega bezbožništva u susjedstvo ovoga Loretta, gdje se pokazuje kućica Djevice. Tu su kućicu Marijinu donijeli, kako pripovijeda legenda, angjeli iz Palestine u Italiju, a ona je i dan danas zajedno sa crkvom, što su oko nje sagradili, jedno od najviše poštovanih svetišta katoličkih pobožnika. Mati Božja iz crnoga drva, što ju je istesao sveti Luka — tako dalje priča legenda — blista se od dragoga kamenja u slabom svijetlu uženih voštanica medju golim zidovima te kućice. Taj krotki lik matere Spasiteljeve, kao zaodjeven, kao zasužnjen krijesom dragulja, ali sa tako milim izražajem skromnoga svoga lica pod tim nakitom, jeli igda pjesnik obišao? Jamačno, dok slaveći svoje čeznuće za ništavilom u divnim svojim stihovima o Beskonačnosti kliče:

E il naufragar mi è dolce in queto mare,

(drago mi je, što mi se razbio brod u tome moru), dok nije vidio nikakve „danice jutarnje", štono kažu litanije, kako sjaji iznad toga mora bezdanoga, iznad te praznine nedokučljive, od koje mu bijaše u srcu tako strašno, a opet tako milo, što u njoj tone! Jeste, nemoguće je, da nije došao ovamo, da ga nije privukla kao sve u misli zadubene i razočarane radoznalost, napola podrugljiva, a napola zavidna, e da vidi vjeru neznatne i priproste čeljadi. On, koji je tako divno za sve okrutnosti, protiv kojih nema ni u koga pomoći, optužio svesilnu prirodu, što nas je stvorila tek na muku:

E l' antica natura omnipossente,
Che mi fece all' affanno

za cijelo je sa zavidnim srcem promatrao, kao što sam i sam radio, lica ovih siromašnih žena, što su klekle pred mater božju. Vidio ih je, kako su se okrijepile vrhunaravnim mirisom ruže mistične. Ta one su našle u ovom zakutku kapele utočište griješnika, utjehu rastuženih, pomoć kršćana. One su osjećale, kako im se je po srcu razlio izvor svake prave radosti, posuda ushićenja duhovnoga. One su šaptale: „Zdravo Marijo — — i Mater prečista, Mater predivna, Mater predraga im se nasmiješila. A onda je Leopardi otišao ne prignuvši koljeno, sam s onim, što se negdje zove misao gospodarica.

Cagion diletta d' infiniti affanni,

dodaje: „Obožavani začetku bolova beskonačnih." Udario je ovim putem, kojim sam i ja danas pošao, štono od pristranka do pristranka i kroz planine dolazi u Rekanati. Maleni stari gradić iz srednjeg vijeka vidio mu se, kao što se i meni vidi, divlji i još nepromijenjen. U isti mah ljubio je i proklinjao strašnu samoću, u duši pun onih protivnosti, što su pjesniku tako prirodne. Još se nijesu nigda ničim izdovoljile te zamršene duše, štono živeći od želja a gubeći se sasvim u nadi, osjećaju to jače nedostatak stvari, što su im dublje shvatili ljepotu. Uzanim ulicama, duž kojih se nižu stare kuće, Leopardi bi došao do palače svoje porodice, duge gradjevine od crvenih cigala, ispupčene na pročelju i sa zavinutim rešetkama ispred velikih prozora. Na jednoj strani raširio se na zatavanku vrt, obrastao cipresama i javorikom. Bezazlena li znaka slave sumornoga toga pjesnika, mješavina toga dvoga lišća. Kojegdje vide se i kipovi a oko njih one pravilne crte drvoreda, što su tako bile omiljele klasičnom talijanskom ukusu. Popneš se stubama do pred kuću, a isto tako klasičan pogled otvara se na vežu s njezinim plosnim reljefima, poprsjima i stupovima. Ali s ove strane Alpa tekar ta stara rieč ***klasičan*** zadobije svoju potpunu, svoju visoku vrijednost plemenitosti. Ne znači više prazno, izmišljeno umještvo ni običajnost bez iskrenosti. U ovoj Italiji, starijoj sestri izmedju zemalja latinskih, sve što dolazi od prije gotovo se svagdje ističe svojim ***gospodskim izgledom.*** Kuće patricijske tu su često porušene, ali u tom rušenju svagda ima ponosa. Ja ne znam, je li za živa pjesnika palača Leopardijeva bila držana kao danas sa svom raskoši velikaša u malom gradu, koji pazi na svoj položaj. Ali bila tako raskošno držana ili ne bila, svakako to bijaše pjesniku u mladosti okolina malko stroge ljepote i veličine — a to su dva obilježja, što ih u njegovim pjesmama nahodiš dotjerana načinom ponositim i neobičnim. Baš prava, rodjena milina velike poezije talijanske, što potječe od Dantea, ta jeunostavnost, iza koje osjećaš slavno podrijetlo jezika. Neki odlomci iz Carduccia i dan danas su divni izgledi za to, na priliku sonet:

Passa la nove mia, sola, tra il pianto
Degli alcion, per l'acqua procellosa —

(Prolazi moj brod, sam, sred plača galebova, vodom burnom). Priroda tih riječi, gdje još kuca snaga rimska, živa bujnost slike, oblik podjedno širok i jedar perioda daje toj poeziji onu milinu *dotjeranoga*, koja je pravi biljeg genija latinskoga. To je ujedno i priprosto i veličajno. To je poput natpisa na kamenu, a opet nije ni ukočeno, ni jednolično. Kad pristupiš k tomu geniju latinskomu u njegovim najsavršenijim zastupnicima, stari naziv „ukusa", što ga je običajna kritika izopačila, zadobija pravo svoje značenje, a onda i shvaćaš, koje umne vrline sadrži. Ima i drugih, a i dirljivijih. Ali ove su najviše.

Kad bi bilo dosta odrasti u kojoj staroj palači talijanskoga sloga, da zadobiješ te vrline, čitavo bi poluostrvo bilo napučeno samim Danteima, Cinoima, Petrarkama i Leopardima. Istakao sam ovaj sklad izmedju doma, gdje je ovaj posljednji odrastao, i područja njegova maštanja tek zato, da mimogred spomenem jedan od onih slučajeva, gdje se potvrdjuje odviše općim učinjeni zakon *milieua*. Isto tako našao ga sam potvrdjena obišavši, bit će tome naskoro deset godina, Combourg i Newstead-Abbey. Trebalo bi u ostalom još protumačiti, kako je to, da su od toliko stoljeća i od toliko tisuća djece ili mladih ljudi, uzgojenih u jednakoj okolini, tek tri ili četiri pokazali takav velji um. Kad tako mozgaš o toj teoriji nužnih uvjeta začetka umjetničkoga djela, sudarit ćeš se svagda s onom pojavom, što se ne da dovesti na prostiji oblik, a to je ličnost; a tako ćeš se, podrobno ispitujući uvjete čina kojega mu drago, svagda sudariti s onim drugim sastavnim dijelom, što se ne da svesti na prostiji oblik, a to je odgovornost. Proučavanje kritike determinističke uza sve to u tome probudjuje živo zanimanje. Ako i ne može potpuno da protumači, kako nastaje talenat, jer to ostaje nemoguće, a ono bolje objašnjava strane spoljašnje i pravac sam. Što se tiče Leopardia na priliku, ova pohodnja njegove palače, onoga, što je on sam zvao „tišina gnijezda očinoga",* čini, da u jedan mah razumiješ sve one njegove posebne umne tankoće njegova pesimizma. Knjižnica, gdje je probavio najveći dio svoje mladosti, ostala je onaka, kako ju je njegov otac grof Monaldo prikupio. Ona tako očito kazuje,

* *Poi che del patrio nido*
I silenzi lasciando —

kakovi li su morali biti jadi te mladosti! To je hodnik velik i visok, kao razdijeljen u više ćelija, gdje su poredane knjige. Sve knjige, što su mogle poslužiti za temeljito *poznavanje istorije*, filozofije, teologije i raznih književnosti, pribrane su na tim policama. U ovu prekrasnu radionicu zatvorio se na rabotu pjesnik, doktor Faust od 20 godina, ujedno strastan i nevin, zamišljen i bolestan. Zaronio, sav se zadubio u djela filološka i filozofska, od kojih su mu njegovi stihovi bili odmaranje. Njegova slika, što se tu vidi na jednom zidu, pokazuje lice bolešljivo i nježno, sa nekom čudnom tugom u njegovu ujedno sumornom i oštrom pogledu. Baš tu, medju tim starim knjigama u koricama od pergamenta izbio je izvor široke rijeke te poezije nihilističke. Od čitanja tih knjiga već od dvadeset i pete svoje godine i prije nego je živio, plemenitaš je Rekanatski dospio do najodlučnije osude života ljudskoga, što se je igda izrekla u vijeku Schopenhauera i Byrona.

Vrlo velika samosvojnost pesimizna Leopardijeva stoji u istinu u ovom gotovo neličnom karakteru, koji nekim svojim stranama i mimo sve nebrojene razlike sjeća rijetke pojave Lukrecijeve. Jedan i drugi, premda pjesnici i veliki pjesnici, bili su filozofi u potpunom smislu ove riječi. vrsni i misliti i osjećati i učiti i maštati. Počeli su s općenim pogledima, a nipošto poput Byrona samoga, poput Musseta i Baudelairea s onim sasvim ličnim bolom. Razmatranje o njihovoj vlastitoj nesreći čini se da im se je nadalo tek poslije i kao posljedica zakona skupnoga, primijenjena njihovoj sudbini izmedju ostalih sudbina. Odatle, i kod jednoga i kod drugoga, ovaj nestadak kojekakvih ličnih pričica i, ako se može da kaže, ono dostojanstvo jezika, koje daje elegiji o *Ljubavi i smrti* i četvrtoj knjizi *Prirode stvari* kao nešto vaseljeno i svečano, ljepotu himne neke liturgije bezbožničke. Uza sve to kod Leopardia prevladao je moderni umor. U njemu se ne razliježe tutnjava od trube slobodnjačke pobune, što ju poganski pjesnik začinje protiv bogova, ushićen što vidi prazna nebesa i smrt dovedenu na spokojnost sna bez sanja. To je zato, što je medju tim knjigama pustinjaka Rekanatskoga i pored onih, što su ga učili, kako su uopće sve stvari ništave, bilo i drugih, kršćana, koji su mu zborili o nebeskom ocu, o vječnom životu, o višnjoj pravici božjoj i višnjoj njegovoj dobroti. Leopardi je vjerovao u sve to, pa bilo i samo jedan dan, premda je od tog doba i na pragu svoje mladosti, kako pripovijeda u *Večeri u oči blagdana*, nevolju svijeta tako jako osjećao i kod najmanjega utiska. Pa i

sama pjesma seljaka, koji je prolazio cestom, stezala mu je srce, slušajući, kako sve jače i jače zamire, što se on više udaljuje:

— — Ed alla tarda notte
Un canto che' s udia per li sentieri
Lontanando moriva a poco a poco,
Gia' similmente mi stringeva il core — —

Osjećao je, kako život prolazi poput toga prolaznika i radosni se čas odmiče kao ta pjesma. Nu njegov otac bijaše dobar katolik, srčana mu mati bijaše žena pobožna, dva njegova učitelja bijahu sveštenici, a od tih jedan, dobričina Isusovac Josip Torres, ostao mu je uvijek mio i drag. On je dakle vjerovao, duboko vjerovao. Ako čeznutljive biljke *Rolle* nigdje i ne niču u njegovim pjesmama, opet se nekadašnje vjerovanje podudara s bolom, što mu ga zadaje sadašnja izvjesnost. Izmedju bezbožništva onakova poganina, kao što je Lukrecije, i bezbožništva razočarana kršćanina, kao što je Leopardi, pukao je čitav jaz. To je kao razlika izmedju samotinje djeteta nahodnika i sirote, koja je izgubila oca. Samo što je ova tuga pjesnika iz Markâ tuga, kod koje ga savjest ne grize. Čistota njegova života prepoznaje se po tome znaku, koji ga odvaja od grješnoga plemena njegove braće, velikih očajnika ovoga vijeka. Kraj, što se izmila u pozadini iza njegovih sanjarija, oživljavaju samo likovi čisti. Domišljaš se, da je gotovo svekolike zamislio s prozora ove svoje sobice od učenja i da nijedan od njih nije udružen sa spomenom i zazorom od kakova mrskoga ideala. Ni sam djevičanski Vigny nije tako čist, kao što je ta čistota, a ni tako nježan. Kao u legendi o svetom Franji, što sam je čitao idući u Asisi, ona lica, oko kojih se je taj pjesnik nihilista najvolio zabavljati, prirodna su bića: vrabac, žutilova trava, zviježdje. S kolikom li je sjetom govorio o onim krasnim zvijezdama kola, što ih je promatrao „kako se krijese iznad vrta njegova oca"! S kolikom li rječitošću slavi sretnu smrt ptica: „Ti, moj stjenjače, dospjevši do večeri — života, što će biti zapisan u zvijezdama — uzdajući se u svoju sudbinu — ne ćeš više plakati!" — Kako sa svim srcem opisuje onu vitku žutilicu podno Vezuva, što resi svojim mirisavim granama opustošena polja, ukrućene lave od predjašnjih provala i zemlju, koja se puši od sumpornih para! Ko se je uspinjao na opasni ovaj vulkan s one strane, što je naprema Pompeju, gdje još nema utrte staze, a da se nije divio tome gipkomu grmlju, što je visoko kao čovjek, a zlatom se svojih grozdova blista na crnom blistavom

pijesku? Kako je pjesnik sa nekoliko riječi umio nacrtati taj kraj i milinu tih cvijetnih čuperaka na tom pepelu! „Sada svuda naokolo — stere se jedna razvalina — gdje se ti, dražesni cvijete, držiš i kao — od samilosti na te jade k nebu — odišeš miris tako sladak — da tješi ovu pustoš." Pa tako obojica, svetac i bezbožnik dospješe do neke vrste zavidne pošte, videći nevinost nesvijesnoga života. Ali svetac zavidi za tu nevinost, dok naš pjesnik čezne za tom nesvijesnošću.

U ovoj knjižnici, ako si čitao Leopardia i zavolio ga, ne može da bude na ino, nego da te savlada snaga takvih sanjarija i drugih njima sličnih. Stakleni jedan ormar sadrži ostatke velikoga pisca, što se tamo čuvaju s najvećom harnošću. Tu su svi njegovi rukopisi, od njegovih prvih školskih zadaćnica do najglasovitijih njegovih pjesama. Ova pošta svih onih stvari, kojih se je dotakla njegova ruka, svejednako me sjeća onih gorkih osjećaja, što su me snalazili, ima tome jedanaest godina, kad sam pratio prodaju papira Balzacovih. Njegovi rukopisi odoše prepušteni na hir dražbe, a da tadašnjemu ministru — to bijaše onaj užasni Julije Ferry, ako se dobro sjećam — nije bilo ni na kraj pameti, da dade kupiti barem jedan na račun države. Ni domovina, ni porodica nije bila zastupana u toj dvorani ulice Drouotove. Bez plemenitog mara jednoga tudjinca, kojemu je knjiga francuska dužna neprolaznu zahvalnost, g. de Lovekjoula, koji je te listove preoteo trgovcima jedan za drugim, gdje bi danas bile te svetinje, dragocjenije za nas od stotine drugih isprava i drugih ugovora, jer nam kazuju trud i muku genija? Videći obične ispravke tih čudnovatih prvih otisaka, što ih je majstor sam tako strasno obavljao, nije li nam tako kao da smo nazočni kod porodjaja remek-djela? Naprotiv, gledajući ovaj mali muzej u Rekanatiu, ovu malu knjižnicu, u koju je gospodjica Paula Leopardijeva pribrala i svako najmanje djelce, gdje je govor o njezinom bratu, ove tako pažene sobe, koje mi je pokazivao sluga, što je, dok još bijaše nejako dijete, poznavao pjesnika, osjećao sam, kako me snalazi ganuće i harnost za takav krasni i rijetki primjer. U svakoga lica ljudskoga, koje je negda moglo da stvori djelo ljepote, ima nešto kao posvećeno, što opravdava i upravo nagoni na ovu posmrtnu poštu. Kad takove nema, narod i njegova svojta jednako su krivi. Možda su mali stari gradovi podesniji za takovo poštivanje od ovoga silnoga i bučnoga Pariza, a stare porodice za to podobnije od modernih, što se tako brzo razilaze i obnavljaju. Možda je i to, da se je nesebična ljubav sestrinska tu više izdovoljila nego išta drugo. Ali

svagda ovaj pohod u kući sjetnoga pisca dospijeva s tim jako slatkim uvjerenjem, da je ljubav, pa rekao on o tome što mu drago, jača od smrti. Ako su se rodili, kako još kaže, u isti čas, ta ljubav nosi u sebi nigda utišanu želju, da savlada zlosretnu svoju takmačicu, a ovdje ju je i savladala, u staroj ovoj palači, gdje je pjesnik svejednako nazočan, da ti se čini kao da ga čuješ, kako hoda i uzdišući šapće divne one stihove iz svojih *Ricordanze:* „Ah, Nerina, u mome je srcu preobladała — stara ljubav Ako k slavi još jedared — ako k sastancima kročim, u sebi, u duši — kažem: „O, Nerina, na sastanke, na slave — ti se više ne kitiš, ti više ne hodaš. — Došao je opet divni maj, i zelene mu grane i njegove pjesme — idu da opet pozovu drage uz drage. — Ja velim: Moja Nerina, za tebe ne će doći — proljeće nigda više, nigda više ljubav. — Svakomu danu vedromu i svakom rascvjetanom — morskom žalu, kome se divim, svakoj radosti, što je osjećam — kažem: Nerina, odsele više nema radosti. Ravnice — zrak, ona ih više ne će vidjeti. — Ah, uminula si, *vječito uzdisanje moje*, uminula si, a ja nemam više — od svih mojih tlapnja tako krasnih, od svih — mojih nježnih osjećaja, tužnih i dragih kucaja srca — do gorke uspomene.

XVI.

Fogja, 15. studenoga.

Željeznica, što vodi iz Ankone u Fogju, a onda s jedne strane u Napulj, a s druge u Brindizi, teče više sati duž žala sinjega Jadrana. Ide duž toga opasnoga mora tako blizu, te kad zavlada jako teško nevrijeme, valovi udaraju sve do nekoliko centimetara od tračnica daleko. Čudan li je taj predjel, dug i neplodan rub žutoga pijeska, što ga bez prestanka izjeda zeleni taj val, koji dolazi, odlazi, opet dolazi, odlazi, dok se u daljini lelilaju talasi bure, od još življe boje poput smaragda! Nigdje ni traga obradjenoj zemlji. Gradovi, što su posjedali po visinama, sjećaju stare nesigurnosti ove obale, koju su stoljeća i stoljeća gusari pustošili. Dolazili bi iz Grčke, što je tako blizu, iz Tripolitanske, iz Alžira i navlastito iz krajeva svejednako napola divljih, što su tamo dolje na drugoj strani ovoga mora i što obilježuju početak svijeta slavenskoga. Trebalo je osvojiti Alžir, da se za uvijek stane na kraj onoj nevolji od toliko vijekova. Kome je na pameti, da sačuva zahvalnost francuskomu vladalačkomu domu, što je tako u jedan mah očistio čitavo sredozemno more? Na

tom pijesku i preko puta tih visoko sagradjenih gradova, ribarski su čamci, izvučeni na suho, sad ih ima šest, sad deset, sad trideset prema veličini luke, danas na miru i bez straha. Na njima su razapeta varvarski bojadisana jedra, ponajviše crvena i uresena kojekakim tajanstvenim znakovima, kao što su sunce, zvijezda, mladjak, lav, čeljade zaodjenuto oklopom. Kadšto su ta jedra i ljubičasta, kadšto i smedja, a opet žuta i zelena. Već po tim znakovima prepoznaješ, da si došao na domak drugomu svijetu, Levantu, koji je dugo ostao nepromijenjen, a koji je sam opet na domak istoka. Nu tu si na domak i juga talijanskoga, to već vidiš po voću, što ga prodavaju po stanicama. Te željezničke stanice kao svagdje drugdje u istinu dadoše mjesta prirodnim proizvodima, sladokusnomu živežu, kojim trguju siromašni seljaci. Ovi ovdje hodaju tamo amo pod vratima željezničkih kola s košarama natrpanim grožđjem ogromnih jagoda. Velike svježe smokve tu se pomiješale s drugima, osušenim, što su po pedesetak nanizane na drvenim šipkama. U ovih prodavača sa sela čuješ već brzo izgovaranje, onaj glasni govor, gdje od dva sloga uvijek jedan gutaju, što je osobina kraljevstva napuljskoga. I vino se kod stola na stanici mijenja. Ovo je ovdje neka vrsta crnoga i mirisavoga soka, puna žeste, pored kojega bi se naše gusto vino iz Vara činilo prozirno i lagano. Na obzorju i tamo dalje na kraju izdiže se Gran Sasso d' Italia, koji gospoduje u Abruzzima. Već je pokrit snijegom. Sa strane morske veliki tamni rt brda Gargana izmila svoje gromorne ošumljene obronke. Koliko li se uspomena budi u čovjeku, kad se njemu primiče — uspomena, što idu od bajevne klasične starine pa do najromantičnijih vremena srednjega vijeka! Ostrva Diomedova tu su sasvim blizu, a isto tako sasvim blizu i ona Manfredonia, što ju je, kako joj i ime kaže, utemeljio sin cara Fridrika II. Malo po malo snizuju se gore, željeznica prelazi preko rijeka, što ih rastaču bare, iza rijeka, što su se napola osušile. Na jedared pukla široka ravnica puljska, ravnica nazvana *Tavoliere*, beskrajna i pusta — neizmjeran pašnjak, što oživi samo dva puta u godini, kad njime prolaze ogromna stada. Malo se dalje pomalja Fogja, gdje je Fridrik II. držao svoj dvor, Lucera, gdje je utisnuo svoje Saracene, Castel-Fiorentino, gde je umro. Baš to zagonetno čeljade oživljava mi svojom uspomenom ovaj predjel već od Jesia dalje. A oživljavalo je i za dva putnika, od kojih čitam sad opise u dugoj dokolici ovoga ne baš prebrza voza: Gregoroviusa i Franju Lenormanta. U zagradama rečeno, glasoviti istoričar njemački ne nadvisuje toga francuskoga arkeologa, što ga samo

stručnjaci poznadu, ni svojom učenošću, ni svojim umom. Kako je nepravo, što krasni spisi ovoga potonjega o Apuliji, Lukaniji i Velikoj Grčkoj, ta nečuvena zbirka opisa, svakojakih pričica i općenih ideja, nijesu glasoviti u našoj putnoj knjizi! Za njih je velika nesreća prvo to, što ih je napisao naš zemljak, a onda što ih je napisao naučenjak, koji je imao krivo i u tome, što je umjetnik, koji radi po svojoj mašti, a konačno što ih je napisao za čitatelje, koji se ne miču iz svoga mjesta. Da su došli ispreko Rajne ili ispreko kanala, bez sumnje bi ih bio otkrio koji essayista, koji bi već time izašao na neki glas, što bi ih preveo i protumačio. Takav bijaše udes i drugih djela, koja bijahu još vrijednija. Zar nijesmo tek iz prijevoda Goetheova doznali, da postoji onaj *Nećak Rameauvljev,* štono je jedno od remek djela osamnaestoga stoljeća i svih vremena?

Fogja, kamo evo stižem nakon deset sati i više spokojne ove željeznice, velik je grad, sagradjen od samih niskih kuća poradi potresa, koji ga je porušio prošastoga stoljeća. Jako široke ulice, čvrsti svodovi na prizemlju kuća, nestadak viših katova — sve to pokazuje, kako su se ljudi poplašili od te grdne nesreće. Rekao bi, da grad na potres preza, kao što kamenje morske brane na val. Nije poštedio ni stolne crkve, gdje Manfreda okruniše, ni palače Fridrikove. Od ovoga dvora carskoga preostao je tek jedan luk, uzidan u kuću, na zabatu koje čitaš ove riječi: *Comitato medico.* „Domaći kažu, da mnoštvo putnika, možda i dvadesetak na godinu, dolazi gledati ta vrata i da govore strane jezike." Ta djetinjasta bilješka jednoga engleskoga vodja više je nego opravdana. Moraš da se osobito zanimaš za velikoga cesara srednjega vijeka, da misliš, te ti taj jedini ostatak može dati dovoljnu naknadu za bezobrazluk svratišta u Fogji, za prljavost kola i kad kiši, kao što je danas, kad pišem ove retke, za kaljuže blata, u kojima se trgovi tope. Pa opet taj je luk prava slika i prilika Fridrika II. sa svim njegovim protivnostima, koji ga učiniše pravim pravcatim tipom onih vremena, moralnim stjecištem od toliko različitih struja. Kušajmo, ne bismo li ga razotkrili pomoću ovoga jednostavnoga ali istinitoga dokaza i tako potratili satove ovoga pokisloga po podne zazivom toga čarobnoga lika.

Taj luk nose dva orla, koji su sasvim jednaki s onima, što se vide na zlatnom novcu, kovanom sa slikom toga vladara i nazvanom „augustali". Preda mnom je, dok pišem ove redke, jedan takav čudnovati novac. Tu gledam sliku toga vladara poput rimskoga cara: glava

ovjenčana lovorom, toga nabrana na plećima. Natpis nad tom slikom glasi: „Federicus, Caesar, Augustus", a u ocrtima lica razbiraš vidljivo i nespretno naprezanje, da dobije izražaj neronski. Orao poput onih, što rese vrata palače u Fogji, nalazi se na naličju. Baš prava ptica medalja rimskih, duga vrata, raskriljenih krila, grabljivi i mršavi lovac, mršav od gladi, što se ne može nikako da zasiti, kojemu su pandže otvorene gotove da zagrabe — što? Carstvo svijeta, onaj *orbis romanus,* što se je od pada starinske prosvjete pa sve do najnovijega vremena Napoleonova vrzao po mozgu svih velikih proždrljivka država na našem zapadu. Taj san, što ga je Karlo Veliki oživotvorio gotovo sasvim do kraja, kako da ne bi omilio Fridriku švapskomu? Već ga je na to staro pravo carskih njegovih predaka nagonilo, a pogotovo baština, što ju je u istinu dobio, ta čitava zbrka njegovih kraljevstva tako čudno suprotivnih: Njemačka, Sicilija, Jerusalim. Stade dakle i on snivati, kako bi zavladao svijetom poput rimskoga cara, sa isto tolikom snagom, koliko mu je za to dotjecalo pameti. Nu bijaše tu i drugi jedan baštinik toga *orbis romanus,* baštinik crkveni, ali sasvim tim uvijek na skoku, navlastito u tom dvanaestom i trinaestom stoljeću, kad se je vjera bila tako duboko ukorijenila, da prijedje iz crkvene vlasti u svjetovnu. Taj car duša bijaše papa. Čitav život Fridrikov istrošio se u borbama s Rimom. Ljetopis Matije Parisa pun je pisama, što ih je pisao kralju francuskomu, kralju engleskomu, kralju kastiljskomu, gdje optužuje Grgura IX. i Inocenta IV. Već u prvim svojim godinama bio se sudario sa crkvenom vlasti, tobože da se time okoristi, jer je bio primio od svete stolice usuprot svojih takmaca investituru svih svojih kraljevstva, od Njemačke pa do Sicilije. Kad su mu ih dali, nijesu li time i pridržali pravo, da mu ih opet uzmu? A sama sveta stolica, koja ga bješe učinila carem i kraljem, bila je docnije prinudjena izjaviti, da je izgubio carstvo i izgubio sve svoje zemlje u Italiji. A ti orlovi na luku u Fogji i kazuju tu strasnu žudnju za kraljevstvom vasionim i dugu borbu slavoljubivoga cara, njegov vječiti rat, njegov zaludni gnjev, tu svadju bez kraja i konca sve do presude sabora lijonskoga, koji je protiv njega na noge podigao gotovo sve njegove vazale. „Ah!" uzdahnuo je jedan dan, govoreći o sultanima istoka, „kako su sretni da nemaju posla ni s kakim papom!"

Ako taj luk na vratima ovim priprostim znakom doziva u pamet politiku toga vladara, a ono svojim natpisom kazuje, da se je u tom Fridriku i pod tim carem prikrio čovjek misaon i obrazovan. Obrub mu resi natpis od dva latinska stiha:

Hoc fieri jussit Federicus Cesar ut urbs sit
Foggia regalis sedes inclita imperialis.

Je li te loše stihove po ukusu onoga doba ispjevao taj vladar sam? Bilo kako mu drago, baš tako na dlaku složeni su i oni često zlobni distisi, što je posvećivao raznim svojim prijestolnicama. Ili treba li to, kako hoće Lenormant uzeti za dokaz, da je ta palača u Fogji bila sagradjena po nacrtima Fridrikovim? Pa odista, u tome bijaše jednak s drugim rimskim carevima, svojim ugledima, da je u njega sa čežnjama tiranina i strpljivim udešavanjem upravnika bila udružena prava radoznalost umjetnika. U starom je vijeku Hadrian bio savršen izgled ovakova duševnoga pregaoca samo od zabave. Fridrik II., dosta vješt pisac, da je mogao sastaviti valjanu raspravu o lovu sa sokolovima, okupljao je oko sebe sve same po izbor znamenite ljude. Njegov pouzdanik, onaj, što je imao, kako kaže Dante, „ključe njegova srca, s njima baratao, zatvarao i otvarao s tol'kim umještvom", bijaše Pierre de la Vigne, pisac dražesne pjesme: *Amore, in cui i' vivo ed ho fidanza* (Ljubav, u kojoj živim i uzdam se). Njegovi istoričari, Jamsilla na priliku, prikazuju nam ga, kako je vrebajući na svaku novu ideju osnivao škole, kako bi poštedio svoje uznike, kad su bili poput Albertana da Brescia vrsni za naučni rad, kako je prijateljovao s Mihailom Scotom i dao mu da prevede *Istoriju životinja* Aristotelovu po izvatku Avicenneovu, kako je zaštićivao židove filozofe na priliku Judasa Cohen Ben-Salomona, s kojim je dugo dopisivao o matematici. Po jednom rukopisu u Oxfordu, koji sadrži veći broj pitanja, što ih je upravio arapskim naučenjacima, možemo da procijenimo, kako je u njega za čudo bio dubok filozofski skepticizam. Nije li ih zapitao ovo dvoje: „Je li mudrac Aristotel dokazao, da je svijet vječan? Ako jeste, koji su njegovi razlozi?" — „Kakova je priroda duše, je li ona neumrla?" — Strašna bezbožnost, što ju posvjedočava takovo ispitivanje, nije medjutim smetala toga vladara slobodnoga mislioca, da oko sebe okupi vrače zvjezdare i da vjeruje njihovim proroštvima. Tu je svoju vjeru čudnim svjedočanstvom dokazao za vrijeme svoje ženidbe s Izabelom engleskom, kad je ne htjede prije izvršiti, nego zvijezde dostignu neki odredjeni položaj u svome toku. A onda poslavši ju natrag k njezinim ženama: „Pazite dobro na nju", preporuči im, „jer je zatrudnjela muškim čedom". Pored te smjese poricanja i sujevjerja lako je razumjeti žestoki bijes, s kojim ga papinstvo stade progoniti. Fridrik, u tom se rimski pape nijesu prevarili, bijaše više nego politički protivnik, kao što su mogli da budu drugi carevi. U njemu se pojavio svadljivac Rimu puno opasniji od najvještijega vojskovodje, gotovo predak reformacije. U njegovim pismima protiv svete stolice ovakove su riječi daleko pretekle njegovo doba: „Pomislite", pisao je kršćanskim vladarima, „na otimanje i na oholost tih prelata, koji se ne mogu da zadovolje, što vladaju dušama, već svima sredstvima nastoje, kako bi presvojili i svjetovnu vlast." Pustio je, da mu jedan biskup njemački piše na pobudu pobožnosti: „Neka pastir rimski pase svoje Talijane koliko hoće. Mi, koje je bog postavio za vjerne čuvare naših ovaca, mi ćemo odbiti od naših stada te vukove, pokrite jagnjećim kožama." On sam nastavlja: „U siromaštvu i jednostavnosti, kako je živjela crkva iz početka, porodila je, od roda rodna, sve one blaženike, što ih donosi imenik svetaca." Ta što će još više da kaže buntovnik Luter?

Nalazeći se tako u ovom gradu puljskom nekoliko kilometara daleko od saracenske Lucere, ta vrata carske palače, što su svojim krojem malko nalik na vrata u Alhambri, sjećaju još nečega, što bijaše druga jedna samosvojna crta Fridrikova: navika arapskoga sultana, što ih bješe poprimio u Siciliji, koja bijaše sasvim na blizu sa gospodovanjem musulmanskim. Već od prve njegove vojne u svetu zemlju onaj prijatni i diplomatski način njegova saobraćaja s poglavicama nevjernika pokazao je, da ih je tako dobro poznavao, te je i sam sebe držao za gotovo njihova čovjeka. Ali osobito običajima svoga života, svojim haremima, neobičnom raskoši svojih svečanosti, svojim dopuštanjem trgovine crnim i bijelim robljem izmedju Sicilije i Afrike, svojim povlasticama, što ih je podijelio mavrijskim prognanicima u Luceri — svim tim gradio se pravi vladar istoka. Sve to odaje, da se je bio posve potudjio ne samo od predrasuda, nego još i od općenih običaja svoga roda i svoga vremena. Čitaj u tom istom Matiji Parisu onaj doček, što ga je činio svome šuri Englezu Rikardu, pa reci, bi li Saladin bio inako primio kojega velikaša Muhamedovca: „Car naredi, da mu imadu spremiti kupelj s mirisnim parama i ribanjem jako podobnim, da bi ojačao i oporavio se od napora morskoga putovanja, a na gozbi, kojom ga je počastio, da pred njim igraju indijske plesačice, što su hodale na kuglama, da je bilo upravo čudo. Okretale su ruke igrajući i pjevajući i sagibale tijelo natraške po ritmu svojih pjesama." Bi li se čovjek nadao, da će naći potanki opis igranja trbuhom iz pera saskoga redovnika toga doba? Valja dodati, da to nijesu bile jedine mušice toga velikaša gradjanina cijeloga svijeta. Česti boravak carev u ovim osamljenim

palačama puljskim, ljuta ljubomornost, s kojom je tu držao uzapćene svoje žene, čuvane od uškopljenika, zlobno njegovo prikriveno ruganje popovima, što bi zalutali u grad Luceru, ti i tisuću drugih takovih znakova posvjedočavaju, da bješe gotovo sasvim odbacio od sebe kneza njemačkoga i postao vladalac napola azijatski. Njegova surovost u prerazním prilikama, himbeno njegovo pregovaranje, okretno postupanje njegovih sudova do kraja obilježuju istočnom crtom tu zamršenu ličnost toga Švabe, prerano razvita u mnogom pravcu, ali upravo zato tako moderna, tako unaprijed pomakla od svoga doba, tako nova svojim duhom, svojom ravnodušnošću, fantazijom i radoznalošću. Veliki se katolički pjesnik nije u tome prevario. Nije ga uvrstio u svom *Paklu* ni medju okrutnike pored svih njegovih nedjela, ni medju raskošnike pored sve njegove razvratnosti, već baš medju raskolnike tik do kardinala Ubaldinia, glasovita poradi svoje sablažnjive rečenice: „Ako ima duše, neka gubim svoju za Gibeline."

Qua entro è lo secondo Federico
E' l Cadinale; e degli altri mi taccio — —

(Inf. X. 119.)

(Ovdje unutra je Fridrik drugi i Kardinal, a o drugima šutim).

XVII.

Lucera, 16. studenoga.

Zaradi mjesne željeznice, što ide gotovo kao kakova konjka na paru, stari grad Lucera nije više od tri četvrta sata daleko od Fogje. Ne možeš ni da tim spokojnim i malogradskim načinom prodješ preko ovoga okrajka silne ravnine puljske, a da se ne sjetiš istorijske drame, što se je ovdje odigrala u trinaestom stoljeću — i kralja Manfreda, sa svojom milinom vladara pjesnika, sa svojom žalosnom sudbinom, sa svojom tako krasnom a tako nesretnom ženom, sa svojom djecom, od kojih je najmladje konačno umrlo u Napulju, pošto je pedeset godina čamilo u tamnici — i prve provale francuske u Italiju, one Karla Anžuvinca, toga brata svetoga Luja, pozvana od papa, da preuzme baštinu iz crkve izopćenih Hohenstaufovaca. Tu pravu tragediju ispričao nam je ujedno snažno i priprosto, da takove mješavine rijetko gdje nadješ, stari Nicolo de Jamsilla. I ako je to mjesto u knjizi gotovo klasično, barem za sve one, koji su se zanimali za tu krvavu legendu Švaba, opet ne bih znao odoljeti veselju, da prepišem stranicu, gdje taj ljetopisac pripovijeda dolazak Manfreda samoga u Luceru iza neke pobune njegovih pristaša. Malo je opisa vrsno tako prikazati boju svoga vremena. Samo u Tacitu ima takvih pričica, tako kratkih doduše, ali koje ostaju u pameti kao tip od tisuću drugih sličnih. Pobuna nekih baruna bijaše vrgla Manfreda u opasnost. Progonjen sve do kraja Pulje, ne vidje drugoga utočišta do u Luceri medju Saracenima svoga oca. A s toga i eto ga, kako naprijed kreće sa nejakom pratnjom, kroz noć, mjeseca studenoga i jezdeći tom ravninom, na putu k tomu utočištu, a u koje mu ne bijaše pravoga uzdanja. Kiša je padala. „Od nje je još veća bila", kaže Jamsilla", noćna tama. Kralj i drugovi mu nijesu mogli vidjeti jedan drugoga. Nijesu mogli prepoznati jedan drugoga već ako po glasu i opipu. A tako nijesu ni znali, kamo ih je vodio put, jer su od svoje volje nakanili, da podju kroz polje, da tako zametu trag svakomu progonu. Vodio ih je neki Ademilfo Pardo, stari lovac Fridrika, koji je *Tavoliere* poznavao, budući da je po njima mnogo lutao s carem. Tražeći kakav znak, po kojem bi raspoznao put, taj se čovjek dosjetio za stari čardak od lova, što je bio posvećen svetomu Agapitu i sagradjen na po puta izmedju Fogje i Lucere. Ljetopisac nam opisuje tu kuću sa nekoliko riječi, koje ne trpaju odviše boje preko boje, ali koje daju nezaboravljenu sliku „nejasno bijeloga u tami te noći". Ti ljudi uljezoše kradom, pokisli do kože sa svojim konjima i tako umorni, da su naložili vatru protiv svakoga razbora i opreza, izlažući se time opasnosti, da ih otkriju iz Fogje ili Troje, koje su neprijatelji bili zaposjeli. Druga gospoda bila su stigla kralja na putu, zabrinuta, što je pošao sa tako malo vojske. Ali on je imao tako malo vjere, pa i u svoje Saracene, te sjutra za polazak u Luceru nije sa sobom poveo više od tri druga, od kojih je jedan prilično govorio arapski. Došavši pod zidine, morao je da ga prepoznadu — čudne li dosjetke, da ti se čini romantična — pokazati krasnu svoju plavu kosu. Ali i kad to uradi, ne htjedoše mu otvoriti prema uputi, što ju dade izdajica Ivan Mauro; a da se ujedno pokori toj uputi i još slabomu osjećaju vjernosti, straža ga na vratima svjetovaše, neka udje kroz jedan prokop, rekavši mu, kad bude jedared na trgu, da će mu se pokoriti svikolici. „Kralj bi to bio uradio", dodaje prostodušno Jamsilla, „uza svu bruku takova puta, a poradi posljedica pobjede, što bi odatle bila nastala, jer valja proći kroz uzane putove, dok se dospije do slave." On skoči s konja i legnuvši pred gadni taj otvor stade puzati ravno sa zemljom. Kad to vidješe Saraceni zaboraviše naloge namjesnikove. Od takova poniženja sina

njihova dragoga cara stade ih boljeti duša. Razvališe vrata i učiniše Manfredu doček divan i sjajan. Kad se od nje odstrane pojedine potankosti i kad ju se shvati u njezinom pravom smislu, ta nam pričica dostaje da pokaže, kakav bijaše vojnički zapt tih vremena, kako bijaše nepostojan, samovoljan i podvržen trenutačnom utisku.

Za tu neizvjesnu prirodu odanosti svojih četa dobro je znao Fridrik II. Presadivši iz Sicilije u Apuliju pobunjene Arape, a onda zavezavši ih svekolike povlasticama prikupljao je carsku stražu, kojoj barem nije mogla nauditi velika sila toga vremena, ono izopćenje iz crkve, što je kadšto papu učinilo carem izmedju careva. Radilo se o tome, da uvjeri do kraja te muslomane s jedne strane, kako on, Fridrik, ne će nigda dirnuti u njihovu vjeru, a s druge, kako je izvan njega sve oko njih dušmansko. Pokušao je da ukloni tu dvostruku poteškoću ovim progonstvom, koje bijaše ujedno i pod moraš i za nagradu. Što je izabrao ovu Luceru, koja se izdiže na litici baš u srcu same Pulje, bila je misao izvanredno umna. Kamo bi se god okrenuli, ti Arapi ne bi u vidokrugu vidjeli drugo do bedema gradova kršćanskih, a zato njima neprijateljskih. Ako bi pokušali uteći, moglo ih se je uloviti prije, nego bi dostigli more. Ali zašto bi, kad je jednom prva čežnja za zavičajem minula, i pokušali, da se opet vrate u Siciliju i rodjenu im dolinu Mazzaru, svu obraslu alojem i kaktusom i s razvaljenim hramovima na visokim rtovima, „kućama kumira", kako su ih oni zvali? Zar nijesu u toj utvrdjenoj zagradi, što im ju je car dao, imali svoje mečete, svoje suce i domaće zakone, svoje običaje, svoj jezik? Docnije, kad su se već bil. umnožili, poplaviše i sav grad pa tako njime obladaše, da mu je omrzla stolna crkva i da je protjerao sve do zadnjega popa. Ali na početku nalazili su se nedaleko izvan grada, u tvrdjavi kao u kakovoj posebnoj ogradi. Grad Lucera postoji i danas. To je veliko trgovište strmih uličica i divljega izgleda. Tu vrvi svijet očevidno afrički, no koji nije bliži tipu arapskomu od ostaloga stanovništva ovoga kraljevstva obiju Sicilija, koje se je tako sasvim pomiješalo sa crnom krvi afričkom. Kad je Karlo Anžuvinac unišao ovamo slaveći pobjedu, u istinu je poštedio grad. Na tvrdjavu saracensku navališe on i njegovi nasljednici više puta, pa tako te strašne čete i vrijeme, još veći razarač od njih, učiniše, da od nje nije preostalo nego prazna gradina.

Da do nje dodješ, treba da podneseš neko četvrt sata priprosti'h kola, što se pomiču kasom konja, kojemu se više il manje postojane noge klizaju na rubu izrovane provalije. Tako dodješ na visoku

ravninu, gdje je jedina gradjevina, što je još preostala pokraj grada, jedan napola zapušteni manastir. Dva ga redovnika čuvaju, tako divljega lica, da bi ih u ono vrijeme strašni kardinal Ruffo, koji je u ovim krajevima vodio rat i pobožan i grozan, za cijelo namah unovačio. U ovoj samoći stara gradina saracenska pričinja ti se još ogromnija. Sazidana je od crvena kamena, a nacrt, po kojem bješe utemeljena, ne vidi se ni po čemu, već ako po neizmjernom opsegu, što ga zauzima. Platno se prostire u okrugu od blizu jednoga kilometra pa ide sasvim tačno strminom litice crtajući tako kao jednu Luceru pored druge. Riječ gradina nije sasvim ispravna, to je u istinu čitavi stari grad sagradjen izvan drugoga staroga grada. Tornjevi na četiri ugla ispupčili se ovdje ondje i prave kao odvojene kule na bedemima, koje je trebalo predobiti jednu za drugom, kao da je svaka za sebe mala tvrdjava. Tornjevi još jači izbočili se na uglovima, sasvim okrugli, utočišta što se čuvaju za zadnju odbranu. Opkop jako dubok bijaše iskopan na strani prema gradu. Vrata pravcem na istok nalaze se smještena na način jako spretan pod samom stražarskom kulom i na tako upadnom kutu, da je svaka navala iznenada bila očevidno nemoguća. Pa odista, ta je golema tvrdjava odoljela mnogim bijesnim navalama. To mjesto ne bijaše nigda predobiveno, već ako gladju, bez topova bijaše nesavladljivo.

Ruševine te stražarske kule, ogromne gradjevine na četiri ugla, što je tako najviše služila za odbranu, jer je gospodovala nad vratima, vide se još i danas. Pa to su i jedine zgrade, što su preostale. Sve se druge kule i okrugli tornjevi izmilaju jedan iza drugoga kao kazališne slikarije. To je crta spoljašnja, iza koje nema više ništa, pa ni razvalina. Iznenadit će te oprjeka izmedju velikoga obora, što se je uzdržao u još prilično dobrom stanju, i grozne golote tako utorena prostora. Nalaziš se, kad jedared unidješ kroz vrata, na neizmjernoj i neveseloj tratini, pa ne možeš poradi neravnoga zemljišta, što se kojegdje izdiže i spušta, ni da zamisliš, kakova se je gradjevina ovdje podizala, ili bolje kakove gradjevine, jer je ova zagrada obuhvatala jedan čitavi narod, što se je dijelio u nezavisne porodice. Mjesto je podesno za male kuće gradjene na način arapski, za ulice uzane i vijugaste, konačno za gradnju kakove ratne tvrdjave. Bez broja crijepa od sudja razasuto je po travi. Njihova starina postaje sumnjiva, kad pomisliš, da ovo pusto zemljište služi već od godina za mjesto pučkih svečanosti. Svijet iz Lucere i iz obližnjih sela dolazi ovamo više puta u godini jesti, piti, igrati i

zabavljati se. Domišljati se je Lenormant dakle malko odviše popaštio, kad je htio u tim dubinama prepoznati tragove osobitoga nekoga proizvodjenja Saracena. Kad si jedared razabrao po obliku tornjeva s temeljem od nagnutih zidova način utvrdjivanja, što je postojao u Arapa — što je u ostalom pronalazak malko priprost — iscrpao si sve, što ovaj predjel od pozitivnih podataka može da namakne arkeologu. Ali vrela sanjarenja, što izbijaju iz ovoga zemljišta prožeta od najžalosnijih pripovijesti, upravo su neiscrpna. Ta *Lucera Saracenorum* imala je dakle svoju jezgru ovdje, u zagradi ovih zidova. Ovdje je Fridrik nastavao, u palači s pokućstvom, kako bi ga kad mušičava njegova volja dopala, miješajući raskoš azijatskoga vladaoca s najtanjim ukusom sredovječnoga naučenjaka. Smišljao je dan i noć, kako bi ju poljepšao. Vidiš ga, kako je za jedne vojne u zemlji romanskoj oplijenio jedan manastir i dva starinska kipa od mjedi poslao ovamo, da njima uresi svoj harem. Ovdje je, kad se je započeo boj Karla Anžuvinca s Manfredom kod Beneventa, žena kneza švapskoga, Jelena od Epira, kraljica grčke ljepote, kako joj i ime kaže, čekala plačući i grleći svoje sinove, svršetak te bitke. Kako li je očima prevrtala tražeći s visine tih bedema po tome obzorju, što se stere, kao što se je i onda steralo, tako silno, tako golo i pusto! I najmanjega glasnika za cijelo je namah zapazila na milje daleko u ovoj ravnini, gdje ne raste nijedno drvo. Ovdje su jadne Saracene, kad su svi njihovi knezovi bili poubijani, opsjedali kraljevi Anžuvinci više puta sve do one posljednje opsade, što ju je sa tako užasnim mirom ispripovijedao drugi jedan ljetopisac, Sava Malaspina: „Mnogi od opsjednutih izilazili bi, da skupe nešto trave, kojom su se hranili kao marva. Dogadjalo se je, da se od krajnje slabosti ne bi mogli na noge dići. Tako su ih ubijali Francuzi poštedjevši samo najzdravije, da ih prodadu u roblje. Kadšto iz okrutne radoznalosti rasporili bi im trbuh i našli u njemu samu travu". Te grozne potankosti objašnjavaju nam bolje od ikojega tumača, kako se je veliki pjesnik talijanskoga srednjega vijeka mogao tako lako domisliti u svome *Paklu* divljačkim onim kaznama! U opisima toga doba našao ih je gotovo svekolike. Kukavni ti Arapi sicilski voljeli su uza sve to podnijeti strašne muke te opsade bez nade, nego zatajiti vjeru svojih otaca. Njihova odana ljubav prema Fridriku i Manfredu bijaše tako jaka, te su prvi put ustali na oružje protiv Karla Anžuvinca, čim im se je stao primicati Konradin, zadnji Hohenstaufovac — onaj Konradin, što ga pogubiše u Napulju, a čiju smrt Njemačka, kako je u šali običavao reći Henrik Heine, Francuskoj nigda ne će oprostiti. Ali ti Saraceni ne htjedoše vjerovati, da je mrtav. Njihova prva pobuna bijaše strahovito ugušena. Ali ni to nije smetalo njihovu krv, da se opet dade u službu nekoj varalici, koja se je izdavala za unuka Fridrikova. Trebalo ih je iskorijeniti, ako se je htjelo savladati tu odanost, štono na koncu ovoj musolmanskoj naseobini cara bezbožnika daje neko obilježje romantičke poezije. Nevesela ta okolina, gola samoća te gradine, bojna crta zidina ostalih još čitavih, konačno sve u ovim tako malo pohadjanim razvalinama podudara se s tim napomenama. Dugo nakon što si sišao s brežuljka, okrećeš se, da vidiš bedeme, što još gospoduju nad ravninom. Zamišljaš na modrom nebu izmedju puškarnica crvenih tornjeva mrka lica Maura, kako su naslikana na starim freskama, sa svijetlim čalmama, zelenim odorama, crnim ćordama demeškinjama, oklopima, u koje su umetnute zlatne šare. Trula bijelih mečeta kočila se iznad ovih zidina, a taj grad bez krsta u srcu same Pulje, nekoliko dana puta daleko od Rima pričinjao se je kršćanima onih vremena kao neko prividjenje paklensko. Papa Inocent IV. rekao bi, da nigda na to ne misli, „da ne bi osjetio kao neki trn zaboden u oko crkve." Da se je Fridrik II. to usudio, pokazuje više nego sva njegova pitanja o neumrlosti duše i vječnosti svijeta snagu njegova skepticizma.

XVIII.

Bari, 18. studenoga.

Kad dodješ u Bari namah pošto si ostavio Luceru, to je kao da si preskočio šest ili sedam stotina godina uza svu priličnu blizinu tih mjesta. Dok je u istinu stari zaklon Saracena ostao gotovo netaknut kroz vijekove, ovdje su potresi bili tako česti i jaki, te polovina grada nije starija od jednoga stoljeća, a što se mene tiče, nalazim ga za prekrasna, taj novi grad sa širokim ulicama i ravnim uglovima, da im svaki čas na kraju možeš dogledati more, kao što u Turinu možeš da dogledaš Alpe, — a kako mirno, kako bajno more, kao ono, o kojem zbori Leukoncja Anatola Francea: „More bajno, gdje Sirene pješe", i modro od one žive modrine kao od rastopljena safira te bi rekao, da bi se svaka stvar modrinom obojila, kad bi u nj zaronila! Kuće, što se nižu duž ove ulice, jako me svojom bjelinom sjećaju Tangera i Cadiza. Sve su sasvim okrečene, na četiri ugla, ogromne, a kod mnogih se nalazi ta osobitost, da pokazuju nad prvim gotovim i očevidno nastanjenim katom drugi kat nedo-

vršen. Čini se, da su poteškoće trgovačke, što su se nenadano desile izmedju Italije i Francuske, najedared usporile napredak Baria. On se je izvanredno bio obogatio, tako mi još kažu, izvozom puljskoga vina, jako gusta i podesna za miješanje, u vrijeme, kad je trsni ušenac harao naše vinograde. Nijesam ispitivao, koliko su te tvrdnje istinite, ne mareći kvariti slasti putovanja zaludnim dozivanjem u pamet jadne te politike, koja je kriva, da danas svagdje u Evropi nahodiš utvaru objavljena rata ili rata što je gotov buknuti. To je zlokobni posljedak narodnosne ideje, što su ju tako nerazborito shvatile i oživotvorile vladavine potekle od naše zlosretne revolucije usuprot onom dubokom političkom djelu starih i dobrotvornih monarhija. Hoće li u napredak moći minuti krvav sukob čitave Evrope? Kakom li su se olujom nakrcale guste oblačine, koje vidiš kako bacaju sjene sa svih strana obzorja? Nu, ne mislimo na to i radije poslušajmo filozofa *Svečane gozbe:* „Kako se god putnik, zatečen od žestoke oluje, zaklanja za mali zid od prašine i kiše, što ju vjetar diže, isto tako, kad ne možeš ništa da uradiš protiv oluje, što prijeti državama, budi miran, zabavljen poslom svoje duše i drži se za sretna, ako možeš boraviti dane čist od svakoga opakoga djela, i izaći pun spokoja i blagosti, u lijepoj kojoj nadi."

Toga savjeta najvećega od svih pogana i najčišćega iza Mark-Aurela, ali uza sve to poganina, rekao bi, da se možeš sve lakše držati, što se više primičeš Grčkoj i ovim gradovima krajnjega juga talijanskoga. Ovo je već jedan zakutak zemlje helenske, a to je jamačno tlo pogansko. Kad ih groznica poštedi, ovi gradovi imadu, uza sve prostote moderne prosvjete, vid života tako bogata, lagodna i raskošna. Bile brojke njegove sadašnje trgovine kolike mu drago, ovaj svijetli Bari na priliku, polegao na žalu ovoga mora od rastopljena safira, pričinio mi se ovoga toploga dana jesenskoga tako priličan onome duhu nesavladljivoga naturalizma, što je Sainte-Beuve skupio u ova dva stiha, pripjevu svoje ***Ekloge napuljske:***

Poganstvo besmrtno, zar si zbilja mrtvo? Kažu.
Sirena se smije, a Pan tiho šapće: lažu.

Puno prozaičnije i tek što si obišao tržište, što se nalazi tik do stare luke u velikom otvorenom trijemu, materijalna bogaština ove zemlje, koju su starinski bogovi blagoslovili, izilazi na javu u hiljadu znakova. To je najprijatnija i najšarenija izložba voća, uredjena s takovom čistotom, da ju je milina gledati i da u laž nagoni obične one bajke. Zlatno ili crno groždje nagomilalo u košarama

svoje oduljene grozdove. Otvoreni mogranji pokazuju svoje crveno zrnje. Lubenice, smedje kruške, malene bijele jabuke, što mirišu na muškat, nižu se naizmjence s orasima krupnim kao breskve. Košare su pune i krcate ogromnih osušenih smokava, sasvim posutih slatkim koparom. Pored tih stalnih voćara prodaju seljaci živad i divljač u tolikom mnoštvu, te je jasno, zašto su tako jeftini. Vidim, kako je jedna žena iz grada ovdje kupila dvije žive patke za manje od tri franka i drozdova za deset para po komadu. Malo dalje opravdava riblji trg sa preraznim svojim vrstama riba, rasječenih za prodaju na malo, stari pridjev *piscosum,* što je Horacije primetnuo gradu. Modrikasti ili ružičasti sedef ljusaka iskri se, kad ga obasja sunce, a trgovci se smiju, da im se pomaljaju lijepi zubi, pocrnjeli, raskalašeni, napola goli u tome svijetlu. Kad čovjek pomisli, da je vino ovdje domaći proizvod i poradi toga da ga ima izobila i za tako mali novac, kao što to može da bude u Bordeauxu, da silni pašnjaci puljski namiču više mesa, nego ikoji drugi kraj kraljevstva; da je sasvim na blizu Fogja, svejednako na glasu sa svojih zaliha žita, natrpanih u pivnicama, što su iskopane u zemlji i pod samim gradskim trgom, onda se više ne čudi, da talijanski iseljenici, što idu da traže bolju sreću, bez prestanka snivaju o svom povratku, a još manje tome, što se je toliko njih otimalo za ovu zemlju. Od Hanibala, koji je sasvim na blizu započeo svoj krvavi i zaludni boj kod Kana, pa do kralja Murata, koji je nanovo sazidao Bari, koliko li ratova! U srednjem vijeku naizmjence su knezovi beneventski, a za njima opet muslomani opsijedali i zauzeli ovaj grad, koji je normanski kralj Vilim Zločesti 1156. dao razoriti. Drugi ga jedan normanski kralj iznova sazidje i grad postane tačka, gdje su se čete ukrcavale na krstaške vojne. A onda opet zaredaše veliki ratovi i opsade i bitke, kojima se i danas vidi trag u starom gradu, što se je sa svojim kućama stisnuo oko crkve, gdje već od osam stotina godina počivaju ostaci svetoga Nikole. Tamo čitava mreža uskih i iskrivudanih ulica, pritisnutih zidovima, po svoj prilici često zaraženih od priljepljivih bolesti, teških uzdržavati i čistiti, posvjedočava zlosretno djelo ondašnjih burnih vremena, dok se novi grad, gdje se uzduh slobodno širi, sasvim podudara s rodjenim poganstvom, koje je učinio od Velike Grčke, što je tu na domak, pravi raj od slasti i miline. Ta neznatna sitnica pokazuje budućnost, kojoj se nada ova zemlja od divote i obilja — *si qua fata aspera rumpas,* rekao je već ovoj krasnoj Italiji pjesnik, koji ju je najviše ljubio i koji je najjače ćutio njezine nevolje.

Sainte-Beuve imao je pravo. Starinski bogovi nijesu nigda sasvim ostavili ovo nebo i ovu zemlju. Besmrtno poganstvo, pa i u tom krutom srednjem vijeku, svagdje se našlo, da se pomiješa s pobjednom protivničkom vjerom, e da bi joj, gdje je ne mogaše pokvariti, barem promijenilo njezin čisto duhovni značaj. Da ti stari Olimpijevci svedjer dalje tajno ondje borave, raspoznaješ najbolje po ovim crkvama, gdje su stupovi kripta na svojim zaglavcima do danas zadržali znakove bezbožničkih hramova, iz kojih bijahu odneseni; gdje su prednje strane žrtvenika odlomci kamenih lijesova, uresenih i danas njihovim kipovima; gdje i najmanje sitnice odaju očajnu potrebu slike i bajke, što se može pipati i vidjeti, one otajstvene zornosti, koja je još pobožnost, ali nemirna i već pomućena. Baš sam unišao u ovu jako čudnu baziliku, posvećenu ostacima svetoga Nikole, a na njezinu pročelju vidiš neobične stupove, koje nose volovi, što su vukli tijelo sveca i ovdje se zaustavili, pa sam tu na tucete mogao da nabrojim Madona, odjevenih po španjolskom ukusu, sa tako raskošnim ženskim nakitom, te je odviše blizak neznaboštvu. Drago kamenje blista im se na ušima i vratovima, svila od njihovih haljina iskri se od srebra. Sedam mačeva žalosti prikazano je na jednom mjestu sa sedam malih bodeža od zlata, a na drugom običnim bodežem, ali od pozlaćena srebra i s izrezanim drškom. Noge su im obuvene providnim čarapama i izrezanim cipelama, na kojima su sijevale kopče od lažnih dragulja. Jedna od njih ima po rukama prstenje, druga nosi rukavice, a ova je treća razvila džepni rubac od batista, na kojem je vezeno slovo M, iznad kojega se nalazi kruna. Putniku, koji se nije rodio na jugu, jako je teško pojmiti, da se osjećanje otajstva, taj prvi uslov svake vjere, može udružiti s tolikom tačnošću vidljivih pojedinosti. Pa ipak se je tu s njome udružilo, kako se možeš uvjeriti, ako pogledaš vjernike, što su klekli na koljena pred tim kipovima. Te su svetačke slike više nego napola poganske, pa ipak se ti pobožnici *mole kršćanski,* ako se smije tako reći. Tako sam vidio u ovom svetom Nikoli barskom staru jednu gospodju, kako je u molitvi uzdigla k Madoni lice, što je život istrošio i izdubao. Bila je sva u crnini, očiju zapaljenih od prevelika plača i beskonačna žalost vidjela joj se je na ustima, a svojim rukama u rukavicama bez prstiju, koje je sklopila, što je mogla jače, očevidno je prinosila svoju tugu žrtveniku, pred kojim je klekla na koljena. Isto tako očevidno gledala je u Djevici, postavljenoj na tome žrtveniku, a to baš bijaše ona Marija s vezenim rupcem, nešto, što ja ne mogoh tu da razaberem, kao prijatelja, koji čuva

od nekoga mrtvoga prijatelja jednu neznatnu stvar i njoj još jedanput odaje svoju poštu. Valja priznati, da je zakon, koji je Taine tako jasno izrekao o raznolikosti izmedju prvotnih oblika zamišljanja, što se ne da stegnuti na prostiji oblik, a koji je svejednako veliko otkriće novovjeke psihologije, istinit ne samo što se tiče umjetnosti, nego i što se tiče pobožnosti, pa se ne trebaš puno povoditi za putnim knjigama engleskim, da te ova oprjeka izmedju kršćanske jezgre i poganskoga oblika ne bi svagda potakla na ruganje ili na srdžbu. Medjuto priznajem i sam, da se teško možeš od toga da uspregneš, kad to prvi put ugledaš. Treba odbiti na iskrenost onih, koji hoće da nadju nešto boljega u tim očito narodnim običajima, pošto ih svagdje nahodiš u ovom donjem kraju poluostrva.

Ne ću dakle puno da ističem svoj pohod u kriptu ove iste crkve svetoga Nikole, gdje se nalaze sahranjeni u žrtveniku od srebra ostaci toga sveca. Ako ukrasi ovoga žrtvenika, što potječe iz sedamnaestoga stoljeća, nimalo ne pristaju u crkvu romanskoga sloga, u ovu tužnu grobnicu priličnu kakovoj prastaroj katakombi, a ono trgovanje, što se tjera manom, koja cijedi iz kostiju svetačkih, još manje pristaje u crkveno mjesto, a najmanje obličje te čeljadi, što se daje na tu trgovinu. Ovdje opet nahodim onu čudnu vrstu pogibeljnih crkvenjaka napola razbojničke bagre, što dodijavaju u seviljskim crkvama. Kušam da smetnem s uma tu nevolju i da dozovem u pamet jedino one freske u Asisiu, gdje je jedan prostodušni učenik Giottov prikazao čudesa ovoga biskupa iz Myre, što te tako dira u toj prostodušnoj bajci, koja ga je učinila zaista narodu omiljenim zaštitnikom, pokroviteljem djece, mornara, uznika, robova. To je svetac za čeljad sitnu i siromašnu, a ljudi siromasi ga i donesoše u ovaj grad. Ti se mornari, što odnesoše te ostatke iz jednoga razvaljenoga groba u Maloj Aziji, koji su čuvali tri redovnika, a u neprestanoj opasnosti, da će ih porobiti muslomani, nijesu prevarili, kad su mislili, da će svome Bariu dobaviti zaštitnika, koji će zadugo potrajati. Pa i danas su jošte ti ostaci svetoga Nikole ponajglavnija znamenitost grada. Oni su već od nekoliko vijekova davali prilike k nebrojenim putovima, na koje su se podizali hodočasnici svake ruke, a medju kojima se je nalazio, kako sam već mislim spomenuo, sveti Franjo Asiški. Jeste, obilježeni došao je ovamo. Sišao je u ovu istu kriptu, kad je ono došao u Bari, da tu utemelji jedan od onih tisuću manastira, što ih je doskora njegov red uskrsao. Ovdje u ovom poganskom gradu, što se nalazi gotovo naprama Krfu, ostrvu Nausikaje, sreo se je s tim velikim nevjernikom

Fridrikom II. Jedan natpis na carskom gradu odnosi se na jednu šalu, što ju je car udesio protiv redovnika. Ta *practical joke* (neslana šala) čini se, da je stojala u nekom iskušanju jako obične vrste. „Ovdje je", kaže u istinu taj natpis, „jedna djevojka raspuštena, ili bolje divlja ognjena sedmoglava aždaja bila ukroćena od Franje Asiškoga". Čovjek se lako može domisliti, da je podrugljivi i skeptički vladalac nalazio veselje u tome, da tim načinom iskuša najslavnijega zastupnika bezazlene i poslušne vjere. Ta dosjetka, koja sjeća čuvenoga prizora Don Juana sa siromahom, vrsna je da nam prikaže Fridrika u pravom svijetlu voltaireskog podrugljivca, zalutala u struju srednjega vijeka. Uza sve to ta pričica, koliko ja znam, nije spomenuta ni u *Fiorettima* ni u djelu svetoga Bonaventure. Jesu li se obožavatelji svetoga Franje bojali, da i samo u pamet dozovu uspomenu cara svetogrdnika, ili su možda te pripovijesti bile sastavljene po pričanju samoga svetoga Franje o njegovim prividjenjima, a iz čednosti ili iz pristojnosti *poverello* mišljaše, da ne mora spomenuti svojim vjernicima taj sablažnjivi dogadjaj? U ostalom ništa nije priprosto u onoga Fridrika, koji se je dičio, da još nigda nije držao u svojim rukama nikoga, a da ga nije „ispraznio, kako to mlinar radi s vrećom žita za svoj mlin". Možda je u tom zaludjivanju išao za političkim ciljem u isti mah, kad je zbijao svoju krupnu i zajedljivu šalu. Oštro se oko državnika po svoj prilici nije varalo o domašaju reda, što ga je svetac utemeljio. Vidjelo se je, da je taj sanjarski ljubitelj kršćanskoga siromaštva, koji je htio prikupljati jedino duše k bogu od bola, skovao najstrašnije orudje demokratskoga pokretanja, što su ga pape igda imali — kao što je divni onaj majstor duševnoga života Ignjat Loyola skovao za Rim najsnažnije orudje duhovnoga gospodstva Tu silnu moć Franjevaca u narodu opazili su i najveći slijepci, kad su ti redovnici, nekoliko godina docnije, išli iz jednoga gradića u drugi i dijelili poslanice rimskoga pape protiv cara. Kod godine 1229. nalazi se u ljetopisu Rikarda de San Germano ova bilješka, koja svojim suhoparnim riječima o tome puno kaže: „Mala braća bila su istjerana iz svega kraljevstva, jer ih optužiše, da su raznosili apostolske poslanice, e da bi zaveli sve gradjane, neka se podvrgnu papi." Je li Fridrik II. već godine 1220. — te se je godine sreo sa svetim Franjom — predvidio to djelovanje male braće na prosti puk i onda se već uvjerio, da se nesavladljiva moć toga reda nalazi baš u neprijekornom glasu i svetosti njegova utemeljitelja? Ali bilo što se tiče te male moralne zagonetke kako mu drago, zar susret na tom mjestu od dva

svijeta ideja, utjelovljenih u ta dva čovjeka, nije vrstan da te iznenadi poput onih nevjerovatnih pojava udesa, gdje je istorija tako bliska romanu?

Opet sam je našao, tu romantičnu stranu istorije, a na mjestu, gdje sam joj se za cijelo najmanje nadao, i u jako običnom obliku, ali zato je i iznenadjenje bilo to veće. Nakon puno truda i muke i poslije dosadna i zamršena hodanja ovamo onamo, što je jedan moj prijatelj s ove strane Alpa duhovito nazvao *il destino italiano* (talijanska sudbina), dospio sam tako daleko, te mi mogoše otvoriti vrata palače Ateneja. Obišao sam tri dvorane, što su namijenjene muzeju ili bolje da rečem počecima muzeja. Sve njegovo bogatstvo, kako mi vodj kaže, stoji u malom broju talijansko-grčkih vaza, što su ih našli iskopavanjem, na koje se daju, više ili manje, redovno prema sredstvima, u okolici ovoga grada, u Monopoliu, Egnazii i Fazanu. Putna knjiga ima pravo, što kaže za te vaze barske, da su zanimljivi primjerci svoje vrste, ali srednje ruke. Gotovo uvijek vidiš jedne iste prizore: pijančenje s bukom, bojeve, igre kadšto i ženu kako se oblači. Bez sumnje ti likovi, što se ističu sad crni na crvenoj pozadini, sad crveni na crnoj pozadini, ne potječu iz istog vremena. Razlika radnje, ovdje dotjerana finoća, drugdje opet neizvjesnost i pretrpanost odaju sad božansku mladost duha grčkoga, sad opet nemirno pregnuće propadanja latinskoga. No nužno je odviše stručno poznavanje, da ocijeniš potanko te fine razlike u slogu. Priznajem dakle, da me te vaze nijesu nimalo zanimale, svakako nimalo više od novaca Velike Grčke, što se tamo nalaze nasumce nakupljeni. Prepoznao sam klas od Metaponta, pliskavicu od Tarenta, tronožac od Krotone, bijesnoga bika od Sybarisa, lava od Regja, vola od jednoga Augustala. Jedino hoće se, da novac okrećeš i opipaš sa svih strana, ako ćeš ih da proučiš, a odviše je prirodno, da je takovo rukovanje zabranjeno tek prolaznim pregledačima. Osim toga ima još u tome muzeju nekoliko sasvim neoštećenih slika na daski, od kojih jedna prikazuje arkandjela, kako ubija zmaja. To su djela Mlečanina Bartolomeja Vivarinia, od kojega potječe takodjer jedna slika blizu glavnoga žrtvenika u crkvi svetoga Nikole, pa svakolika pokazuju velike vrline toga neobičnoga umjetnika: snažan kolorit udružen s onim jasnim, gotovo oštrim crtanjem, što sjeća Mantegne. Žalibože tih slika imade jako malo na broju. Nijedna naznaka ne kaže, odakle su došle, a pošto ih nijesam našao spomenute ni u Baedekeru, ni u tako potpunoj knjizi sira Henrika Layarda, ne mogu no ino, nego da ih naznačim putnicima, koji su od mene

više pozvani i ovlašteni, da ispitaju autentičnost i vrijednost neke slike. Pa tako bih bio ostavio Atenej, ne napabirčivši nijednoga u istinu novoga utiska, da slučaj ne htjede, te sam zapazio u jednom staklenom ormaru najobičniju stvar na svijetu, a upravo toga radi najznačajniju i najvrsniju, da predoči konkretnu i prisutnu zbilju. Ta je stvar tek jedna škrinjica, u kojoj se nalazile za put potrebne stvari od srebra, a svi ti pojedini komadi, umetnuti jedan u drugi stali su, makar ih je puno na broju, u obli sandučić od mahagoni-drva, jako tanak i veoma naručan. Taj je sandučić morao odista putovati puno i brzo, jer se na pojedinim komadima kao i na poklopcu vidi slovo J, a to bijaše škrinjica, što bi ju na vojnu ponio Joakim Murat, taj sin krčmarski, koji je postao voljom Bonaparta i svojom hrabrošću kralj Napulja i dviju Sicilija, a da uza to nije prestao biti knez francuski i veliki admiral. I krasni novci, gdje sa strane vidiš njegovo plemenito i nenaravno lice sa silnom kovrčastom kosom, kazuje, da je tako bilo. Videći te sprave od srebra, što su zajedno s tim velikim gospodinom išle na njegove vojne, neodoljivo ti se nameće ta sjajna prikaza prvoga carstva. Sve što u to doba ima nevjerojatna a ujedno i veličajna, iznose iznova na javu oprjeke istorije, kojima te ponudja ova vojnička svetinja, štono je opravdanim načinom smještena medju ostatke stare Grčke i srednjega vijeka! To je tek sitnica, ali ako se mišlju zaneseš jedno stoljeće natraške samo do 1788. godine, zapanjit ćeš se od čudnovatoga toga udesa baš kao od kakove priče iz *Tisuće i jedne noći*, kad bi najedared postala moguća i istinita.

Baš sada nanovo čitam svukoliku povjest toga tako kratkoga vladanja Muratova, pa je nadopunjujem dramatskim pripovijedanjem, što ga je Lenormant napisao na licu mjesta u Pizzu, gdje je taj vladalac bio smaknut. On tamo donosi — a svagda je vrijedno u pamet dozvati spomenike ovakove ruke, da se tako na vidjelo iznesu grdna nedjela političke mržnje i odvratnosti — ovu odredbu, kojom je šurjak Napoleonov bio stavljen pred sud:

»Ferdinand, milošću božjom itd. itd. odredili smo i odredjujemo kako slijedi:

»Čl. 1. General Murat neka se predvede pred vojničko povjerenstvo, kojemu će članove imenovati naš ministar rata.

»Čl. 2. Ne će se dati *osudjenomu* više od po sata, da primi utjehe vjere.

Napulj, 9. listopada 1815.

Ferdinand.

Ni po jednom doživljaju kao po tome, što se je desilo pogubljenomu u Pizzu, ne možeš tako potpuno shvatiti način postupanja kod osvajanja Napoleonova, u isti mah smjelost, nesklad i domašaj toga osvajanja. G. 1808. trebao je caru brat mu Josip, da mu bude namjesnikom u Španjolskoj. On ga digne iz Napulja kao da bi premjestio kakova prefekta i naredbom svojom, izdanom u Bayonni, podijeli taj prijestol Muratu bez ikakoga daljega oklijevanja i opravdavanja. Pa u istinu nije se ni radilo o drugom, već ako o poslu prefekta, to će reći o slijepom izvršenju nakana gospodarevih. Joakim, koji je nakon svoga dolaska u Madrid snivao o prijestolu španjolskom i tako se u taj san zanesao, da je, kako pripovijeda Marbot, obolio, kad je začuo za izbor carev, teško je osjećao jaram toga gospodara. Gorko se je tužio vojničkom svojom rječitošću, da nije „nego kralj četa predhodnica." Ali pod moraš bilo mu je da se odmah lati posla, što ga je Josip započeo. Taj je posao stajao u tome, već po obrascu toga modernoga Cesara, da je valjalo primijeniti zakone mladoga francuskoga carstva toj staroj monarhiji dviju Sicilija. Napoleon, ovdje kao i drugdje, htio je da se pregradjuje još prije, nego se svrši rušiti. Rat i upadanje trajali su svejednako. Bourbonci držali su u svojoj vlasti Siciliju, a Englezi Capri, Procidu, Regjo i Scilu. Razbojnici kraljevi bez broja robili su po cestama. Ali ništa zato. Joakimu bijaše ujedno boj biti i stvarati zakone. Pa tako podje u rat na kopnu i na moru, a u isto vrijeme stade redom odredjivati ustanove, štono bijahu jako različite od njegovih svakidašnjih briga: dokinuće feudnih prava, jedinstvo svih poreza, povećanje škola, uredjenje sudstva, osnivanje i izdržavanje javnih putova, novačenje u jednu narodnu vojsku. To su bile glavne crte programa, za koji se je htjelo mira i vremena. Ali u taj isti čas car sam po svom običaju tražeći od snage ljudske, da se iznoji do zadnje kapljice iz najtanje žilice, odazove od svoga šurjaka redom čete za Španjolsku, za Tirol, za Wagram, protiv crkvenim državama. Konačno uzeo njega samoga i njegovu vojsku osjekom pa ulio ih svekolike u onu rijeku ljudstva, što ju je 1812. silnu navrnuo od zapada na Rusiju!

Čovjek bi rekao, da ne će ostati ni traga od vladavine tako kratke, a i tako zaposlene. Pa ipak kad je Ferdinand I. opet stigao u palaču svojih otaca a naoči sestri Bonapartovoj, zasužnjenoj u luci na jednom ratnom brodu engleskom, bilo mu je uraditi kao Luju XVIII. u Francuskoj i leći na prostirke otimačeve. Francuzi su bili istjerani, ali njihovi zakoni ostadoše. Circello, Medici i Tomasi,

tri ministra uspostavljenoga kralja, vratiše oduzetu imovinu iseljenicima, ali namakoše rentama i sredstava za uzdržanje svih ustanova osnovanih od Joakima: zalagaonica, bolnica, obrtnih, trgovačkih i učenih društva tako, te su znamenite nove ustanove javne nastave i uprave bile uzakonjene. Ti isti ministri pokušali su doduše, da dadu prvenstvo časnicima, što su došli iz Sicilije, ali bili su prinudjeni zadržati i čete i časničke zborove Muratove, pa bilo i samo zato, da istrijebe razbojnike — i vojska narodna bi stvorena. Oni su promijenili gradjanski zakonik u nekim glavama, na priliku gdje se radi o razvodu braka i o nasljedstvu, ali pustiše da i nadalje ostanu glavne crte — i jednakost sviju pred zakonom bi utvrdjena. Dokinuše državno vijeće, ali ne dirajući ni truna u općinski i pokrajinski upravni sustav, kojemu su bili našli već utrte putove na svome povratku, a koji bijaše podesniji i naručniji od staroga. Pa tako su ovdje kao i svagdje car i njegovi namjesnici obavili rabotu prevratnika, makar su i snivali kaonoti njihova glava i navlastito Murat, o sjaju monarhija, o priznatoj sigurnosti prijestola, o konačno osvojenom mjestu u vijeću starih kraljevstva evropskih. Čitavi ovaj užasni demokratski duh, koji je porušio sve državne granice, a od kojega će u ostalom po svoj prilici umrijeti sadašnja Evropa, taj je krasni gospodin, što bijaše kralj napuljski, nosao sa sobom nauprt, kao i svi drugi maršali Napoleonovi, u zbrci s umivaonicom, brijaćom britvom, malenom spravom za kavu i čaj, sudićem, iz kojega se jedu na umak kuhana jaja, i šalicama spravljenim u plosnu ovu kutiju. Ja je gledam pa u duhu opet vidim u zoru bitke te tričave sprave priredjene u šatoru, divlju živahnost toga kneza, baš kako hoće da usjedne na konja sa svojim priprostim bičem, sa svojom odorom modernoga velikaša vojskovodje i divotnom svojom vatrom, koja je od njega činila, kako Michelet prekrasno kaže za njegove takmace u gospodstvu Lannesa i Lasallea „veliki živi barjak". Opet vidim taj žalosni konac i njegov iskrcaj u Pizzu, kad je povodeći se za carem svojim šurjakom i kušajući, ne bi li se kako mogao vratiti iz ostrva Elbe, bio izdan od one ništarije Maltežanina Barbare. Njegov je politički život bio u zadnjim njegovim godinama potamnio od odviše ličnih slavoljubivih snova, ali kako je znao umrijeti! S kolikim je ponosom, našavši u opasnosti snagu starih dana, onih iz Egipta i Italije, odgovorio sucu, koji ga je htio da ispituje: „Ja sam Joakim Napoleon, kralj dviju Sicilija, a sada, gospodine, na polje!" Kako je ono dobre volje poput kakova husarskoga časnika rekao kanoniku Masdei, kojemu je prije pet godina bio dao novaca za popravak crkve, što se je bila porušila od potresa: „Nuto, prečasni gospodine kanoniče, nije mi bilo ni na kraj pameti pred pet godina, da sam dao novaca za svoj grob!" Kako li je gizdavo, samo što je to gizdanje bilo u toj zgodi plemenito, doviknuo vojnicima: „Štedite mi lice, nišanite u srce!" I umre tako, a onda ga baciše u opću jamu strpavši ga u lijes, kojemu se uže bješe pretrglo, a jer se je škrinja padajući razbila, ne mogoše nigda naći njegove ostatke, pa tako je u Bologni njegov spomenik s njegovim loše izradjenim kipom, tako raskošan pretjeranim svojim nakitom, grob prazan za uvijek. Bilo mu je istom četrdeset i četiri godine.

XIX.

Brindizi, 19. studenoga.

Zaustavio sam se na po puta izmedju Baria i Leccea da obidjem drevni Brindizi, taj Brentezion Grka, gdje je umro Virgil, taj Brundizij ljetopisa srednjega vijeka, gdje se je Fridrik II. oženio krasnom Jolantom od Jerusalima. Danas je to grad iskrivudanih ulica i zlo gradjenih kuća, koji živi tek od svoje luke i za svoju luku. Putnici jedva imadu kada tu boraviti izmedju vozova, što dolaze sa sjevera, i ladje. Pa tako to pristanište nema ni onakove stanice, kakova je ona na priliku a Auxerreu ili Fontainebleauu, premda označuje veliku postat zapada k istoku. Što se tiče blagovališta na stanici, to je, kako se ovdje kaže, *betola* (krčma) petoga reda, gdje je pogotovo nemoguće doručkovati. Sretan si kad nadješ kakova kola pa odeš od ove stanice k moru, sve do obale, gdje se ukrcavaju za Grčku, Egipat, Indiju. Ali zato je tamo prava milina gledati, kako se u toj prostranoj luci širi pučina, dva puta zaštićena: ponajprije oblikom same obale, koji je donio Brindiziu njegovo prastaro ime *Glave jelenje*, a onda silnom branom s gromornim stijenama kamenja, što su podignuti protiv zamuljenja luke i protiv malarije, zlosretne njegove posljedice. Zelena voda zapljuskuje u crvene i crne trupine parobroda, galebi lijetaju, dotičući se te vode. Nekoliko sati na tome moru, pa si u Krfu. Ima tome tri godine, što sam se jedne zimske noći, u kojoj su zvijezde treperile, baš na ovoj istoj obali ukrcao da prispijem na to ostrvo, koje mi je ostalo u pameti kao kakova neizbrisiva slika najranije moje mladosti. Osjećam, da bih se sad ovaj čas s nasladom opet popeo na koji od ovih parobroda, koji će sjutra biti dolje naoči divnoj onoj planini San Salvadore, što su ju Grci zvali Pantokrator. Ima izgled ogromna žrtvenika, što se iz-

diže k nebu, a kad zapadne sunce, rekao bi da vidiš, kako se povrh nje na nebu lepršа veo od zlata, modrine i grimiza staroga Olimpa. Slučaj htjede, da sam sa sobom ponio vodj južne Italije, koji sam i tada imao. Na čistom listu pred knjigom nahodim nedovršene stihove, koje od zabave ovdje prepisujem za spomen onoga uranka, što me je našao na palubi broda, ni puna četiri dana, otkako sam ostavio onaj Paris, maglovit, blatan i smrznut.

— — Sa svojim dragam zelen-maslina
I valovima mora modroga
Pomalja mi se slika Krfa bajna.
A albanskih se gora crta sjajna
S ljeva bjeli na neba vedrini,
Spokojno, voljko na mora pučini
Brod plovi razapevši jedro bjelo
S njim ljeta galebova jato cjelo.
Sred zime blagi ljetni vjetrić piri,
Po zatonu se divnom mlaki širi,
Pun miomirisa i letimice
Ko da mi šapće svedj: »Bez ljubaznice
Što došao si, kazuj momče, amo?«
— »O prirodo, ja dodjoh snivat samo
I klanjat ti se, dočaravat sjene
Od pamtivjeka svakom omiljene
Ulica skitnice i njeg've žene.
Ja dodjoh, neka začara i mene
Čar poganske ljepote zemlje te,
Gdje mnogi prosnili su zlatne sne
Sve od Virgila tajnih osjećaja
Do Byrona, koj umrje sred tog raja. — — —

Trebali su, ti slabi stihovi, da služe za pristup čitavoj jednoj knjizi mojih *Čežnja,* zvanoj *Jelena.* Zamišljao sam tu knjigu na toj palubi broda, pa je ostala puka zamisao kao i toliko drugih pjesama, što ih čovjek u glavi zamiluje, a nigda ne oživotvori. Ali čemu? Put u Italiju i Grčku, pa da i ne donosi drugo nego ovu obmanu od nekoliko sati, da je iznova izbilo ono unutarnje vrelo, što u životu tako brzo presahne, zar ne bi bio vrijedan truda, da na nj kreneš, i ne govoreći o nekim velebnim duševnim utjecajima, kako sam ih baš u ovaj par doživio za ovoga ponovnoga i brzoga pohoda u Brindiziu? Iza kako sam tako na brzu ruku pogledao

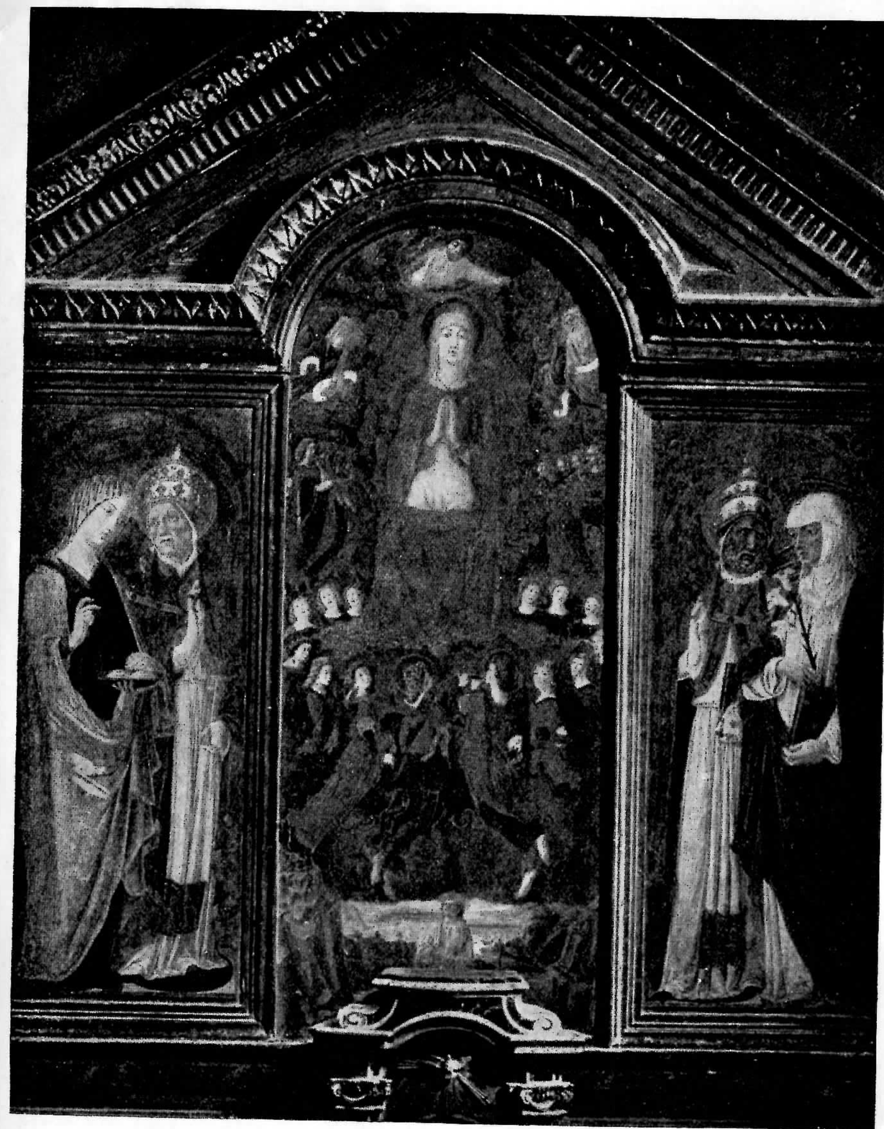
PINTURICCHIO, VJENČANJE FRIDRIKA III. (SIENA).

SODOMA, KRIST PRIVEZAN ZA STUP (SIENA).

SODOMA, ADAM I EVA (SIENA).

VECCHIETA, UZLAZAK GOSPIN (PIENCA).

luku i časak me zbunila ta uspomena o mojoj negda raštrkanoj pameti, povedoše me na mali trg, ne baš jako daleko od obale, gdje se izdiže gladak grčki stup, okrunjen zaglavkom s malim kipovima, ukrašenim sitnim šarama. „Ovdje je," kaza mi prijatelj, koji me je pratio „kraj ceste apijske". Ta priprosta rečenica bila je za dosta, da su me u taj čas prošli oni srsi, što su dobro znani svima onima, u kojih ima još, što ja zovem, ne imajući bolje riječi, *osjećaj istorije.* Pomisao, da je kraljica svih cesta, što se započinje između slavnih grobova, došla ravno iz Rima na ovaj trg, da pruži svoje grane ispreko mora na pješčanim žalima Azije i Afrike — s nje mi je kao bljesak sinuo pred očima onaj *imperium romanum,* koji je svojim nestalim sjajem zatravio čitavi srednji vijek. Vlast, kojom je taj narod posvojio vasioni svijet, bude, da tako rečem, na dohvatu, te ju opipati možeš, tek što pogledaš na te ostatke ove ceste gospodarice, što je išla poput velike ceste od vojevanja od jednoga kraja poluostrva na drugi ponajprije, a onda do na kraj svijeta. Razumiješ onaj ponos, što bi gradjanina vječnoga grada obuzeo, kad bi, ukrcavši se na brod za koju pokrajinu Levanta, stigao s Kapitola, pošto je donle išao ovim putom, kojim bi i legije prošle, polazeći ili vraćajući se od tolikih vojna. Veličajna ta prošlost daje još i danas neko nezaboravljeno obilježje ovome kukavnome raskršću, gdje se izdiže ovaj osamljeni stup. Pa ipak nije drugo nego komad puste zemlje, gdje trava raste. Na podnožju stupa stanovnici su iz susjedstva rasprostrli koru od mogranja, što ju tako suše, da ju upotrebe za lijek protiv groznice. Na strani drugoj jedno podnožje pokazuje mjesto, gdje se je prije vidjelo drugo jedno stablo od stupa mramornoga, koji bijaše nalik na prvi, a koji je, kako se čini, završivao ovu vojničku cestu nekom vrsti prolaznoga slavoluka. Svijet iz ovoga grada prodao je taj stup gradjinama Leccea, a ovi potonji učiniše od njega podnožje kipu svetoga Oronta s natpisom pogrdnim za Herkula, staroga zaštitnika Brundizija. Na tome jedinom stupu, što je još ostao čitav i na svim zidovima maloga toga trga naokolo udaraju u oči sitni šareni oglasi. Pa odista smo u oči izbora, koji imadu da učvrste ili sruše svemožnoga don Ciccia, kako Sicilijanci po domaću zovu Crispia. Ljubazni domaćin, koji me je dočekao i voda me po gradu, sam je jedan od kandidata i njegovo se ime nalazi podno jednoga ovakova javnoga političkoga očitovanja, što su izvješena po tome starom gradu. Malo zatim došavši u pohode u njegovu kuću, veliku palaču izgleda jako starinskoga, tako sazdanu od prošlosti, mogao sam vidjeti na njegovu pisaćem stolu Novine Amie-

love, nekoliko svezaka moga učitelja Tainea, nekoliko brojeva *Smotre filozofske*, u kratko sve biljege velike naobrazbe primane iz svega svijeta. Pitam sam sebe, idući s njime duž ove ulice i videći, kako na sve strane skida šešir i sa svakim se rukuje, što će mu sva ta naobrazba u ovakovoj nevolji, gdje mu je do toga stalo da zadobije glasovnice svih nepismenih u luci. Svagda do ludosti ovakove vrsti dovodi to čudno pravo glasa, kojim se moderni svijet tako hvali i ponosi, a koje će prosvjetu dovesti u varvarstvo. Stendhal je običavao reći: »Volim se udvoravati kod Guizota nego kod moga vratara«, žigošeći tim reskim načinom, kao što to bijaše njegov običaj, čudnovatu tu zasadu, koja stavljajući izvor vlasti dolje, neminovno pokorava pamet broju, a po tome i prostoti. Premda smo moj drug i ja tek dvije tri riječi progovorili o njegovim izgledima, ono nekoliko riječi, što ih je prozborio sad s ovim sad s onim kazuju mi, da u Italiji kao i u nas ima u svakoj kandidaturi neko stalno uredjeno rukovanje, koje će se prije ili kasnije preuzimati kao svaki drugi posao. A to je ono, što mi je bezazleno izustio jedan odličnik auvergnatski, s kojim sam se prepirao o programu jednoga poslanika naše pokrajine i o vjerovatnosti, kakov će biti idući sabor. „Da se razumijemo, gospodine", reče mi taj vrijedni čovjek, „govorimo li o politici politike radi ili izbora radi?" Bio bezuman i nečist taj izvor vlasti koliko mu drago, on je jedini, odgovaraju na to mudraci, a kad ga ne možemo da promijenimo, a ono ga popravimo. A kako uza sve to treba da se obave poslovi države, prepušta se tako neka ih prosude oni, koji se bez sićušna slavoljublja, budući dokoni kao moj vodj, snabdjeveni znanjem pokupljenim po cijelom svijetu, a ukusa i mišljenja nevježe, uprežu u ovu nezahvalnu rabotu javnoga djelovanja. Za koju godinu i kad još uznapreduje blebetanje natjecatelja, zar će se naći valjanih ljudi za takove žrtve? Demokrati bit će tada sretni. Oni će po svoj prilici onda već ubiti Francusku i Italiju, a bit će na putu da ubiju Enlgesku. O gnusna li svijeta, što nam ga spremaju, što su nam ga već napravili! Žali bože žalosna razmatranja takove ruke nigda nijesu uputna! Jedan državnik, nu u kojega bijaše duha — toga se je negda često našlo — izrekao je jedan put ovu pametnu zasadu, koja vrijedi za puno stvari na ovom svijetu, a navlastito za politiku. „Kad se dogadjaji ne dese onako, kako bi čovjek želio, najbolje je čekati i na to više ne misliti." Kad bih imao, dok ovako hodam po ovim uličicama u Brindiziju, što su već sasvim poput onih u Krfu, čarobnu grančicu, koja budi mrtve i kad bih mogao oživjeti staroga pjesnika, koji je

proslavio ovaj grad veselim svojim putom, mislim, da mi ni taj šaljivdžija Horacije ne bi dao drugoga savjeta. Ili bi me možda kao pravi epikurejac svjetovao neka naprotiv pomislim na jalovu grozničavost demokracije talijanske i francuske, da se tako razveselim, što sam izvan boja. Ni jedna ni druga od tih dviju teorija nije baš jako plemenita. Ali čovjek misli, da se može ispričati, što se njih drži, kad se osjeća, da je bez ikakova slavoljublja i kad se je podigao na hodočašće priprosta književnika u ovu zemlju poezije. Pa tako sam doista, što se mene tiče, jako brzo zaboravio, da postoji kakav parlamenat rimski ili pariški, obišavši poslije stupa ceste apijske neke druge znamenitosti grada, ponajprije jednu zapuštenu crkvu, što je negda pripadala vitezovima od Malte, a onda carski grad, ogromnu gradjevinu, što ju je započeo Fridrik II., a dovršio Karlo V. Bila je spremljena za sjaj dvora, a danas služi za kaznionu. Pripiši, ako te je volja, poslije toga jako veliku važnost nakanama silnika od jednoga dana i jednoga sata.

Od tih dvaju pohoda odnio sam dva utiska jako suprotivna, jedan prekrasan, a drugi strašan. Prvi bijaše, što sam pročitao na jednom napola razbijenom kamenu grobni natpis u latinskim stihovima, koji je bez sumnje već sabran u stručnim djelima. Ja ga na sreću ovdje prevodim, jer mi se je činio dostojan Antologije. U ovom gradu mornara ima više dirljive istinitosti: „Putniče, stani ovdje, hoćeš li? — Prošao sam nebrojeno puta more na brodovlju, kojemu su jedra letjela s vjetrom — dotakao sam se krajeva nepoznatih, a evo medje — što su ju, na dan moga rodjenja, Parke postavile za mene. — Ovdje se ne bojim ni vjetrova, ni oluja, ni mora okrutnoga —ni gusara, ni troška većega od moje zasluge. — A tebi, koja si me oslobodila brige — kažem: Zdravo, božice dobrotvorko." Drugi utisak, strašan, jeste to, što još čujem buku okova, kojima bijahu okovani robijaši, što su napunjali svojim zveketom taj grad na žalu morskom. Ja sam vidio doduše puno uza i puno stjecišta kojekakih nesretnika, jer me je nagonila neka strasna i gotovo grješna radoznalost, da gledam život ljudski. Ali ništa mi se nije tako jako kosnulo srca, kao kad sam prolazio po dvorištima i dvoranama ove tvrdjave, a kod toga me pratila ova buka, koja ni jedan časak nije prestala. Sedam stotina robijaša idu tamo amo zabavljeni svojim poslom. Zaodjeveni su smedjim haljecima imajući na glavi, prema stepenu svoje kazni, kapu crvenu ili zelenu. Svikoliki vuku za sobom nogu, koju pritiskuje težina varvarskih ovih okova, što im polazi od pasa i svršava karikom, zakovanom oko gležnja. Pojedinac, hodajući

tako nespretnim tim korakom, ne čini veliku buku, ali svi ti mali udarci željeza o željezo prenoseći svoju zveku od jednoga na drugoga, podižu kao neku silnu buku od kovine, od koje kao da čitava tvrdjava titra. To je nešto nejasno, tajanstveno, grozno, onako grozno za mene, kao negda onaj prasak pušaka, što sam čuo nad Parisom iz zabiti moga zavoda mjeseca svibnja 1871. Ah, nigda to zaboraviti ne ću! Jedino što ovo puškaranje nije dugo potrajalo, dok se svaki bogovetni dan u godini i svaki bogovetni sat u tome danu u zidinama ovoga grada ti žalosni glasovi pokore ore i podižu do nepomična neba kod svakoga koraka, kod svakoga kreta ovih nesretnika. Što im čitaš na licu, nije tjeskobna i bijesna bijeda, već tupost naoči udesa, od kojega nema pomoći. Kroz ova lica roblja kojih nijedna nada više ne vedri, ne prodire nikakav tajni ni divlji otpor. Nu njihova je sudbina, makar su i zadovoljni njome, sasvim tim takova, te se ne će više promijeniti. Gledajući ta bića, što su ih za uvijek uzaptili u tim dvorištima kaznione, snalazi te još veća sjeta u ovome kraju odlaska. Sa svih prozora vidiš modre valove, koji se jedva miču, kojih se lijetajući dotiču slobodni galebi, a koji donose i odnose svaki dan toliko slobodnih putnika! — Nu treba se sjetiti, ako ćeš da podneseš ovaj prizor potlačene čovječnosti, da ima krvi na tim rukama, što skidaju kapu da pozdrave stranca, da ima zločinačkih drama iza ovih pogleda, kojima ga popraćaju sa nešto sumorne radoznalosti. Vidim jednoga od tih ljudi, jednoga starca, kako ljubezno miluje mače, što je leglo do mačke na rubu doksata. Crne mu se zjenice i sijeda usta kad i kad dobroćudno smiješe. Ove su se životinje očevidno navikle na toga robijaša, jer mačka dolazi sama od sebe da protrlja glavu o tu ruku svezanu žicom. Taj časni starina ima tri ubojstva na svojoj duši. — To se više puta zbiva. Svako znade iz svoga iskustva, da je rad prilično ugodan u prostranim, dobro prozračenim radionicama. Zna se, da jako pametna uprava toga zavoda sve ove osudjenike naizmjence upotrebljava i u poljskim radovima i da je taj grad, što su negda groznice pustošile, tako postao mjesto, gdje se može stanovati. Čovjek se uvjeri, da savkoliki socijalni poredak počiva na potrebi odgovornosti, a prama tome i na kažnjivanju. Pa zašto onda osjećaš izim gotovo fizičnoga sažaljenja ovo duboko, ovo neodoljivo čuvstvo nepravičnosti, kad ugledaš ovakovu kaznu, od koje nema oslobodjenja? Zašto razbirući u životinjskim crtama lica, što ih većinom pokazuju ovi jadnici, tragove naslijedjena divljaštva, pitaš sam sebe, nije li društvo barem toliko, koliko i oni sami odgovorno za posljedice tih nagona? Do kojega je stepena ono izvršilo svoje uzgojno djelo? Koliko ulaze u zločinstvo siromaha čovjeka zli primjeri, što dolaze odozgo? Naoči sucu, koji nas čeka svekolike kad izadjemo iz ovoga mračnoga života, jesu li ovo najveći grješnici? Bolni i jednolični glas okova — taj glas, u kojem se ujedno malko čuje i tužba, kako su te stvari nesmiljene, a i uzdisanje — kao da nameće sva ta pitanja pohadjaču, a on ga još dugo progoni, da ga sjeti raznih pitanja, što su prevratnici brbljavci iznakazili, kao što su iznakazili žalosno ono pitanje, zašto su udesi ljudski nejednaki. Makar je demagozima na volju preobratiti bolna ta pitanja upravo u prostačko orudje izborno, ta pitanja živu drugim životom nego što je varava fraza na kojem oglasu, podvaljen članak u kojim novinama ili lažni koji govor u kakovoj skupštini. Korisno je gledati ih licem k licu, pa makar poslije i ne imao više srca, da se nasladjuješ modrim nebom iznad ovoga modroga mora, bijelim jedrima, medju koja se ispremiješao lijet bijelih galeba, i širokim krajem maslina oko grada, što ga sunce žeže, pa makar i vidio neku sjenu, kako tišti krasni ovaj vidokrug malenih gora, visokih poput naših Alpilla u Provenci, koje se tamo dolje pod imenom Murgje protežu do Tarenta.

XX.

Lecce, 20. studenoga.

Kad bi bajevna čizma, što je čini Italija, nosila ostrugu, tad bi dragi grad, odakle pišem ove retke, zauzimao baš mjesto od žvrka. Zovem ga dragim, premda ga nijesam poznavao do danas, ali ovo je takav kicoš, takav dragocjeni biser od grada, a za nj me je u jedan mah presvojila takova nenadana simpatija, što ju osjetiš za stvari jednako kao za lica. To je bio dolazak to divniji, što mi nikakav opis vodja ne bijaše umalio učinak, pripravivši me na nj. Prije nego sam ovamo došao, nijesam davao nazivima *baroka i rokokoa* drugi smisao, već ako odvratnosti i nametljivosti. Lecce mi je istom otkrio, da mogu takodjer da budu i istovetni nazivi za laku fantaziju, veselu otmenost i blaženu milinu. Čitavi ovaj grad nije drugo, nego, da tako rečem, jedan kiparski ures i jedno umiljato pričinjanje. Usiljeni uresi uvijaju se i previjaju na doksatima kuća, čitavo mnoštvo iskrivljenih kipića koči se nad vratima, stupići se izmilaju iza stupića i zabati iza zabata. Crkve izlažu svoja pročelja fantastično uresena vijencima, kolutima, malim kipovima, kariati-

dama. Kipovi ih okrunili, kipovi im stali sa strane. Trupovi im se previjaju, ruke zaokružuju, haljine nabiru, angjeli otvaraju svoja krila. U crkvi Santa Croce na priliku to zamršeno maštanje već među djaši s ludilom. To je pravo pravcato pirovanje onoga, što bi se svagdje drugdje nazvalo lošim ukusom. Taj je loši ukus ovdje odviše jak, iznosi na javu pomamu za nastranošću odviše duhovitu, da bi se ta riječ ovdje mogla s pravom primijeniti, pogotovo se ne može primijeniti zato, što po ovome ruhu od izrezuckane bjeline poplakuje svijetlo gotovo kao na istoku, i dok fantazija ostaje tako živa, tako bez trunka propadanja, dok se čistoća popločanih ulica, svježina sjene i blagost sunca tako sretno podudaraju s tim nastranim graditeljskim oblicima, osjećaj se lošega ukusa ne može ni poroditi. Oku je to milo gledati, dok se ne zaslijepi, duh se zabavlja, dok se ne ushiti od toga kamenoga prenakićenoga sloga, što stavlja kao neku čipku, kao neko vezivo na taj čitavi mali grad. Taj glavni grad zemlje otrantske jeste grad sazidan pod kraj sedamnaestoga stoljeća napuljskoga, a ostao je netaknut sa svojim djelima svake ruke, što potječu ponajprije od graditelja Karla V., a onda od učenika renesanse. On je neka prilika Sieni, pa je sabio u svoju bogatu umiljatost čitavu jednu prosvjetu prijatne i putene veselosti, kao što onaj drugi grad sadrži u svojim crvenim palačama čitavu onu oporu, plamenitu i junačku prosvjetu srednjega vijeka toskanskoga. Ovdje snivaš o laganoj glazbi, o čuvidama, o razbludnim i lakoumnim svečanostima, o potalijančenoj i sretnoj Španjolskoj. U zraku piri laki vjetrić, što nadima jedra čamaca na polasku za Kyteru, tu čežnju Flamanca Watteaua. A Flandrija, ne pripada li i danas k Španjolskoj? To je gotovo nevjerovatno, a to je divno. Ovaj barok u istinu nije samo jedno čudo od zanosa i mašte. Ono nešto nježno tu se pomiješalo, što odaje starinsku osnovu helensku. U ovoj pokrajini, napučenoj od sela, gdje se i danas govori grčki, kao da je mrva starinske duše svagdje ostavila svoj trag. Pjesme, što pjevaju djeca, poprimaju već onaj razvlačiti način recitovanja, koji se jako razlikuje od tako brzih tihih pjesama običajnih u Napulju. Stanovnici imadu neku uzdržljivost u kretnjama, koja je suprotivna susjedstvu žarkoga juga. Ima u pojedinostima stvari, što ih vidiš na ulici, prijatnih crta, te ti je drago, što nailaziš na dokaze istančana plemena — na priliku taj mali most od drva namješten na kotačima, što se stavlja od jednoga hodnika na drugi na dane kišovite, da možeš prijeći preko ulice, a da se ne zamažeš, kad je kako je danas veliki vašar, oblik zemljanih svjetiljaka sa svojim ispruženim šiljkom

i ovih vaza, hoću da kažem amfora, načinjenih za ulje i vino, sa svoje dvije ručice, dostaje, da te sjeti, kako su ovi seljaci, koji su došli iz susjednih ravnica, moderni nasljednici kretskih naseljenika, što su se iskrcali zajedno s Idomenejem i potomcima starih podanika Davna, tasta Diomedova.

Evo me dakle u po Velike Grčke, pa mogu već da vidim, kako se nad jednim vratima izdižu kipovi toga Davna i toga Idomeneja. I sama imena ulica zadržala su ovdje trag tih drevnih uspomena a i drugih gotovo isto tako drevnih, nu vjerodostojnijih. A to je još jedanput Davno i Idomenej, bajevni junak legende; Enij, pjesnik, koji se je rodio u Ruggeu, nedaleko odavle; August, koji je u Lecceu čuo za smrt Cezarovu, Hadrijan i Mark-Aurelij, koji su radili o tome, da sagrade luku u ono vrijeme, kad je grad bio bliži moru. Svikolici su kumovali ovim ulicama i ovim trgovima, a njihova se imena čitaju naizmjence s imenima Gotfrida, Bohemunda, kralja Tankreda, Manfreda, Gauthier de Briennea, Fridrika II. Vijekovi istorije sustižu jedan drugoga u ovom zakutku zemlje, ali se sustižu u istinu tek u istoriji, u usmenoj ili pismenoj predaji. Badava ćeš tražiti spomenika, koji bi posvjedočavali tu slavnu i silnu prošlost. Nigdje nije vrijeme temeljitije izvršilo nesmiljenu svoju rabotu promjene. Rekoše mi doduše, da ova Velika Grčka nije više nego ova sjena velika imena, o kojem zbori stari pjesnik. Znao sam iz knjiga, da su na čitavoj ovoj obali odavle do Reggia ostaci, što posvjedočavaju sjajnu prosvjetu savremenika Pitagorinih, spali na manje ulomaka, nego što ih se nalazi na ciglom jednom obronku Akropole. Istom sam u Lecceu glavom prvi put ocijenio ovakovo potpuno iščeznuće nečega što bijaše jedan svijet.

A kakav svijet! Mi i danas malko živimo od njegove misli. Svi ti ulomci iz stare Lupije tek je nekoliko kiparskih radnja u muzeju i nekoliko vaza, od kojih je u ostalom jedna, što prikazuje mlada čovjeka, kako se je naslonio na batinu i gleda u mladu djevojku, od prve ljepote. Eto to je sve iz doba grčkoga. Iz doba rimskoga nije preostalo ama ništa do jednoga stupa brata onoga u Brindiziju. Još je k tomu, kako sam već pripovijedao, pokršten, jer služi za podnožje svetomu Orontu, filozofu pitagorevcu, koji je sam bio opet kršten od svetoga Pavla apostola. Od gospodstva vizantinskoga nema više ni traga ni glasa. Treba da sidješ sve do jedanaestoga stoljeća i do doba kraljeva normanskih, ako hoćeš da nadješ ostatak, ali taj je doduše veličajan. To je crkva svetoga Nikole i Kataleta, što se nalazi pred vratima napuljskim. Započeta od kralja Tankreda g. 1180.

povećala se je poslije samostanom i došla u ruke Oliventancima, od kojih sam prepoznao grb. Tri brda s križem i drvećem sjećaju me uvijek dugih spokojnih boravaka u samom manastiru Monte Oliveta. Oci su bili izagnani još za vrijeme Napoleona I., a danas je stara crkva preudešena za kapelu od groblja. Do nje se dolazi drvoredom visokih cipresa, od kojih crna sjena još jače ističe onu kao zlatastu boju, što je obložila kamen, od kojega je crkva sazidana — onaj kamen iz Leccea, tako prhli, tako bijel, kad ga se izvadi iz zemlje, a što otvrdne i požuti na ovome suhom i tankom zraku, dok ga ne obloži ona boja gotovo jednaka s krasnim ridjim mramorom iz Partenona.

Ako sam igda požalio, što mi nijesu dali ili što nijesam sam sebi dao onu stručnu naobrazbu, po kojoj možeš na prvi pogled da razbereš tehničku vrijednost nekoga graditeljskoga djela, a to bijaše negda u Engleskoj kad sam ugledao onakove katedrale, kao što je ona u Canterburyu, i evo ovdje stojeći pred ovim pročeljem normanskim. Uza sve to *osjećao* sam, da je veoma lijepo. Ali takovi osjećaji, kad se ne naslanjaju na koju bistru misao, ostaju nepotpuni, kao kad slušaš glazbu a ne znaš harmonije ili čitaš stihove, a ne poznaješ metrike. Sasvim tim sam upravo zavolio oboja vrata, jedna na glavnom pročelju a druga na pobočnom, s njihovim lukom od tako plemenite jednostavnosti i neoštećene krasote njihovih fantastičkih slikarija. Jedino bog zna, bi li mi se sve to tako jako svidjelo, kad se crkva ne bi izdizala samotna i mučaljiva usred ovoga *Campo Santo*, a navlastito kad ne bi bilo spomena o njezinu utemeljitelju, o onome Tankredu, najprije grofu od Leccea, a onda kralju Sicilije, kojemu se ime i danas čita na jednoj glavnoj gredi u ovom natpisu od leoninskih stihova. Ja ga prepisujem ne dirajući u njegov pravopis i njegova velika pismena:

Hac In Carne Sita Quia Labitur Irrita Vita
Consule Dives Ita Ne Sit Pro Carne Sopita.
Vite Tancredus Comes Eternum Sibi Foedus
Firmat In His Donis Ditans Hec Templa Colonis.

Najromantičnije bajke, gdje se je najviše razmahala mašta pripovijedača, što su negda tako bili omiljeli dosjetljivomu onomu hidalgu u njegovu dvoru u Manči, ne natkriljuju svojom nevjerovatnošću istinsku povjest pustolovaca normanskih, kojima je ovaj pobožni kralj bio gotovo zadnji baštinik. Sada baš opet čitam o tome kratki pregled u knjizi Gregoroviusovoj, pa me je silno iznenadilo, da se radini Flaubert nije ogledao u tome doživljaju u ono vrijeme, kad je pošao da što god nadje u istinskim epopejama prošlosti, od čega bi zaboravio „svoju Madame Bovary", kako je govorio, i svoje francuske purgare, „koji su mu do zla boga zaudarali, da bi ih dalje crtao." Ta je riječ još od njega u čudnim njegovim pismima George Sandovoj. Na puko pripovijedanje nekolicine zemljaka, koji su bili ratovali u službi kneza od Salerna, evo jednoga lijepoga dana sin gospodina Hautevillea, siromašna plemenitaša iz Cotentina, prikupio četu i zaplovio morem put južne Italije. Bijaše baš u početku jedanaestoga stoljeća. Kakove li su slike zamišljali ti osvajači o kraju, kamo su pošli da se iskrcaju? Kako bi čovjek htio imati kakovu ispravu, da mu priopći razgovore što ih je vodila za te vožnje ta četa polugusara, gdje su se pobožne sanjarije od one tisućne godine miješale medju krvave pohote varvara. Bijaše ih isprva dvije stotine, a nije im trebalo više od po vijeka, da pod svoju vlast podvrgnu Puljsku, Kalabriju, Siciliju i utemelje dinastiju kraljeva, svim carevima i papama usuprot. U onoj divnoj stolnoj crkvi u Monrealu blizu Palerma, što se sva odsijeva od mozajika i gdje se svijetli veličajna ikona Spasitelja, što sama ispunja svod iznad žrtvenika, pokazuju na jednom stupu tik do toga žrtvenika sliku jednoga od tih kraljeva krunjenih izravno od Krista i bez posredovanja rimskoga pape. Je li već koji od njih, pomiješavši se medju Saracene Sicilije poput Fridrika II. u poznije doba bio izopačio svoje kršćanstvo? Pa ih odista vidiš, kako jednako suzbijaju Grke i Maure, udaraju porez na Turke i navaljuju na Carigrad. Gisulf, jedan izmedju njihovih vitezova, kad su ono zaskokom pokušali da osvoje taj potonji grad, imao je srca doprijeti do u samu palaču. Stade pljačkati, kad li mu iznenada dadoše znak neka uzmakne. Bilo mu je bježati, pa je mogao sa sobom da ponese, tako pripovijedaju ljetopisci tek *pignatte*, malene lonce, što ih je našao u kuhinjama. Čudni taj pobjedni znak pribavio mu je nadimak „Pignatelli", a porodica njegova potomstva nosi i danas taj znak u svome grbu.

Premda su ta vremena junačkoga hajduštva bila sasvim bliska, bijahu već sasvim uminula, kad je pod konac dvanaestoga stoljeća utemeljitelj stare crkve postao kralj Sicilije, budući da bijaše unuk prvoga od tih vladalaca normanskih, velikoga Rogera. To rodjenje Tankredovo desilo se usred tajanstvenih prilika i dalo je gradju za pjesme bez broja. Medjutim istina je ovo. Stari kralj Roger bio je poslao svoga sina na dvor Roberta, grofa od Leccea, da se odgoji za viteza. Tome mladiću čini se da bijaše tamo najpreče diviti se

ljepoti Sibile, kćeri svoga domaćina. On se u nju zaljubio i imao s njome toga Tankreda. Ta se je ljubav zbivala tako tajno, te bijaše još nepoznata, kad se je zavodnik morao vratiti u Palermo. Tu teško oboli od silne žalosti, a osjećajući da će preminuti, ispovijedi kralju Rogeru svoju krivnju. To uradi tako rječito, te je otac poslao čitavo poslanstvo, da mu potraži i dovede dragu. Pa tako se je bolesnik mogao vjenčati sa Sibilom i svoga sina priznati za zakonito dijete na svojoj smrtnoj postelji. Tako je bilo, te su potonjega, koji je isprva sam bio grof od Leccea, čime ga je učinio njegov djed po materi, velmože docnije pozvali na prijestol u Palermo. Njegova je vlada malo potrajala, „jer", kako bezazleno kaže stari Rikard de San Germano, „vidjevši sam svoga sina Rogera, kojega bješe dao okruniti, da mu osigura poznije nasljedstvo, da je umro prije dobe i tako brzo pošao putom sviju smrtnika kao da su se poremetili zakoni prirode, taj dobri kralj imao je srce ranjeno od oštrice bola, i malo je vrijeme potrajalo, pa je i njega nemoć obrvala." Krasnoga toga gospodara Sicilije, toga vladaoca zemlje otrantske s ludovetnim imenom, sina grješne i oproštene ljubavi, što je tako umro od nemoći, kao da živa vidim pred ovim vratima bazilike, što ju je dao sazidati. Ko zna čemu? Za ispokoj duše svoga oca? Te fantastične slikarije na vratima oživljuju preda mnom oči od boje morske, kojima ih je gledao. Prikazuju mi snažno, da ne mogu snažnije, tu vragoliju normansku, još čudniju od osvojenja Engleske. Zavezao sam se u misli o tome sudaru duha sa sjevera s duhom s istoka, što tvori poeziju krstaških vojna i što se je tako čudnim načinom oživotvorio u ovoj porodici Hautevillea. Kneginja Sibila ukazuje mi se, tajanstvena kao njezino ime i njezin grijeh, sa svom onom milinom utvara, što skidaju oko nas koprene sa nekadašnjih velikih ljubaznica. Ah, nježnih li stihova opet od Anatola Francea o tome utisku :

Pokojnici, u čarnu mladost njinu,
Ko slatkom sjetom bune naše sne;
Prolaze dani, večeri uminu
I ostave nam čase čemerne. — —

Ali što se je dogodilo od palače, koja je zaklanjala tajne ljubavne slasti od to dvoje mladenaca? Što se dogodilo od normanskoga grada, gdje su grofovi od Leccea držali svoj dvor? Gdje su oni bedemi od onda? Taj trijem pred vratima te bazilike, taj natpis, jedan drugi u istom slogu iznad drugih vrati, kojim se slavi dovršetak crkve, bajka sastavljena po želji i ukusu pjesnika — eto svega što je ostalo od boravka toga pustolovnoga koljena u ovom gradu. Švabe, koji su naslijedili Normance s kraljicom Konstancom i Henrikom VI., nijesu ovdje ostavili nikakva traga i stari Lecce bez sumnje ne bi bio drugo nego ruševina, koja se ne bi mogla prepoznati, da ga fantazija cara Karla V. nije započela svega opet iznova graditi. Tome carskomu hiru ima zahvaliti, što se putniku može da pokaže ovako prekrasno odjeven, ovako veseo, mlad, u ljupkom svome uresu. Okrećem se, da ga još jedared vidim iz praga crkve Tankredove. Pokazuje iznad svojih zidova i šarenih vrhova od zvonika svojih crkava toranj visok dvjesta dvadeset i osam noga, koji služi za davanje znakova brodovima, što zalutaju izmedju Otranta i Brindizija. More je ovdje uzmaklo kao na obalama naše Provense, ali opet nije tako daleko da ga se ne bi zapazilo s vrha ovoga tornja. Nema tome ni po stoljeća, što se je tamo nalazio stražar dan i noć, postavljen da nadzire pogibeljnu tu obalu i prolaženje gusara berberskih, dalmatinskih i grčkih, što bi ga oglasio znakom zvona. Kad bi se strašni taj poziv čuo širom toga silnoga ravnoga polja, tako bogata maslinom i lozom, kakav li je to morao biti potrk k tim bedemima svih tih siromašnih ratara, koji ne htjedoše ni da umru zarobljeni u varvarskoj zemlji, ni da im kćeri zadesi sreća, što je obično namijenjena lijepim robinjicama u pripovijetkama Voltaireovim, kojima bi krasni ovaj grad mogao da bude tako podesnim pozorištem — toliko ima bistrine na svome nebu, toliko veselosti u svojim ulicama i duha u čipki uresa, kojom je zaodjeven, koja je od vremena požutjela ali se nije nimalo otrcala!

XXI.

Lecce 22. studenoga.

Upotrebio sam prije podne ovih dvaju ovdašnjih dana, da malko nasumce lutam po ovim ulicama i obnovim tako krasni onaj utisak prvoga moga dolaska u ovaj raj *rokokoa*, a onda sam poslije podne prvoga dana obišao jedan dvor, a drugoga jedan grad. Grad nosi ime negda na glasu, jer to je Otrant; dvor, koji se zove Cavallino, bijaše mi sasvim nepoznat još prije tri puta dvadeset i četiri sata, kad me je željeznica dovela iz Brindizija. Pa opet ne bih znao reći, koji mi je od tih dvaju pohoda ostavio u pameti trajniju sliku. U Otrantu vidio sam divni predjel morski, stari grad iz srednjega vi-

jeka još više ostao netaknut od Voltere i Montepulciana, prekrasnu stolnu crkvu tako golu i tako žalosnu. Cavallino mi dade prigode, da sam mogao promatrati kao neku utvaru iz junačkih vremena Italije, što su svakolika utjelovljena u jednom starcu, vojvodi Sigismundu Castromedianu, koji završuje u ovom samotnom zakutku svijeta život mučenika, posvećen od prvoga časa oslobodjenju svoga doma i roda. Što je dostojnije naše pošte, predjel i krasni spomenik ili plemenita pojava ljudska? Je li divota moralna i koja je sama sebi plata, od neke više vrste nego ona druga divota, za koju se hoće tvari i koja se očituje u crtama obzorja ili u izradbi mramora? Ili da bolje rečem, nije li ista, i ako shvatimo ljepotu, kako treba da je shvatimo, to će reći uvijek i svagdje kao neku *duševnu tajnu*, ne opažamo li duboko jedinstvo izvora u njezinim nebrojenim oblicima, pa bili s polja različiti koliko mu drago?

Ta zamašna pitanja općene estetike nijesu mi bila, priznajem, ni na kraj pameti, kad sam kočijašu, koji me je imao onamo odvesti, kazao ime dvora Cavallina, a podigoh se onamo povjerovavši jednoj knjizi, gdje sam čitao, da je to dosta zanimljiv barokni dvorac, sat i po daleko od grada. Taj je kočijaš, kao pravi stanovnik Leccea imao narodno prezime Oronzo, a tjerao je kao lud malenu kočijicu, *carrozzellu*, kako zgodno kažu Talijani, u koju bijaše upregao konja, s pokrivačem od klepaka. Svikolici, kočijaš, kočija, putnik i životinja, nijesu li bili zaštićeni od zloočnika rukom od mjedi, što je bila učvršćena na vršku ajma i ispružila kao rogove kažiprst i palac? Cesta prolazi neizmjernom ravninom, što se bez kraja širi, a da ju ni najmanja gora ne prekida, tek se kojegdje valovito uzdiže, puka jednoličnost. Čitavo ovo poluostrvo Mezapija tako se pružilo počevši od Galipola u silnu ledinu, gotovo svagdje zaodjevenu maslinama. U ovom okrajku ovdje nije obraštena. Kamenje se razasulo po pustoj zemlji. Priproste gradjevine pokazuju se u razmacima, kukavne koljebe za nuždu sazidane i bez prozora, gdje su samo jedna vrata probita, s doksatom pred njima. One služe za utočište pastirima, kad noću zahladni ili bude nevremena. Na nekim mjestima odnesoše kamenje pa se prostire njiva žitorodna, sag od mrke zemlje, gdje će usjev nići i svojim mladim zelenilom vesti tananu i svježu sliku. Kad i kad modra crta mora treperi u daljini. Dugo se tornjevi Leccea pokazuju iza mene, režući svojom bjelinom nebo malko maglovitoga plavetnila poradi blizine mora. A onda tih tornjeva ne staje u daljini i nenadano se javlja jedno divlje selo, u sredini kojega se izdiže dvor sasvim jednostavnoga pročelja, ali s puškar-

nicama na vrhu. Nadao sam se, ne dobivši o tome prije nikakove obavijesti, stanu prijatnu, raskošnu punu onakovih prekrasnih umjetnički izradjenih sitnica, naslijedjenih od djedova, što ih takovi domovi sadrže u udaljenim pokrajinama Italije i u Siciliji, kadšto tik do najčudnijih modernih tekovina. Spazim kroz vrata dvorište, zlo držano, zagradjeno ruševnim zidom. Od zelenkaste se pozadine odvaja kip djedovski, ali osakaćen, što prikazuje viteza u odori šesnaestoga stoljeća. Nered toga kipa i toga dvorišta, očevidna zapuštenost toga ulaza, izlizane stepenice prostranoga praznoga stubišta, u koji sam ušao, da me niko nije zaustavio ni došao da me voda, a onda tišina prve dvorane, u koju unilazim sam samcat tek za nuždu namještene, sa stropom slikanim u samim sivim bojama i pokvarenim — sve mi to navješćuje čudnu samoću. Kudgod svrneš okom, samo propadanje i pustoš. Rekao bi, da je tome gradu morala biti nanesena neka šteta, koja već duže traje. Medjuto, neko tu nastava, jer se konačno javi sluga, koji ide o mome dolasku da obavijesti gospodara kuće. Ah, nezaboravljene li pojave i dostojne romantičnoga toga pozorišta, te pojave toga staroga gospodina od osamdeset godina, odjevena u crninu, slabunjava, uzrasta jošte uspravna i gorostasna uza svu njegovu bolju. Vuče za sobom bolesne noge a ispod kose bijele i guste, da je divota, pokazuje lice sasvim obrijano, gdje se u svakoj crti razbira i pored sve te velike starosti rodjeni gospodski ponos. Izražaj plemenit i gorak, oholit i sjetan, odaje da je preteška sudbina tištala to biće, ali da uza sve to nije savladala *race*, a tu neopredjeljivu vrlinu krvi čitaš i u najmanjem naboru ovoga lica, gdje se sumorno otvaraju oči napola obnevidjena starca. Izgled toga gospodara grada složio se s njegovom spoljašnošću u tako savršen sklad, da ga savršenijega ne možeš ni zamisliti — u sklad, za koji bi rekao, da ga ne nalaziš već ako nacrtana perom Waltera Scotta ili George Sandove. Pa u istinu je preda mnom stajao junak doživljaja poput onih, kroz koje je bilo proći u ljetopisima velikoga pripovijedača škotskoga barunima jakobitskim, što no su bili progonjeni, izagnani i utamničeni, dok im se dvorac ruši, a lakoma svojta već dijeli njihovu zaostavštinu.

Dok me je tajnik staroga *lairda*, gospodara grada Cavallina vodao od sobe do sobe kroz pusti dvorac, čujem u istinu, što su mi docnije i u Lecceu potvrdili, da su vojvodu snašli svi jadi onako nesmiljena progonstva, kao što su ih prepatili sudrugovi urotnika Stuarta. Bio se je dušom i srcem pridružio pokretu protiv napuljskih Bourbonaca namah poslije godine 1848. Zatvoren i osudjen na smrt,

bijaše mu kazan pretvorena u robiju dok živi i ne htijući moliti za milost, bijaše robijaš punih jedanaest godina. U kutu njegove kapele vidjeh okove, kojima bijaše okovan, poput onih, što ih imadu ubice u Brindiziju i kapu od crvene vune, kojom bješe zaodjeven. Dok je čamio u tamnici, bijaše mu imovina predana grabežu. Nevjerni čuvari načiniše od njegova grada ovo, što je danas, ovu napola razvalinu. Uza sve to vojvoda ostade u životu. Njegovi sudruzi u zatvoru tako su ga ljubili i obožavali, da su ga više nego jednu noć prinudili, neka spava na njihovim tjelesima, da ga vlaga tamnice ne bi ubila. Konačno nekako uteče iz zatvora i pobježe u Englesku, odakle se je povratio za vrijeme onoga ratnoga pohoda tisuće, donesavši sa sobom tu jedinu dobit dugovječnih svojih muka, te okove i taj haljetak robijaša. Sada završuje svoje dane koje u Lecceu, koji mu imade zahvaliti za svoje škole, muzej i druga dobročinstva bez broja, a koje u ovom gradu, u koji nije ni dirnuo. On pušta da okrnjena poprsja ostanu na mjestu, gdje ih je i našao, da trava i dalje ovako tužno niče po dvorištima, da se i dalje vide tragovi toga kvara, bilo iz stoičnoga nemara spram udobnosti i lagodi života, na koji se bijaše privikao u svojoj nesreći, bilo iz ponosa, što je toliko prepatio. Pa tako negda veličajna galerija, gdje se nagradjeni kipovi svejednako izdižu na svojim podnožjima, gleda, kako korakom teškim od godina i od nekadašnjih željeznih pritega kroči ovaj vojnik tako malo poznat u *risorgimentu*, koji bijaše rodjen da živi kao plemenitaš besposleno i lagodno, a koji je volio i dalje podnositi sve strahote robije, nego da samo kaže, te bi prihvatio milost. Za cijelo tih uspomena o tako nedužno prepaćenom zatvoru čovjek nigda ne može da svrgne s uma, jer se spominjem, da je u Pizi na pročelju jedne palače neki veliki gospodin iz prošastoga stoljeća, koji takodjer bijaše zatvoren ali u sjevernoj Africi, dao objesiti svoje okove i ispod njih napisati ovaj natpis: *Alla giornata* (svaki dan). Kakove su mu se slike vrzale po pameti, kad bi vraćajući se duž ovoga dosadnoga i sinjega Arna na konju ili u svojim sjajnim gospodskim kočijama podigao oči pred svojim vratima k onoj lozinki, koja je jednako mogla služiti za čitavi život ljudski kao i za ropstvo?

Jamačno, bio taj *carcere duro* (kruti zatvor) u Tripolisu ili Tunisu strog koliko mu drago, svojom okrutnošću nije natkriljivao taj Montefusko, napuljsku kaznionu, od koje je muke ispričao sam vojvoda de Castromediano u jednom na svijet izdanom ulomku svojih *Zapisaka*. Baš sada čitam nekoliko stranica i rad sam, da ih u

kratko ovdje izložim, podnipošto poradi njihove književne cijene, premda svagdje nose utisnut nevaravi znak istine. One govore, kako govori tijelo, koje je zeblo i gladovalo, i ponosan duh, koji se nije htio predati. Ali to je tek obična zanimljivost, što je nalaziš u svim opisima te ruke. Posebna vrijednost ovoga ulomka tih *Zapisaka* stoji, kako bih ja rekao, u nečemu drugome, biva u svijetlu, kojim je obasjano čuvstvovanje ovih velikih talijanskih rodoljuba, a to je čuvstvovanje tako njihovo osebno, da ga valja potpuno shvatiti, ako nećeš bolje da shvatiš prirodu njihova djela. Za cijelo nijesu bili ni valjaniji ni ustrajniji nego što su drugi borci drugih zemalja većinom bili, ali su imali u tome rodoljublju ono nešto idealnije, kao neku ljepotu umjetnika u junaštvu. Treba reći u pohvalu aristokracije s ove strane Alpa, da su najbolji vojnici nezavisnosti bili plemenitaši. Ako je Italija i imala zahvaliti za svoj konačni uspjeh neobičnim sposobnostima Viktora Emanuela i Cavoura, a i pokretnoj snazi generala tisuće, opet ne valja svrći s uma one borbe, što su ih godine i godine podržavali plemenitaši poput ovoga, kojih su primjeri predobili toliko privrženika medju nižim narodom. Ti su boljari, strasno zavoljevši slobodu — a tako su u ostalom i naši osamnaestoga stoljeća — više uradili za narod nego narod sam. Prava istorija ovoga *Risorgimenta* bila bi od velike česti istorija plemstva talijanskoga, u kojem je junačka krv zemaljske gospode uzavrela protiv zuluma i jarma, a osobito protiv neprestanoga poniživanja pred tudjincem. Ne bih znao reći, što bi bolje razjasnilo onaj žar i ujedno onu prostodušnu i velebnu vjeru, kojom su bili prožeti ti plemeniti Talijani — u ostalom svikolici prijatelji Francuske — od pristupa k ovim *Zapiscima*, o kojima govorim. Oni se počinju ovako: „Kako sada jedan dio naših nezahvalnih sugradjana ne priznaje, kako se je porodila moćna Italija i kojom krvi i kakovim suzama, zgodno je vrijeme dozvati u pamet vremena, što se u velike razlikuju od naših. Moja vremena bila su sasvim drukčija od sadašnjih, bili su to dani žrtve i nesebičnosti, ljutih i neprestanih borba, ali onu uzvišenu ideju, koja je tada prevladala, bile su prigrlile i obranile sve duše plemenite i čiste. Moje je koljeno bilo koljeno potlačenih, osudjenih na okove i tamnice; ali na tisuće uznika tu su osjećali, da su junaci. Vremena otpora i borba! Poredjujući ih sa sadašnjima, ukazuju mi se lijepa kao pjesma, jer onda su se ljudi u borbi uhvatili u koštac s tiranijom, gledali joj ponosno u lice i od nje oboreni na tle, nijesu je se bojali. *U nas bijaše tako živa vjera, tako iskrena nada, vjera i nada, koje su se promijenile u zbilju i*

koje smo mi prinosili kao amanet našoj zemlji. Danas, to je vrijeme, gdje je duše osvojio umor, vrijeme proze i nečesa, što je još gore od proze. — —" Taj svečani govor nije puka deklamacija. Odaje u isti par i nekadašnji zanos i sadašnje stanje čudnoga nekoga razočaranja. Dapače, starac ide tako daleko te žali one nekadašnje bolove, jer mu je pred očima sinula ona slika, kad su ga odveli u pratnji bourbonskih oružnika u tamnicu u Montefusko, a ipak nam crta tako žalosnu sliku toga uhapšenja. — Zidovi se izdižu, a po njima curi vlaga. Trula slama razasuta je po zemlji, sva zasmradjena balegom konja, koji su ondje bili zatvoreni prije nego što onamo dovedoše osudjenike. Mutan dan prodire kroz puškarnice i osvjetljava bljedilo onih ljudi, što već četrdeset i osam sati nijesu okusili ni kore hljeba, a vojnici, što su na straži pod bedemima, začinju, sa samoljubnom okrutnošću slugana krvničkih, onaj pripjev iz Chiaie:

Chi trase a Montefusco et poi se n'esce
Po' di ca'u terra n'ata vota nasce,

(Ko dodje u Montefusko i izadje iz njega, može reći, da se je na zemlji drugi put rodio).

Nu kažem još jedanput, što čini, da su sve stranice tako nove i neobične, nije ta slika, ma da i jeste istinita, nijesu to onakove prirodne riječi poput onih stražara, štono je, uzimajući svoju vunu iz strunjače vojvodine, prostodušno rekao svome uzniku: „Ja imam puno više prava na jastuk od vas, ja koji sam kršćanin i dobar kršćanin, jer ljubim i služim moga kralja". Drugi opisali su još bujnijom slikovitošću ubitačne tamnice Napulja i Sicilije. Ali zato nijesam nigdje našao bolje nego u ovim *Zapiscima* prikazanu onu vrstu klasičnoga velikodušja, ako se smije tako reći, onu vrstu starinskoga junaštva, što iza modernoga urotnika otkriva marljiva čitatelja lijepe knjige grčke i rimske. Velebne one bajke Plutarhove, koje su za nas stvar otrcana i izašla iz mode, ostale su žive za čovjeka poput ovoga i za njegove sudrugove, a ostale su žive još i više, što su on i drugi prognanici bili rodjeni, što su odrasli u ovoj zemlji, nepomičnom pozorištu one istorije talijansko-helenske. Tu ima takodjer pomena o susretu dvojice tih ljudi, samoga Castromediana i glasovitoga rodoljuba napuljskoga Poeria, po kojemu možeš da zamisliš, kakav je mogao biti susret dviju starinskih ličnosti: Fociona i Demostena, Trazeje i Helvidija na priliku. Vojvoda i Poerio nijesu se bili nigda vidjeli, premda su sudjelovali u istom ustanku. Osudjeni obojica, nadjoše se licem k licu na palubi broda, koji je bio poslan,

da posabere u Ischii, Procidi i Nizidi glavne pomagače pokreta. „Bilo je to", kaže Castromediano, na palubi *Rondine*, kad sam prvi put vidio Poeria. Spomenuše naša imena, i mi se uhvatismo, a da nijesmo prozborili ni riječi, u zagrljaj, koji se nigda više razbio nije. *On mi bude prijatelj za uvijek.* S njime zajedno u mukama robije, s njime u svima doživljajima našega bijega preko oceana, s njime u progonstvu i kroz sva ona slavlja u tudjini, bila mi je radost i veselje biti s njime još u triumfima Italije. On mi je *htio dobro* (namah prepoznaješ taj prekrasni izraz talijanski), on me je ljubio. Ja sam ga opet pazio kao oko u glavi, poštivao sam ga za života. Sveta dušo, za kojom tužan plačem i danas, a ima već toliko godina, što je umro! Ljudi tako čistih i tako nesebičnih nijesam više nigdje našao." Taj isti starinski žar, opetujem tu riječ, jer ona jedina odgovara zanosu ove vrste, gdje ima kao mrva, svakako nehotična, usiljena držanja, ali bez ikakova komedijaštva, nalazi se u glavi, kojoj je natpis „Najopasniji čas moga života." Osudjenik tu priča, kako su ga, ne bi li ga prinudili, da moli za milost, izvukli iz zatvora zajedno sa šest drugih kažnjenika. Ovi su potonji bili unaprijed ali u potaji pristali na ove korake, što su ih svi drugi držali za izdaju. Sestra mu Costanza i biskup iz Leccea bili su molili kralja da pomiluje vojvodu. On je sam u privatnim svojim pismima bez sumnje bio iznio jad svoj, a to su njegovi suci uzimali za znak malodušja. I nuto iznova ga predvedoše pred sudište, koje je bilo ovlašteno podijeliti ili uskratiti pomilovanje. Šestorica njegovih sudrugova robijaša, kad je bilo sve gotovo da ih oslobode, nijesu se usudili reći mu ni riječi, ali spretni činovnici upitaše ga za to, jer su htjeli na svaki način da iznadju u njegovim odgovorima kakovu sjenku uzmicanja, da bude kralju moguće osloboditi ga; a on uza svu svoju neumolnu postojanost, da se tome odupre i ne pokori, tu stoji i već se zadrhta, da će ju dobiti, tu milost, koja bi ga bila osramotila. „Jao, pomislih, onaj čas, kad se je sud spremao da proglasi imenik pomilovanih, ako čujem moje ime, propadoh. Ta mi je misao probadala srce. Bilo me je strah, da sam se u istinu uhvatio u kakovu od onih zamka austrijskih, kojima je nekada u Italiji gospodar tudjinac oduzimao poštenje i glas rodoljubima neporočnima i opće priznatim miješajući ih izdajnički u milošte podijeljene kukavicama. Na sreću nije bilo tako. Milost ne bijaše dana nego onoj šestorici, koji su ju bili tražili, a što se mene tiče, mene su bili doveli da čujem to proglašenje tek da ljepše udese taj prizor ili da me ponukaju, neka bih se i ja poveo za tim primjerom. Bilo kako mu drago, zadovoljan do dna

svoje duše i zahvaljujući božjoj providnosti, vratih se čist u moju tamnicu: najopasniji čas moga života bio je minuo."

Čitao sam te ulomke *Zapisaka* jučer vraćajući se iz Cavallina put „Firence Pulje" kako ovdjašnji svijet zove bijeli Lecce, i dok mi se tako živo zasjekla u dušu slika toga starca, kako mi se je prikazala u romantičnom okviru razvaljenoga njegova grada, pitao sam sam sebe, koja se je unutarnja drama odigrala u duši ovoga junačkoga borca, te se je taj žar mladih njegovih dana svršio tim razočaranjima, što ga posvjedočavaju tako oštre njegove rečenice o sadašnjoj dobi. Došavši do na konac svoga neprijekornoga života, susretan odasvud s najvećom poštom u ovoj zemlji otrantskoj, gdje su mu djedovi vladali, taj je veliki rodoljub ostao, čovjek to odviše osjeća, ako ne prevaren, a ono svakako ozlovoljen pa i onda kad je njegova stvar slavila slavlje. Žalibože, to je obična nevolja svih uvjerenih. Italija, koju je u svojim sanjama vidio jednu, učinila se je jedna, a to nije Italija mladenačkih njegovih sanja. To se je jedinstvo izvršilo u prilikama ljudskim, to će reći sa svimkolikim onim popuštanjem i uglavama, što ih politika ište, a ovih nužnih uglava u onom času borbe ti mučenici nezavisnosti vidjeli nijesu. Pobijedili su, a morali su se uvjeriti na svoje oči, da je ta pobjeda tek početak drugih nevolja. Nova pitanja izbila su na javu, namah poslije velikog djela oslobodjenja. Mislili su, da su dostigli neku vrstu dobe od zlata, što je za njih bilo sakupljeno u te dvije čarobne riječi: domovina i neodvisnost. Domovina je slobodna, a ostaje još toliko posla! To je baš velika žalost ljudi od djela i izmedju prvih osjećaja malodušnosti možda najgorči. Ja bih rekao, da su ljudi, koji su preživjeli g. 1789., a koje je pokretalo možda ludo, za cijelo pogibeljno ali svakako plemenito nadahnuće prvoga časa, osjećali isto takovo nezadovoljstvo. Poslije toliko patnja, pokolja i ratova vidješe, da se prava rabota još ne bješe ni započela. Padala im je na um, ali u tjeskobi srca ona riječ, što ju je onaj grubi Delmas kazao zbijajući šalu, kad se je radilo o krunisanju: „Ne treba nego milijun ljudi, koji su se dali ubiti, da se obustavi sve to!" A isto tako što moraju misliti u ovaj par začetnici Velike Njemačke i prvak od svih njih u svome miru sred svoje šume? Ima li dokaza, koji bi bolje od ovoga pokazao onaj dim tlapnje, što se leprša ispred svake djelatnosti ljudske? Ako je istina, kako hoće neki putnici, da na ravnini izmedju Leccea i Otranta često ima pojava zračnih opsjena, starac gospodar dvora Cavallina, kojemu kao da se vremena sadašnja tako ne svidjaju,

mogao je opetovati u svojoj zabiti i samoći, dajući im simbolički smisao, ove stihove pjesnika iz njegova kraja, Ascania Grandea:

Tal nella Magna Grecia altera vista
Non lungi il fonte del mio patrio Idume,
O giardin novo, o città nova è vista
Prima che spunti in Oriente il lume
O repentini allestano la vota vista
Navili, e pur prima che il ciel s' allume.
Poi fugge il simulacro, e gli occhi sgombra,
E novello stupor le menti ingombra...

(Tako u Velikoj Grčkoj jedna prkosna slika — nedaleko od vrela moga rodjenoga Iduma — ili novi vrt, ili novi grad, ukazala se — prije nego je ograne na istoku svijetlo. — Ili ti se najedared pomaljaju na pogledu — brodovi još prije nego se zažari nebo. — *A onda spline ta opsjena i oslobadja oči — i iznova mrtvilo pritiskuje duh.)*

Makar bio i sam žrtva kakove obmane, kako sam otkrio onaj malko zamršeni osjećaj medju tim recima, gdje nam prognanik u Cavallinu iznosi svoju dušu, izvjesno je, da sam mislio, te ga ondje vidim, a isto je tako izvjesno, da mi je bilo drago, što sam našao neku sličnost izmedju toga osjećaja i tih stihova. Ja sam ih danas opet čitao idući put Otranta u izvrsnoj knjizi, što ju je jedna engleska putnica Mme Janet Ross, posvetila ovome kraju pod natpisom: *Zemlja Manfredova.* Moram pripomenuti, da sam zaludu tražio po čitavom tomu prostoru tragove tih zračnih opsjena, o kojima govori pjesnik, a za koje gospodja Rossova pripovijeda, da ih je sama ugledala. Ali zato ovo je kraj maslina i naranača, koji me svojim bogatstvom sjeća divne ravnine izmedju Malage i Bobadille, što ju izmedju drugih stihova slavi pokojni Claude Larcher:

Naranče, paome se u dalj šire
Iza njih gore u modrini vire
Pod nebom teškim, što od sunca gori!
Divoto, zašt mi dušu spomen mori
Sna njena, pa ga većim ledom bije
Od žara, kojim tvoje sunce grije?
Zadunô vjetar, nosi miris cvjeća,
Al' meni bola od njega sve veća,
Pa rastače mi dušu kao crv.

Taj kletnik će mi da ispije krv,
O jadniče, što patiš, gdje ti snaga
Da gineš il' utučeš toga vraga?

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ti stihovi pokazuju, da se treba veseliti, kad se jedna druga zračna opsjena, opsjena duševne sjete, ne stavlja medju nas i vidljivu ljepotu, pa odista ovdje bi to čovjeku bilo dvostruko žao, tako je ovaj put i ubav i divlji. Bijeli tornjevi ne prestaju posvjedočavati od mjesta do mjesta staru stražu protiv gusara. Sela s ispisanim kućama nose grčka imena, na priliku Kalimera. More se bez prestanka lelija na obzorju od modrine, koja kao da se prelijeva od drhtanja, a eto već se diže u vis ispreko ovoga mora obala Albanije, ljubičasta i kao posuta bijelim snijegom. Voz stane podno jednoga grada, što je stisnuo svoje kuće na brežuljku zagradjenu bedemima i kulama: to je Otrant, koji kao da se nije ni maknuo s mjesta od one čuvene godine, kad su mu Turci udarili krvavi juriš. Ah, nenadana li i divna čara boja! Masline su oko Otranta sive, a on je sam sazidan od kamena zlatastoga i ridjega. More, u ovoj zavojici zatona i na obzorju prelijeva se u raznim stupnjima žive boje od safira. Nijedan se oblačak ne vije po nebu, koje kao da je od modruljice. Gore poluostrva grčkoga, ovako gledane na daleko sa svojim odsijevanjem ametista i srebra, pokazuju se do u svoje prijelome više zagasite ljubičaste boje, gdje se povlači svijetla pjega sela. To je rt Finister Italije ili gotovo da jeste, jer rt otrantski čini zajedno s rtom svete Marije od Leuke, starim Japiksom i Galipolom trokut, koji završuje poluostrvo na strani prema Grčkoj. Opominjem se, da sam pod konac godine 1887. u isto doba godine i jednoga sasvim sličnoga dana bio na jednom brdu na Krfu da potražim ovu obalu otrantsku ispreko valova u društvu s mojim starim prijateljem, gospodinom Napoleonom Zambelliem. Taj blagi mudrac, sin namjesnika u Zantu pod Napoleonom I., bijaše još više u godinama nego vojvoda Castromediano. I on bijaše zavjetovao svoj život oslobodjenju svoje zemlje, povratku jonskih ostrva Grčkoj. Premda nije iskusio one užasne jade Montefuska, bijaše proživio teške dane, a ostade tako veseo, tako prostodušni šaljivčina i dobričina! Kako da odrediš pored tako velikih oprjeka neki opći zakon optimizma i pesimizma? Još se opominjem, da mi je na tome brdu i gledajući svejednako, kako se modri to široko more, govorio o Mériméeu. On ga je dobro poznavao po nekom gospodinu Grassetu, francuskom

konzulu u Krfu u onim dalekim vremenima, od kojega bi jedan mladenački doživljaj bio dobro mogao služiti Stendhalu za predmet u onoj epizodi zavodjenja Matilde u romanu Crveni i Crni. G. Zambelliu bilo je naloženo poslije smrti toga konzula, da uništi pisma romanopisca senatora, koja baš nijesu bila odviše dostojna, da budu štampana u Eleutheropolisu za prvo izdanje glasovitoga djelca „H. B., od jednoga od četrdesetorice", i prevedavši mi krasnu želju djece duž ovih putova, što sam ju već spomenuo: „da biste se naužili svojih očiju", pripovijedao mi je, da su se tome strogome, tome oporome Mériméeu zasjale suze na kraj trepavica, kad ju je prvi put čuo.

Uspomene, što probudjuje Otrant, manje su idilične i manje moderne, jer sve stvari u ovom gradu kao da potječu istom od strašne godine 1480., od koje se očevidno nije jošte pridigao. Svagdje, po bedemima, po kućama, po crkvama vide se ogromna taneta od kamena, što su ih bacali Turci. Uzane ulice vijugaju se izmedju razvaljenih i napuštenih kuća, što nijesu bile opravljene od onda. Rijetko kad koji prolaznik prodje ulicom, a gotovo svi blijedi su u licu od groznice, koju rasprostire kao neka vrsta lagune, što se je baš u susjedstvu razlila da gnjije. Selo od dvije tisuće stanovnika, koje ljuto mori ta malarija i koje živi od nesigurna ribolova — eto na to je spao bogati Hidrunt. Njegovi bedemi uza sve to najvješćuju staru njegovu znamenitost i tako i čast nadbiskupa, koju zauzima njegova crkvena glava, što nosi sjajni naslov: *Primas Salentinorum*. Pa odista stolna crkva opravdava taj zvučni naziv neveselim svojim sjajem, koji je sačuvala njezina gradjevina, što je ostala čitava sred ovoga općenoga rasula. Ta je bazilika kao i crkva svetoga Nikole u Lecceu ostatak gospodstva normanskoga. Bila je posvećena brigom Rogera, vojvode Kalabrije i Pulje, rodjenoga sina glasovitoga Roberta Guiscarda. Pretvorena u štalu od Turaka poslije pljačke grada, više puta porobljena i izbijena od topova, nije od svoga prvašnjega uresa ništa sačuvala do izvanredno krasnoga mozajika, kojim joj je tlo ispunjeno. Još čitljivi natpisi kazuju, da je taj mozajik izradio neki Pantaleone po nalogu nekoga nadbiskupa Jonatasa pod konac dvanaestoga stoljeća. Njime je nacrtano ogromno drvo, kojemu deblo počiva na vratima crkve a što se diže sve do podnožja glavnoga žrtvenika — drvo gusto, lisnato, puno na svojim nepomičnim granama tajanstvenih plodova, a to su likovi ljudski. Ti likovi naizmjence prikazuju Adama i Evu, Aleksandra i Noea, Kaina i Avelja, Samsona i kralja Artura. S njima su ispremiješani znakovi zodijaka

i mjeseci godine, a svaki od njih nagovješćuju radovi, koji mu odgovaraju. Ta čudna i gorostasna raslina slika, gdje se rad istorije i rad prirode nalaze simbolički prikazani, čeka tako dok na nju dodje noga sveštenika, koji idući k žrtveniku gazi nogama čitavu slavu stoljeća i svijeta. Otajstveno se granje ispružilo i previja se izmedju dvanaest velikih stupova od zelenoga mramora, kojima su zaglavci ureseni bezbožničkim znakovima, bili istrgnuti iz nekoga poganskoga hrama. Kako bajka priča, bijaše to hram Minervin. Kao da do kraja dotjeram taj veliki i snažni utisak srednjega vijeka, evo, sišavši u kriptu, koju takodjer drže četrdeset i dva stupa iz starinskih hramova — pobjedni znakovi poganstva kao zarobljeni od novoga boga — spazim, baš kad htjedoh da izadjem i tik do samih vrata, jedan od najstrašnijih grobova, što sam ih igda vidio. Kip biskupa u odijelu biskupskom napola se nagnuo izvan zida. Snažnu svoju ruku, gdje se blista pastirski prsten, podigao kao da će blagosloviti, a podno toga ukočen, noga bosih, lica upala, nosa stisnuta od smrti, taj isti biskup počiva u mantiji redovnika. Sa strane možeš čitati grobni natpis od tako snažne, tako rječite kratkoće, te bi mogao biti natpis ne samo za jednoga čovjeka, već i za sam grad, već i za koji čitavi narod, i za svu tu istoriju ljudsku, nacrtanu u tom šarenom mozajiku, što krivuda podno stupova od mramora:

Decipimur votis. Tradunt nos tempora.
Sed mors delenit curas. Anxia vita nihil.

(Prevareni smo u svojim željama. Vrijeme nas izdaje, ali smrt stiša boli. Tjeskobni je život ništa.)

XXII.

Lecce 24. studenoga.

Neznatni je ovaj gradić Mandurija jako stari i jako časni grad, oko kojega su se Tarentinci borili godine 338. prije Krista, a kamo sam jučer pošao, da obidjem bedeme još iz vremena prvih naseljenika helenskih. Ti su zidovi sagradjeni po tako zvanom pelazgijskom sustavu, naslaganim kamenjem i bez žbuke. Ne bih znao reći, da li pripadaju k drugomu i trećemu načinu takova zidanja, kako kažu stručna djela, ali to znam, da ti duga gradina ovoga sivoga kamenja, što je nagomilano do visine od tri ili četiri metra u ovoj širokoj ravnini, a što ga ovako presijecaju kojegdje ruševine, jako obuzima

maštu. Kako li su daleko u prošlosti radnici varvarski ali uza sve to već jako vješti, što su klesali i kotrljali te stijene! Već je Euripid pripisivao takove gradjevine bajevnim Ciklopima, primetnuvši, da su im služili za orudje „pralica, ravnalo i bat", a Lukrecije govoreći o tim prastarim plemenima, ocrtao ih je u kratkim onim stihovima, što ih takove gradnje neodoljivo dozivaju u pamet:

At genus humanum multo fuit illud in arvis
Durius, ut decuit, tellus quod dura creasset.
Et majoribus et solidis magis ossibus intus
Fundatum et validis aptum per viscera nervis.

(Ti ljudi, kruta čeda te krute zemlje — lutali su po polju, uzrasta — puno višega i sazdani od kostiju većih i jačih — a mišice puno snažnije vezale su im surova tjelesa).

Bogu je plakati, što ti zidovi ostaju ovako izloženi svakomu najmanjemu hiru seljaka, koji ih razvaljuju ili ih već od stoljeća upotrebljavaju za svoje razne potrebe. Pa ipak bi dostajalo, kad bi ih uvrstili medju narodne spomenike, kao što bi dostajalo, eda bi se prekrasni mozajik stolne crkve u Otrantu očuvao od porabe, kojom se troši, kad bi se na nj postavila drvena obloga, koja se dade snimiti. Takovu su oblogu načinili, a i s potpunim pravom, za mozajike Beccafumijeve u stolnoj crkvi sienskoj. Tako me je barem uputio što se tiče tih zidova ciklopskih, gospodin Josip Gigli, odličan pjesnik iz ove pokrajine. On mi je služio za vodja, kad sam pošao jedan sat dalje, da obidjem tvrdjavu Oriu, što ju je sagradio Fridrik II. Gotovo se tješim, što nijesam dopro do Castela del Monte, za koji Gregorovius tvrdi, da je pravo remek-djelo graditeljstva švapskoga u Pulji, gledajući ovaj dvor. S polja je ostao svaki kamečak na svome mjestu. Dva su okrugla tornja, što ga završuju na jednom kraju, vitka oblika da je divota, a kako se krasno podudaraju s vitkošću čitave zgrade, koja se na drugom kraju svršava kljunom od broda! Zupčasti doksati prilijepili se na upadnim uglovima. Vijenac puškarnica čudno izradjenih teče na vrhu, a ovaj gorostasni biser od kamena obrubljen je vrtom, što se širi obilazeći oko temelja tornjeva i zidova. Šetajući se po tome vrtu, opominjao sam se ubavih vinograda na Rajni, što se isto tako na zatavanku spuštaju podno kojega *Schlossa*, i onih drvoreda, kojih više ne zaboravljaš, pošto si tu lutao za ljetnih večeri obavit miljem miomirisnih rascvalih lipa. Ali premda je ovo ovdje bila jesen talijanska,

ipak bijaše jesen, a drvoredi ovoga vrta Orie bijahu zasadjeni mjesto mirisavim lipama sumornim cipresama, što su se crnile i kao pomicale zavjesu, iza koje sam razbirao neizmjernu, plodnu ravninu. Po džbunovima drhtale su one smrzle ruže mjeseca studenoga, koje ne puštaju više nikakva miomirisa i kojima će prvi vjetar rastresti lišće. Po uzanim lijehama trepetalo je drugo jesensko cvijeće i zeleno bilje, a medju njima, da naknadi nestali miomiris ruža, ona limunika oštra vonja, što ju Talijani zovu krasnim imenom „trave Lujze". Divna li kutića da sjedneš na prisoju sunca, koje više ne žeže i sije sjajem blagim, sjetnim i umiljatim kao kad je krasan dan u rujnu francuskom, i da se sjetiš, kako kaže pjesnik, svega, *Što žiće ima prijatna i gorka* — —

Ali ja ne ću, da sam došao ovamo samo zato, da se predadem zlu duhu sanjarija, što se vije u svim ovim parama jesenjim, pa eto me, da se vladam kako priliči savjesnu putniku i da se razgovaram s mojim vodjom o sujevjerju i narodnim pjesmama ovoga kraja, štono mi dolazi na oči, kakogod mi on priča, u slici prijatnoj ili divljoj. On se je rodio, on je odrastao tamo dolje u Manduriji, u svojoj staroj kući medju svojim iskopinama, koje će jednoga dana biti sastavljene u jedan muzej starinskih novaca iz toga kraja i kipića od pečene zemlje, što ih je našao medju ostacima grobova. Tako je mudar te ne ide odatle, a u spisima, što ih je dosle objelodanio,[1]) nalaziš dosta bilježaka, koje su spisane na licu mjesta i podobne da pobude na razmišljanje i namaknu obilatu žetvu onima, koji hoće da proučavaju narodne običaje, a radi su protumačiti naučnim dokazivanjem onaj stih Saint-Beuvea: *Poganstvo besmrtno, zar si zbilja mrtvo?* — —

Ti su mi se stihovi u duši razlijegali ono jutro, kad sam prispio u bijeli Bari i sio da plandujem na žalu modroga mu mora. A oni mi opet padaju na um, dok mi domaćin ovako kratko kazuje na pamet nekoliko osebujnih narodnih gatka i pripovijesti, što su se predajom do danas ovdje uzdržale. A one tako prostodušno na vidjelo iznose naturalizam drevnoga svoga izvora! Kad na priliku seljaci na polju vide, kako sunce sjeda na kraj obzorja, prestaju raditi i kleknuvši na koljena u polukrug naprama tome nebeskom tijelu, što za-

---

[1]) Od tih ću napose spomenuti jako čudnovatu knjigu zvanu: *Superstizioni, Pregiudizi, Credenze e Fiabe popolari nella terra d' Otranto,* saggio storico (Lecce, 1899.). Krasna se pripovijetka *Vjerenice kraljeve* nalazi tu ispričana na dugo.

pada, začinju neku molitvu. Riječi mogu da budu izmijenjene, ali svejednako je Febo Apollon, starinski strjeljač ubojitih strjelica za onih pasjih mjeseci, kojemu se priprosta ova srca klanjaju, a tako se i od starinskih kućnih bogova svejednako boje u obliku duha, što ga i dan danas zovu *Lauro*. Taj je Lauro sitan patuljak od trideset do četrdeset centimetara visine. Smedje je masti, kovrčaste kose, na glavi mu je šešir kako Kalabrezi nose, a baršun njegove odjeće blista se fantastičnim sjajem. K tome je mušičav do zla boga, sad prijatan sad opet odvratan, da nigda ne znaš na čemu si; pita te što hoćeš da imaš, ti mu odgovoriš „vreću novaca", a on ti donese vreću zelenih mahuna. Imaš na umu da od njega tražiš vreću zelenih mahuna, on se nasmije i donese ti novaca. Taj je obješenjak Lauro kriv, što mrša ovo ili ono blašče seljaka, što se grive konja vozačevih zapleću na tako čudnovati način, što je na tle pala zdjela, koju je nespretna domaćica nosila u rukama, što se razbije stolno sudje oskudne porodice seljačke. Svi *contadini* oko Gallipola i Leccea zaklinju se, da su ga na svoje oči susreli ili barem da su ga čuli, kako čavkuni po kući svojim brzim korakom. On se drži pojedinca čovjeka, a nipošto kuće. Promijeni stan, naći ćeš ga, kako je vjeran pošao za tobom. Jedna gazdarica, kojoj je već dojadio jedan od tih pakosnih duhova, ostavi svoj majur i podje drugamo. Baš je selila svoj namještaj. Pa što će ona na to videći Laura, kako joj vragoljan pomaže da digne jednu tešku zdjelu za juhu? K ostalim božanstvima od tajne moći, kojih se i danas plaše, a da im se svojstva nijesu gotovo ni u čemu promijenila, treba dašto pribrojiti i starinske boginje šumske, družice Fauna, što su postale vile. One svejednako vladaju cvjetanjem drveća a tako i žuborenjem česma poput Drida i Nimfa. Tu je navlastito Orco *nanui nercu,* u imenu čijem prepoznaješ starinskoga Orca, sina Erisova i osvetnika Eumenida, čeljade nejasno, a koje je konačno prikazivalo udružene sile Hada:

— — *Minos sedet arbiter Orci.*

(Minos sjedi sudija Orka).

A sasvim prirodno na ovom poluostrvu, koje sa svih strana strana plače i miluje more, modro kao krasne oči, što se lelija kao mekana kosa, pogibeljno kao ljubav lažna, žive i dan danas Sirene sa svojom bajkom, u koju se je utjelovila gipka milina vala, njegova zlosretna privlačna sila i njegova tajna. Te su razbludne i užasne Sirene žive jednako kao u ono vrijeme, kad ih je Homer

opisivao, kako se i Ulisse privezao za jarbol i tako se mogao pomoću te varke nasladjivati njihovim pjevanjem bez ikakve opasnosti. Ne mogu odoljeti veselju, da ovdje ne bih u kratko iznio jednu od tih pripovijedaka, što ih je o tim morskim zavodljivim Dalilama sabrao moj pratilac na pohodu u dvor Oriu. Tu će se vidjeti, da te okrutne stanovnice voda budu kadšto dobre i blage kao boginje dobrotvorke. Ta se pripovijetka zove „vjerenica kraljeva"; a to je priča mlade djevojke od osamnaest godina, koja imadjaše, kako to i priliči junakinji narodne gatke, zjenice modre kao more, a kosu zlatnu kao sunce. Njezina mati na umoru ostavi je na brizi jedne svoje prijateljice, koja opet bijaše mati kćerke od istih godina, ali jako ružne i krive, bijelih očiju kao u mačke a kose nakostriješene kao u vještice. Dogodi se, da prolazeći kroz selo, jedan veliki i silni kralj spazi tu jadnu sirotu. On se u nju smrtno zaljubi i nakani se, da će se oženiti za nju, na najveću srdžbu štitnice. Htijući se osvetiti, što je kralj volio krasno to čedo nego njezinu kćerku, izmisli jednu od onih malko zamršenih osnova, što dašto sasvim priliče nevjerama u takovim gatkama: „Gospodine kralju", reče kralju u oči svadbe, „ja sam uzela u kuću tvoju vjerenicu, kad je bila siromašna i od svih zapuštena. Ali za nagradu ja te molim jednu milost. Ja ne ću ni zlata, ni dragoga kamenja, ni časti kakove. Dopusti samo, da moja kćerka i ja jedine smijemo sjesti u kočiju zajedno s našom budućom kraljicom. Žalibože, to je zadnji put, što će nama skromni naš stalež dati, te možemo da budemo tako blizu nje".

Kralj odgovori: „Neka bude", i svatovi se krenu, na čelu mladoženja sa svojima konjima, a onda nevjesta, zatvorena sa te dvije žene u sjajnim kraljevskim kočijama. Malo vremena zatim postojalo, al oni dodju jednomu dvoru na poglede, koji je odsijevao rujnom bojom od sunca na zapadu.

— „Gledaj", dovikne kralj svojoj vjerenici zovući ju imenom, „to je dvor naš, a ovamo ćemo doći na ljetovanje, kad nastanu dugi mjeseci ljetni".

Kako od štropota kotača nevjesta nije mogla dobro čuti:

— „Ta što kaže kralj?" zapita.

— „On kaže", odgovorit će mati one ružne djevojke, „da moja kći i ti treba da zamijenite svoje odjeće."

Vjerenica pomisli u sebi, kakav li je to jako čudan hir, ali volja njena gospodara bijaše joj sveta i ona posluša. Za jedan sat svatovi

zadju u jednu gustu šumu. Kralj, okrenuvši se opet na svome konju, reče svojoj vjerenici:

— „Gledaj, gledaj tu krasnu šumu. Doći ćemo ovamo u lov na zečeve i veprove".

— „Što je rekao", opet će zapitati nevjesta.

— „Rekao je", odvrati ta zla žena, „da dadeš mojoj kćerki sve tvoje dragulje i djerdane s kraljevskom krunom, što se sjaji od dragoga i skupocjenoga kamenja".

Vjerenica se na to nasmiješi i posluša. Tako su išli još jedan sat a kočija se sada vozila duž mora. Bura je duvala. Hvatao se mrak. Tmasti oblaci navješćivali su oluju.

— „Kraljice, moja kraljice", reče kralj okrenuvši se po treći put, „pogledaj ovo more. Mi ćemo se tu ukrcati, ti i ja, na naš kraljevski brod".

— „Što kaže kralj", zapita vjerenica svoje nevjerne družice.

— Kaže, da se ti moraš baciti u more".

Začu se štropot tijela, koje pada. Nesretnica se baš zaletila i skočila medju valove. „Ali", dodaje mudro ta bajka, „ne bijaše joj sudjeno da umre, jer je bila lijepa i dobra i zaslužila, da bude nagradjena a nipošto kažnjena, što je bila tako poslušna". U zagradi rečeno, ta slijepa pokornost žene odala bi već sama po sebi blizinu svijeta istočnoga, a nije drugo nego crta tamošnjih običaja prikazana fantastičnim načinom narodne pripovijetke. A baš ta osebujnost ponukala me je, da sam prepisao razgovor onako, kako donosi taj spis gospodina Giglia. Da ne zalazim u pojedinosti odviše sitne a da ipak umirim čitatelje što se tiče daljega udesa te vjerenice od oka, neka znade, da su je sirene dočekale i odvele u palaču svoje opće majke, na dnu najveće dubine morske. Kralj, došavši u svoj grad, spazi s užasom, kakova je to promjena zadesila onu, za koju se je imao oženiti. Pripisivao je tu grdnu promjenu neminovnoj nekoj čarobiji. Pun tuge i žalosti ode da se prošeta uz more. Čuje najedared jedan glas, koji uzdiše u dubini, a on mu ispripovijedi čitav taj dogadjaj. Taj glas dodade, ako će da ishodi povratak svoje vjerenice, da „mora — ja tu opet puštam, neka govori sam pripovjedač, koji će i odgovarati za taj čudni završetak — dati sipati u more *neizmjerno mnoštvo vina, sira i kruha,* da bi tako zasitio sirene i njihove uznike, koji nijesu već dugo vremena jeli, a koji svojim brojem natkriljuju stanovnike zemlje".

Udarac je štapićem za cijelo nenadan, od kojeg su se te izdajničke proždrljivke evo prometnule u domaćice, što onima postavljaju

stol, kojima se razbi brod. Nu na nesreću ima u ovom kraju i drugoga sujevjerja, koje nije tako nedužno i koje je dalo prilike zlim i opasnim običajima. Hoću da govorim o onima, koji se tiču blaga. „Bio sam baš" pripovijeda gospodin Gigli, „zabavljen iskapanjem na jednom svome zemljištu tik do onoga glasovitoga bunara, o kojem govori Plinije, a u kojem se nigda ne vidi, da bi se voda digla ili pala. Bio sam tamo da nadgledam taj posao, kad me više seljaka pozvaše na stranu i rekoše mi, da na tome zemljištu ima drugi jedan veliki zdenac, koji je u vezi s tim bunarom. Još mi rekoše, da je u tome zdencu sakriveno silno blago, jedna velika kokoš, što kvoče i voćka jedanaest pilića, sve od suhoga zlata i od silne težine. Oni to znadu iz sasvim pouzdanog vrela, čuvši to, dok još bijahu mala djeca, od svojih otaca. Samo da ne ću otkriti to blago nego samo tako, da strovalim u taj zdenac dječarca ili djevojčicu od pet godina, već ako bi se našla noseća žena, koja bi, dok to iskopavanje traje, držala zmiju u golim svojim njedrima. U isti par, čim se ko dotakne blaga, da će nekom čarobijom nestati one zmije." Očlvidno, ta misao žrtve pomirnice i misao neke svote novaca, koja će se otkriti, udružene su tijesnom i stalnom vezom u priprostim tim glavama. „U zaseoku svetoga Domenika, koji pripada markezu d'Ayala-Vaeva", dodaje moj vodj, „ima blago, što ga čuva vrag. Ali prije nego ga se može uzeti, trebalo bi napuniti jarak ljudskom krvi u dosta velikoj množini i tamo udaviti jedno tele."

Ko bi igda rekao, da široki i ubavi kraj, što nadvisuju spokojni vrt dvora orijskoga, može da bude poprište takovih tužnih obreda. Volim da ih zaboravim i da ispitujem druga, koji mi ih tumači, o drugim manje opakim praznim vjerama, o onoj na priliku, koja tvrdi, ako će igrač za cijelo uvijek da dobije, da treba samo imati u svojoj kesi guštera sa dva repa — ili o onoj dražesnijoj, o onom običaju, kako se može bajanjem odvratiti oluja. Kad se na obzorju nagomilaju oblaci, žene dovedu nasred ulice dječačića ili djevojčicu od sedam godina, a dijete treba da pjeva, bacajući desno, lijevo i preda se tri komadića kruha:

Ozili, San Giuanni, e no durimiri
Ca sta vesciu tre nueli viniri
Una d' acqua, una di jentu, una di malitiempu.
Du lu portamo stu malitiempu?
Sotto a na grotta scura
Do no casta jaddu,

Do no luci luna
Cu no fazia mali a me, e a nudda creatura!

(Ustaj sveti Ivane i nemoj zaspati — tri oblaka crna dolaze odozdo — jedan od vode, jedan od vjetra i jedan od nevremena. — Kamo ćemo odnijeti to nevrijeme? — U jednu tamnu špilju — gdje ne pjeva pijetao — gdje ne dopire mjesec — da ne učini zlo ni meni ni kome drugomu čeljadetu).

Još hoću da molim svoga druga, neka mi opetuje onu dirljivu narodnu pjesmicu u narječju mandurijskom, što se pjeva uz pratnju bubnja i što ima da izliječi bolesnika, kojega je ugrizla tarantula ili kojega more teški ljubavni jadi.

Malinconicu cantu e allegru mai.
Cacciati fora sti malincuniu.
Comu l' aggiu a cacciari, quannu tu sai?
Ai nu cori e lu donai'a ti.

(Sjetna pjesma i vesela nigda — hoće li otjerati od mene ovu sjetu? — Ah kako će je otjerati, kad ti dobro znaš? — Imadjah srce i dadoh ti ga!)

Sva sila *u-a* ima u ovim stihovima kao i sicilskim romancama, taj *u*, što se izgovara kao naš *u*, koji zagluša i ugušuje čitavu rečenicu. Ritam se razvlači i plače kao *tango* i *petenera* Andaluzije. Ove narodne popjevke krajnjega juga talijanskoga pričinjaju ti se gotovo na vlas jednake sa crkvenim pjesmama, što jecaju u bogoslužju žudijskom. Istok drijema iza tih napjeva, široki, nedokučljivi istok sa sjetom i zračnim opsjenama svojih pustara. Kaplje krvi arapske ostale su ovdje, pomiješane s krvlju starih Helena, i kao da vidim, kako se je na lakat naslonio na doksatu dvora sa zagonetnim svojim posmjehom bezbožnik car, koji ga je sagradio. Skepticizam toga oštroumnoga Fridrika II. kao da je sasvim pogodio, što naše naučne hipoteze danas opažaju puno jasnije: one niti bez broja, koje se ne daju razmrsiti, a koje se nasljedstvom tkaju u našim dušama tako, te u današnjim iskrenim kršćanima uskršavaju poganski djedovi a i drugi djedovi od još tamnijih vjera. A kršćanska, poganska ili muhamedovska, na svijetlim poljanama juga jednako kao u maglama sjevera, jadna duša čovječja svagda je tek kao one gusle sanjarske,

štono ciliču, kad život u njih udari, od one jadikovke nigda neutješene, od one sjetne pjesme nigda nerazveseljene:

Malinconicu cantu, e allegru mai . . .

XXIII.

Tarent, 26. studenoga.

„Počivam jako daleko od zemlje talijanske i od Tarenta, moje postojbine, a to mi je teže od same smrti" . . . Ko govori tako, sa takom trijeznošću u svome tuženju, koja te više dira od najdužih elegija? Jedan od pjesnika one božanske *Antologije*, od koje bi trebalo pročitati po nekoliko stihova svako jutro, da čovjeka obradjuje čitavi dan — kao što ljubavnici čitaju i opet čitaju pismo svoje odsutne drage. Taj se je pjesnik zvao Leonida, a bijaše se iselio u Grčku, kad je onaj surovi konsul Pakuvije zauzeo grad. Taj iseljenik gledao je na svoje oči akropolu atensku, onda još neoštećenu, koju je nadvisivao veličajni kip Pallade Atene. Oko njega bijaše modro nebo atičko, idealna crta njezinih gora, i kad mu se prohtjelo, da promijeni pozorište svojega progonstva, mekoputni stari gradovi Azije, silni tajanstveni Misir, prostrani istok. Ali on se okrene put svoga Tarenta, što je polegao medju svojom velikom lukom slane vode, tim unutrašnjim jezerom, koji se još i danas zove *il mare piccolo*, i velikim uzburkanim morem jonskim. Pa tako je ovaj Tarent pred dvije tisuće dvjesta godina, u onom trećem stoljeću prije sadašnje dobe (272. prije Krista) bio sama divota i milina sa svojim kazalištima i utrkama konja, sa svojim sladokusnim gozbama, za koje je davalo poslastice ovo unutrašnje more tako bogato ribama, sa svojim milosnicama bijelim i crnim, što su dolazile iz Sicilije i Afrike, s grimizom svojih tkanina, s blagim i svježim svojim podnebljem, koje bez prestanka lahor oživljava. Nebrojenim kipovima bili su ispunjeni njegovi hramovi, a u njegovoj se luci grtao silan novac i u tolikoj množini, te se je, kad je jedared bio zauzet, namah promijenio tečaj kovina na tržištu u Rimu. Utemeljen od šake kopiladi lakedemonske imao je zahvaliti za svoju prevlast nad ostalim naseobinama Velike Grčke utjecaju jednoga od onih filozofa zakonotvoraca, kakovih se je u ono doba više našlo, glasovitoga Arkite. Baš je tako mučan posao razumjeti ljude te vrste, kao što je shvatiti neke umjetnike talijanske renesanse, Leonarda da Vincia

na priliku, tako su se darovi, što su za nas najsuprotivniji, u njima popunjavali mjesto da su smetali jedan drugome. Taj Vinci, kojega je naučno podrobno proučavanje, da ga naučnijega ne možeš ni pomisliti, dovelo do najsavršenijih oblika, što ih ima, ne ostaje li nedokučljiva zagonetka jednako kao i ovi mudraci, koji su najzamršenijim razmatranjima došli do najvještijega rukovanja javnom vlasti? Naša je Francuska poznavala, na svoju nesreću, takovih političara filozofa, na priliku Rousseaua, Proudhona, a bilo je i drugih. Znamo, kako li su groznu rabotu zališnoga nereda ti ponosni duhovi sakrivili. Pitagora naprotiv i taj Arkita mogli su koliko su htjeli u život primijeniti svoje teorije, a uspjeh je pokazao, koliko se je njihova valjanost ljudi od djela još umnožila njihovom valjanošću umnom. Pa zato su i mogli raditi oko najmučnije gradje, što je igda bijaše, oko one naobrazbe helenske, pored koje mi svejednako, uz sav napredak naše moderne prosvjete, ostajemo varvari. To je za to, jer je tada čitavo socijalno pitanje bilo riješeno ropstvom. U ostalom treba dodati, da su uspjesi dobrotvornih njihovih pokušaja malo potrajali. Vječna Nemeza nije njihova djela više poštedjela od njihova lica. Pitagora mogao je vidjeti još za svoga života, kako su mu učenici prognani i sasječeni. Otišavši iz Krotone, očajan je dokončao svoj život u Metapontu. A Arkita doživio je da vidi, kako se je blagostanje, do koga bijaše pomogao svome gradu, izvrglo u raskoš, pa kako je Tarent izgubio snagu, da se sam obrani od dušmanina. Poče zvati u pomoć strane vojskovodje, medju ostalima kralja od Epira, i bješe prvi put zauzet od Rimljana, koje je vodio taj Pakuvije. Mislio je, da će se osloboditi, ako svečano dočeka Hanibala. Ali taj je veliki muž morao ostaviti Italiju, jer ga je u Afriku zvala pogibao, u koju bješe došla Kartaga, a stari Fabije, poslan da kazni buntovnički Tarent, podvrže ga onakovoj potpunoj i savršenoj pljački, kako su to Rimljani uvijek radili. Trideset tisuća gradjana prodanih u roblje, na vagane novca poslano u Rim — toga lijepoga novca, gdje vidiš, kako sin Neptunov Taras, bajevni utemeljitelj grada, maše trozupcem i jaše na dupinu — svi hramovi lišeni svojih kipova — ta pokora bila je konačna i strahovita. Sujevjerni taj vojskovodja nije poštedio ništa do slike, što su prikazivale bogove u času njihove srditosti. Tako bez sumnje Jupitra, kako pušta munju, Apolona, kako svojim strjelicama probada Niobide, Perzeja kako kolje Gorgonu, Herkula kako obara Amazonku i gnjavi silničkom svojom nogom nježnu nožicu krasne i usplahirene junakinje, Palladu kako kazuje štit. Tu je svoju odluku izjavio riječima ujedno jedrim

i strašnim, kako su to stari znali izabrati: „Ostavimo Tarentincima", reče, „razjarene bogove."

Uza sve to i poslije toga čuda i pokora mekoputni je Tarent, koji je prognanik sažaljavao, svejednako ostao utjecište tako spokojnoj slasti, te su ga i Epikurejac Horacije i nježni Virgil odabrali za mjesto, gdje se je prvi zavezao u svoj san duhovnoga egoizma, a drugom se prikazala slika sjetne zabiti u idilskom kraju. „Više nego ikoji drugi na tome svijetu — ovaj mi se kutić zaliva svidja", pjeva jedan, a drugi: „Opominjem se pod kulom visokoga Tarenta na žalu Galaesa, štono crn plače žuta polja — vidjeh starca, koji imadjaše nešto malo — jutara zemlje zapuštene, jalove za stado — slabo podesne za žito, slabo zgodne za lozu. — Ali on je uza sve to gajio neobično povrće i sasvim bijeli naokolo — izdizali se ljiljani izmedju strukova sporiša i divljega maka. — U sreći bijaše ravan kraljevima. — Nije li u proljeće prvi on ubirao ruže?" — Kako je Dante imao pravo, što ga je odabrao za svoga vodja na tajanstvenom svome putu, toga mekanoga, toga žalostivoga Virgila! Obojica su odista žarko ljubili svoju rodjenu grudu. Bili su veliki Talijani, kojima je srce razdirala bijeda i nevolja te zemlje, što bijaše stvorena da bude sretna, a što je tako stradala. Pjesmom su slavili i najzadnji njezin kutić. Prolazeći Toskanu, svaki čas sam zapazio koji stih iz *Božje komedije*, obješen kao vijenac slave ili tuge na vratima malih gradova, a ovdje nalazimo da stihovi *Georgika* i *Eneide* svejednako kite cvijećem neprolazne poezije danas jako propale zakutke ove krajnje točke Italije. A ipak kako je daleko od Mantove, kako daleko od onoga jezera Garde, što se je stislo medju crvene stijene planina, gdje modri valovi, modri poput platine, podižu od vjetra, koji se i danas zove gotovo latinskim imenom *ora*, buku kao pravo more:

Fluctibus et fremitu resonens, Benace, marino!

Da, jako propale! Jer ovaj moderni Tarent, koji baš obilazim onako na tenanu, nema ni one miline neutješena rasula, koja na priliku Otrant čini nezaboravljenom podrtinom nekadašnjega sjaja. U potpune razvaline ima toliko veličine! Ko je dopro do krajnje tačke Sicilije, što je bila okrenuta prema Kartagi, opominje se onoga brežuljka Selinunta i kako su oni hramovi, srušeni od potresa kao od jednoga daha vjetra, veličanstveni onako sasvim razrušeni, baš veličanstveni, te takovi za cijelo nijesu bili ni onda, kad su svoje gorostasne stupove napinjali nad ono afričko more, kojim su letjele

galije punske. Najgori pad i za stare gradove i za ljude jeste, kad dočekaju veliku starost, a starost male vrijednosti. Nagomilan na otočiću, koji je staromu gradu služio jedino za akropolu, današnji je Tarent sagradjen od prljavih kuća, izmedju kojih se vijugaju tako uzane ulice kao najuža *calle* u Mlecima. Svijet, što gmiže tu unutra, blijed u licu i mršav od groznice, sav izjeden od kožnih bolesti, a što se hrani samo ribama i morskim plodinama, ne pokazuje nijedne crte, po kojoj bi mogao prepoznati onaj tip pun dražesti, koji je onim kipićima od pečene zemlje, što se ovdje proizvode, utisnuo toliko miline i nježnosti. Pa ni onaj kut obale, gdje se na malo prodaju te plodine morske, što su u kraljevstvu napuljskom tako na glasu, ne pokazuje onaj prizor vreve i stiske, od kojega ti se onaj prikrajak luke u Marseilleu čini kao neki vrutak od uzbujala ljudstva. To *mare piccolo*, to unutrašnje jezero, što zatvara otočić, na kojem je polegao grad, ne može se porediti ni sa jezercem u Berreu, ni s dragom u Cadizu, a ni što je bliže ovomu s dragom u Sirakuzi. Okolni brežuljci protežu se u krivoj crti, koja nije ni dosta dražesna ni dosta veličanstvena. Ovako čitavo načičkano kolcima, koji su ga na sve strane pokrili ili bolje, koji su ga išarali crnim tačkama i označuju mjesta, gdje se gaje oštrige i školjke, ovo jezero nema ni lica velike luke. Ili barem nije ga imalo pod niskim nebom, što ga je pokrivalo, kad sam ga vidio, ovako šibano od oštra vjetra, što je nabirao zelenkaste valove pod trupom jednoga jedincatoga ratnoga broda na mjestu, gdje se baca sidro. Razne boje dana morskom su predjelu ono, što je akustika dvorane glazbi. Mijenjaju se, žive, budu sjetne, razvedre se po dobi dana, po nebu što je nad njim, po vjetru što prolazi. Kad dodjem drugi put Tarentu u pohode, možda ću ga gledati drugim očima. Ovaj put bijaše moje razočaranje veliko i ja ga naprosto spominjem.

Ako li se igda odvažim na taj drugi pohod, hoću li naći, da su srčani arheolozi, što su pošli u potragu za spomenicima grčkoga Tarenta, bili sretniji u tome mučnom poslu? Sve do danas na toj akropoli, što bijaše umjetnička slava i dika Velike Grčke, nijesu otkrili ništa do dva dorska stupa, obložena sadrom. K tomu je jedan okrnjen sa strane, da bude zgodniji za gradnju. Ti su stupovi danas uzidani u jednom manastiru, gdje ih upotrijebiše kao da su stupovi nadjeni čitavi. Ta ih je čedna zadaća medjuto uzdržala kao u Sirakuzi one druge stupove hrama Minervina, što ih danas vidiš zapremljene u stolnoj crkvi s pravilnim ižljebljenim brazdicama i priprostim jastučićima na njihovim zaglavcima. Jedino što u Sirakuzi

bijaše čitavi hram na taj način pregradjen, pa zato mu se i danas prepoznaje čitavi graditeljski oblik, dok u Tarentu ova dva uzidana stupa ne kazuju ništa o zgradi, od koje su bili dio. Pa ipak je to i nekoliko ulomaka staroga mramora ili pečene zemlje u tima dvoranama, što ih odlikovaše imenom muzeja, sva umjetnička prašina, što je nekoliko vijekova ostavilo od svoga sjaja na ovom glasovitom brežuljku. Istina je doduše, da je jedan od tih ulomaka od mramora, osakaćena glava jedne boginje — Prozerpine ili Venere — divna sa svoje putenosti sjetne i snažne, a da izmedju drugih malenih glava rastavljenih od nadgrobnih kipića ima upravo dražesnih, dostojnih svojih sestara iz Tanagre svojom gizdavo počešljanom kosom i ljupkim svojim posmijehom, što dozivaju u pamet čitavi svijet ljepote i otmenosti ženske. Isto je tako istina, da desetak vaza, što ih posabraše nedavnim iskopavanjem, pokazuju neobično dotjerane slikarije. Jedna izmedju njih, jedan *lekithos*, gdje se nalazi naslikan prizor odlaska, oproštaj sina sa svojim ocem, sjaji od ljepote ujedno duševne i tjelesne. Konj, što ga rob dovodi, već je tako savršeno izradjen, te bi mogao biti konj cara Konstantina u freski Rafaelovoj. Sjeća onih divnih životinja, što su se propinjale na posvećenom nakiću hrama, hoću da rečem Partenona, u svečanom jahanju Panateneja. Držanje likova posvjedočava izvanredno razumijevanje onoga, što dira srce. Sve je tako priprosto, sve tako običajno, pa opet sve tako veliko! U tome je sva tajna grčke umjetnosti, u toj dotjeranosti, s kojom slobodno razvija crtu jedinu i nužnu, što probudjuje život i jednim mahom odredjuje kao vječni tip. Uza sve smiješno oponašanje akademsko, uza sve tričave grdnje profesora i uza sve predrasude, koje nijesu manje silničke od modernih bundžija — tih mudrijaša za inad, koji su zato svikolici na vlas jednaki u svom zasukanom poricanju — kad ugledaš koju grčku umjetninu, pa bilo i u ovakvim primjercima druge ruke i tako nedotjeranim, ona će te svega presvojiti, kao što će sunce presvojiti oči. Njezina ljepota nad sve ine tako je očita i velika, te i ta malenkost dostaje, da opravda onaj u prijevodu ozloglašeni pridjev varvara, što su Grci pridavali svakom narodu, koji ne bijaše od njihove krvi.

A oni su došli, ti varvari, i razorili toliko prosvjete nježne i dotjerane, navlastito s mora. Kolike li ironije legenda! Jer i to more bješe donijelo starinskomu svijetu boginju ljepote, onu Afroditu, što nam ju Boticelli u Firenci pokazuje, kako ju nose vjetrovi, što na nju sipaju cvijeće, i kako stoji na svojoj školjci, mlada, nježna, zatravljujući čarom, za koji još ni sama ne zna. K ovome moru, k velikom

moru uputio sam se izišavši iz muzeja. Red palača, što se nalaze duž jednoga dijela obale s ove strane, bar je po svome izgledu dostojniji imena, koji je grad zadržao. Kad sam došao na tu obalu, svejednako zastrto nebo bilo je uskolebane talase prekrilo tamnom ljubičastom bojom, a na desno kraj Bazilikate, što zatvara neizmjerni taj zaliv, protezalo svoju blijedo-ljubičastu crtu izmedju ovoga olovnastoga obzorja i ove gotovo crne vode. Dva ostrva Kerade starih, a danas ostrva svetoga Petra i svetoga Pavla, izdizala se ispred mene, pa tako sam nasumce dozivao u pamet razna lica, koja su očima, što su se danas zaklopile za uvijek, gledale ovo isto obzorje — koje se lje nije promijenilo kao sudbina grada. Opet sam vidio gradjane sakupljene u kazalištu. Najedared spaziše galije rimske na ovim valovima i sav narod ustaje da se maši za oružje. Opet sam vidio Kartažanina Hanibala, kako mjeri svojim pogledom ono široko polje valova u zadnje doba svoje vojne. Kakav je trepet morao obuzimati tu veleumnu svjetsku protuhu, trepet bijesniji od talasa, kad je pomsilio, da ti talasi idu i dolaze bez kraja i konca, a da mu nigda ne donose čime bi iznova udario na Rim, što već jedared bješe propustio? Opet vidim Saracene, gdje se god. 927. ovdje iskrcavaju, i kako iza njih Tarent četrdeset godina ostade napušten. Oni su bili doskora porušili sve kuće i poubijali sve stanovnike. A u duhu prolazi mimo mene u čudnoj povorci dvadesetak drugih likova: Vizantinci, kako se ovamo svraćaju, s Nikiforom Fokesom, Nijemci s Otonom II., onda Normanci Rogerovi, pa iznova Saraceni s Fridrikom II. i s Manfredom, koji je nosio naslov kneza tarentskoga, onda Anžuvinci, pa Španjolci, zatim Francuzi i izmedju ovih potonjih — čudne li oprjeke sudbine! — jedan topnički general, koji je došao ovamo u posadu i ovdje umro g. 1803., a taj časnik Bonapartov ne bijaše niko drugi nego Choderlos de Laclos, do zla Boga nesmiljeni razudjivač ljubavi, pisac *opasnih poznanstva*, toga možda remek-djela psihološkoga romana.

Zagonetno li je i zamršeno čeljade taj čovjek glasa neprilična, gotovo zločinačkoga, pa zašto, dok mi evo pada na um konac njegova života tako nastranoga, ta smrt na ovome osamljenom morskom žalu, ne mogu da se odijelim od njega? To je zato, što ga protuslovni podaci o njegovu životu stavljaju u red onih nerazumljivih talenata, od kojih nas moralno njihovo življenje ljuti, jer nam izmiče iz očiju. Još prije revolucije on je časnik u posadi u Grenobleu i u isto vrijeme, kad je tamo Beyle rastao, napisao čudnovatu onu knjigu, koja se ne bi smjela, makar i ima u njoj ono pet ili

šest razuzdanih mjesta, ni jedan časak pomiješati sa šalama Crébillonovim ili s onim prostačkim *Faublasom.* Poput slikara, kojemu je neki ljubitelj umjetnosti naložio, da naslika sliku za tajni muzej, a koji je izradio protiv svoje volje i nehotičnom silom svoga talenta tragično djelo, Laclos se je bez sumnje, pišući svoja *Poznanstva,* htio ogledati s pripovjedačima, koji su tada bili svijetu najviše po volji, pa je urezao u bakru najtamniju sliku moralne anatomije, kako se jošte nijedan psiholog nije usudio. S onim pogledom velika moraliste, što u nama djeluje i protiv naše volje, kad njime vladamo, ili bolje kad on nad nama vlada, taj je početnik raspoznao i obilježio konačnim crtama onu strašnu nevolju, onu smrtnu bolest osamnaestoga stoljeća baš kad se je htjelo da svrši stratištima Robespierreovim: nesmiljenost u ljubavi. A ujedno je razjasnio i dva velika njezina uzroka: nemoć osjećanja i zabludu duha. Nacrtao nam je, da bismo te svoje nevolje u životu vidjeli, markizu de Merteuil i Valmonta, dvije ličnosti tako tipične, tako savršeno prikazane i objašnjene, tako drsko prorešetane do u tankoće njihova bića, te su ih se ljudi plašili. Ko tako potanko poima zlo gotovo postaje sukrivac toga zla — tako bar sude priprosti čitatelji, koji ni časa ne pomišljaju, što je to domišljat i velik um. Ta je umna smionost kud i kamo više tu knjigu iznijela na glas kažnjiva djela, nego smionost u stvari samoj, koja nije nigdje osim u nekim retcima — k tome će te retke jedva ko razumjeti, već ako ga na njih uputiše — dalje pošla od onoga, što je dopušteno kazivati, kad se već hoće da proučavaju strasti ljubavi. Tu parnicu književnu red je iznova ispitati. Jer ako je knjiga pogibeljna kao i sve ine, gdje se strasti odviše duboko proučavaju, zato još nije nemoralna, a nije ni mogla da bude. Ljudi su odviše brzi pobrkati ove dvije medje i misliti, da je utjecaj nekoga djela jedino u tome djelu samom. Ako ima knjiga, koje nas kvare, ima i puno vrsti morala, od kojega se sami kvarimo. Moralnost nije drugo nego praktički izraz zakona života duševnoga, a kad taj život duševni promatra onakav umnik kao što bijaše Laclos, htio ili ne htio čovjek ostaje moralan, jer se ne može ustegnuti, da ne izreče te zakone. Dosle se nije dosta gledalo na to, kakovom li su logikom osvetiteljkom dva razuzdanika toga romana, markiza i Valmont prinukana, da, upravo prinudjena, da mrze, da unište jedan drugoga. Taj Valmont u misli, da ima sam sebe u potpunoj vlasti, pušta da ga nadvlada ljubav k gospodji Tourvelovoj, premda ju ubija svojim grubijanstvima. A što se tiče markize, nju divlja zavist protiv te iste gospodje Tourvelove zaludjuje i goni u najgore

ludorije, kako bi mu naškodila i osvetila se za tu čudnu uvredu. Pa što je ta žena, ta nježna i nesretna predsjednikovica, koja je tako pobijedila i žalibože umire poradi tih dviju opačina, drugo, već ako priprosta i blaga draga, srce, koje istinski kuca i koje se podaje? To bijaše već mnogo, da je tako u toj jedinstvenoj knjizi napisao, ako se smije tako reći, oporuku osjećaja nekoga čitavoga društva. Laclos tu i ostade u svome daru za pisanje romana. Za revolucije opet ga nalazimo, kako je dobro poznat u Palais-Royalu, kako je pouzdanik vojvode orleanskoga, a pouzdanik, koji ravna i svjetuje u slavoljubivim snovima i kojekakvim spletkama, koji sniva, kako će možda postati Warwick kralja, kojega je on sam učinio, a učinio ga za sebe. Svagda je to pojava jako rijetka i zanimljiva, kad čovjek tako gleda, kako majstori teoretske psihologije idu od razmišljanja na djelo. Pa što je to, kad je to djelo ovakove vrste, ujedno tajanstveno i strašno, pomiješano s najkrvavijom dramom moderne istorije? Kako bi čovjek volio, da je pero *Poznanstva* nacrtalo istoriju tih spletaka i slike tih junaka od god. 1790. isto onako vještački i dotjerano, kako nam je prikazalo junake od 1780. godine, štono su gnusobama srca navješćivali gnusobe političke! Zar ne bi čovjek i to volio, da znade, kakove je misli preo na ovoj litici tarentskoj taj posmatrač, razočaran već u svojoj tridesetoj godini, štono je, stupivši opet u službu pod Bonapartom, razredjivao svoje topove na onoj tvrdjavi, od koje u taj par vidim, kako joj se jaki tornjevi izdižu u ovom sumračju, što se hvata? A glas s mora viče svoju veliku nerazumljivu riječ, što ju je dobacio uvijek istu nebrojenim gostima, koje je sudbina zaustavila časak ili godinu na ovom mjestu, na ovoj litici, za kojom je njezin pjesnik tako žalio — „Daleko od Tarenta, a to mi je teže od same smrti!"

XXV.

Tarent, 28. studenoga.

Čitavi mali muzej obišao sam dva puta, a isto tako i uličice staroga grada, što da čovjek radi u Tarentu, kad nije ni pomorski mjernik ni sabirač školjaka? Franjo Lenormant, koji, kako to već biva kod putnika stručnjaka, mjesto da ovdje opisuje što je doživio, daje naučne podatke, kazuje u svojoj *Velikoj Grčkoj* da *il mare piccolo* sadrži u svojih šest milja opsega devedeset i šest u razne vrste razdijeljenih riba. „A što se tiče školjaka", dodaje sav oduševljen kao kakav pokrštenik, „imenik broji sto pedeset raznih vrsti mekušaca i

morskih ježeva." S druge je strane talijanska vlada u svojoj brizi da zemlji dade ratnu mornaricu dostojnu duge crte njezine obale, u velike popravila divnu luku, koju već od prirode čini unutrašnja prostrana pučina vode. Sadašnji otočić, gdje je Tarent stisnuo svoje nezdrave kuće, koji negda bijaše poluostrvo, što umjetno rastaviše od kopna, rastaviše sada još i više. Iskopaše vrata duboka kao morsko tijesno, preko kojega ide pomičan most, koji se otvara, da mogu proći i najveći brodovi. Što više stadoše graditi ispreko toga mosta nov grad s visokim kućama i širokim ulicama. Ali čitavi taj novi grad mrtav je i nedovršen. Tu osjećaš žurbu prenagla pregnuća, odluku smišljenu na vrat na nos, a onda napola odnemareno djelo, jer bez sumnje ne bijaše dovoljno sredstava. Taj pokušaj modernoga pomladjivanja kosi se, da ti se gotovo daje na smijeh, sa cimerima dućana, gdje naprotiv bez prestanka vidiš tragove poštivanja k starini. Naći ćeš u ovom novom Tarentu kavana prozvanih imenom Arkite, pivara sa imenom *del Peripato!* Zašto takova poštivanja k starini ne bijaše prošastoga stoljeća, zašto se nije prinosilo ostacima srednjega vijeka, kad je već ostataka staroga vijeka bilo nestalo? Krasna stolna crkva normanska, zavjetovana svetomu Kataldu, apostolu irskomu toga kraja, ne bi bila iznakažena pregradnjama i žućkastim krečom, da je danas više ne možeš ni prepoznati. Najbolje je dakle, da ne kasniš ovdje i da se koristiš kojim priličnim svratištem pa predješ u nedaleke pohode do dvora orijskoga na priliku, u Manduriju navlastito u Metapont.

Vraćam se danas iz ovoga potonjega grada, ili bolje iz stanice, koja se tako zove. Kud i kamo više od Tarenta to je tek puka uspomena, a ona klasična: *etiam periere ruinae,* (i ruševine propadaju), koju smo tako preko mjere upotrebljavali gradeći latinske stihove u zavodu, tako je nesmiljeno istinita. Metapont! To ime budi spomen o Pitagori, koji je ondje umro, a i o najbogatijoj obradjenoj zemlji, simbolički prikazanoj krasnim klasom na novcu s jedne strane izbočeno, a s druge udubljeno kovanu pod starom republikom, klasom od čudnovate žetve, tako milovidnim, jedrim, tako punim zrnja. Nuto, pored te daleke slike, sadašnje zbilje: netom što je voz ostavio Tarent, počinje se prostirati ravnina, beskonačna i pusta. Pust je pješčani nasip, što teče duž pruge i gdje more valja sure svoje talase i udara u jednoličnu svoju tužaljku. Rijeke teku kroz ovu pustoš i upraviše put k ovome moru. Rijeke? Ne. Korita šljunka, što su presahnula od žege prošastoga ljeta. Žućkaska voda tu više zastaje nego što

otječe. To je carstvo malarije, te bijede i zatora, što ga prikazuju, kako kažu neki mitolozi, one nemani starih priča, aždaje, zmajevi ili priprosti hajduci, svladani od bogova. Ta neman bajke kažu da ovdje bijaše Abiba bajevni utemeljitelj Metaponta, nesretni junak, koji da je susretnuo Herkula, zabavljena da kroz Italiju natrag odvede volove Gerionove. Bijaše li Abiba domaćin, bijaše li žrtva toga velikoga sudije? Tu se tumači razilaze, premda su u tome složni, kako Lenormant tvrdi, što tumače ime Metaponta po imenu sina toga Abibe, Metabosa — djeteta rodjena poslije prolaza volova. Zna se za izvjesno, da je u vrijeme sicilskoga rata bogati Metapont snažno pomagao atenskoga vojskovodju Niciju, ljudima, novcem i živežem. Danas od njega nema ni java ni glasa do ono devet slova naštampanih na natpisu stanice! Ta je stanica u ostalom dosta znamenita, jer je ona tačka, gdje se pruga razdvaja za putnike, što dolaze iz Napulja a idu bilo put Regja, bilo put Tarenta i Brindizija. Oko poslovnih zgrada izdiže se nekoliko kukavnih kuća, možda šest ili sedam na broju. One služe za stanovanje porodicama činovnika, a osoblje stanara mora da se često obnavlja, sudeći po licu onih, što pregledaju karte i preuzimaju prtljagu. Odviše crne oči gore u ovim odviše pocrnjelim obrazima. Nevidljiva klica otrova, protiv koje je nemoćna ona zelen velikih eukalipta, teče im u iznemoglim žilama. One, što su tek nedavno ovamo došli, odmah prepoznaješ po nekoj još preostaloj svježini njihovih obraza i zjenica. Ta zlosretna boja smrti nije im se još po obrazima prosula u tolikoj mjeri. Ali čemu sve to? Čeljad je ta oženjena. Ima briga. Treba novaca. Plata je jača. Bilo ih je dosta, koji su bili a nijesu stradali. Treba samo oprezno postupati, pa će se i postupati. Jedna ta porodica prihvati dakle ponudjeno mjesto, a iza nekoliko godina taj bijes od groznice izvršio je svoju rabotu. Svi su mrtvi ili na umoru. Čini se, da Herkule, taj velji um rada, mjesto da prodje ovom ravnicom i da je učini kao negda podesnom za nastavanje i sretnom, tu ništa ne radi nego službu krvnika i da se tako osvećuje novomu bogu, kojemu su se poslije njega stali klanjati.

Šetnja kroz ove žalosne poljane zanimljiva je jedino s toga, što možeš da obidješ ostatke dorskoga hrama, kojemu se ne zna namjena, a koji se je nalazio, kako se misli, dva kilometra sjeverno od nestala staroga grada. Te ruševine nose romantično ime stola Paladina — *Tavola dei Paladini.* „Zovu ih tako", reče mi seljak, koji me je vodio k toj razvalini, „jer su čuli pripovijedati od starine, da su ljudi šest puta veći od nas dolazili onamo jesti!" Namignuo je

okom i tresući licem maslinaste boje izustio je pravu narodnu riječ, štono jednako pristaje i najzasljepljenijemu sujevjerju i najdiplomatičnijem skepticizmu: „*Chi lo sa?*" (Ko zna?), pak će na to dalje: „Ali nadjoše njihove grobove, a ti su bili iskopani za čeljad kao što smo mi." To razlaganje kao da je jako bunilo njegovu pamet, sporu poput neprekinutih drvenih teretnih dvokolica, u kojima me vozi. Dvie, mršave mazge vuku ih, jedna upregnuta u rukunicama, a druga sa strane. Dva velika točka idu po dvostrukoj kolotečini ceste, gdje kadšto zapadaju sve do glavina. Predjel vidi se još pustiji, otkako sam evo pet stotina metara daleko od zgrada, što su se u okolo stanice okupile i što ih je prijevoj zemljišta sakrio. Ledina se širi, divlja i gola. Stado ovaca pase, a vodi ga pastir zaodjeven kožama tih životinja, koje nijesu ni skrojene ni sašite. Uzice vežu te ovčine kože, što su boje žućkasto-bijele i uprljane blatom oko tijela, ruku i nogu toga pastira, koji je po svoj prilici jako sličan onima, što su služili za izgled čarobniku Teokritu, premda ne možeš ni zamisliti, da bi čovječja životinja ovako glupava govorila one prekrasne stihove u ***Ciklopu:***

Nikijo, ljubav ti izlječit ne će,
Ublažit ljuti njeni ošurak
Ni melem niti tajni napitak,
Ništ' nego muza čisti čar. — — —

Taj pastir tamo sjedeći na zemlji, zuri u gore Kalabrije, što su obrubile svojim nejasno modrim crtama i snježnim svojim vrhovima tužno ovo obzorje. Kako su daleko, a kako daleko i more, što desno časkom zatrepeće! Nebo jesensko, gdje se oblaci bez ikakva oblika čupkaju od vjetra, obavija ovu pustinju, nad kojom lijetaju ptice grabilice. Prevrću se raširenih krila i pretražuju silnu tu ravninu lakomim svojim pogledom. S toga se plašljive ševe, što ih dižu psi, koji trče za kolima — Regina, Cacciatore i Polikastro — brzo spuštaju k zemlji nekoliko koračaja dalje. Kola odskakuju svaki čas, dok se stupovi srušena hrama sve više izdižu, ali s njima sve više i nesretni zid groblja, kojim ih je nerazumna opreznost opkolila. Bilo bi tako lako zamijeniti rešetkama te lude zidine, koje bi kvarile, kad bi to bilo moguće, ljepotu ovih ulomaka, tako sjetnih i velebnih u nedoglednoj ovoj okolini šutnje i divljaštva!

Ali nije tako, ljepota je razvaline jača. Čim turiš vrata s rešetkom i ugledaš prastare te ostatke, obuzima te osjećaj neodoljiv, nenadan i silan. Još samo petnaest stupova tu stoji. Ali i oni do-

staju, da te tako ganu kao one gotovo neoštećene zgrade Paestuma, premda je ovo ganuće malo drukčije. Ovdje se navlastito podaješ nekomu moralnomu uzbudjenju. Umjetniku će ova razvalina u Metapontu manje prirasti k srcu nego pjesniku, makar pokazuje savršen primjer onoga ozbiljnoga i snažnoga reda dorskoga, bez ikakova uresa i nakita, sa svojim golim zaglavcima, s bazama postavljenim na sam pločnik, sa čitavim svojim vidom težine priprosto i razumno nošene. Ovi stupovi pokazuju to osebujno svojstvo, te poradi razloga čvrstoće jastučići na zaglavcima malko preko njih prelaze. Glavna greda nad stupovima nije pala, a zato i pridjevak „stola", što su dali razvalini. Ali upravo je pravo čudo, što je tome tako. Jer je strast za uništavanjem, što je u srednjem vijeku bila zajednička i gospodi i seljacima, i tu svoje uradila kao svagdje drugdje. Nalazeći u ovome kamenju starinskih zgrada gotovu gradju, što im je trebala, pustošili su ova plemenita utočišta svrgnutih bogova poput Robinzona, kad je gradio svoj brod. Ovdje su ploče stuba istrgnuli, a tako isto i ploče, kojima bijaše naznačeno mjesto zida, gdje se je nalazila *cella*. Zabate su porušili, a ko ne bi imao pojma o stalnom uredjenju grčkih hramova, ne bi ni po jednom znaku raspoznao, kakova bijaše prvašnja osnova gradjevine. Ali se zato ni najvještija umjetnost ne bi mogla doviti ponosnijemu simbolu sudbine odredjene svakoj ljudskoj stvari, ni rječitijemu tumaču one: *Debemur morti nos nostraque.* Oblik ovih ruševina u istinu ti se vidi kao neki žrtvenik, što se izdiže toj nepobitnoj smrti, boginji gospodarici ovoga svijeta a sred ove pustinje, štono sama kojegdje poprima nejasne oblike mrtvačkog groblja. Gdje se zemljište valovito uzdiže, bijaše mjesto, što je negda zapremao grad, kojemu se je prah pomiješao s ovom zemljom. Kažu, da u vrijeme žetve i u obradjenim dijelovima ove ravnine dugi redovi kraćih klasova, što prije vremena požute, pomažu da se nadju crte, gdje su morale biti ulice. A izim toga kažu, da na poljima, što su odskora ugarena, plug orača bez prestanka prevraća ulomke kipova, oružje i novce. ***Tristis arator,*** žalostivo je već rekao nježni Virgil, kojega čovjek zamišlja još sasvim mlada na polju u Mantovi, kako gleda na ostarjelom licu siromaha seljaka trag onoj nesvjesnoj sjeti, što ju je njegov rano razviti velji um već odgonenuo. Taj je pridjevak odviše istinit za ratare, što tako idući trgaju iz ove okužene zemlje raštrkane komade, u kojima se raspoznaju nejasni spomenici slave za uvijek razorene, a ti su komadi kadšto prave divote od umjetnosti kao na priliku dvije ruke od mramora, dvije divne ruke nekoga ženskoga kipa, koje su

privremeno pohranjene u jednoj suši pokraj stanice i koje tamo čekaju da ih prenesu u muzej u Tarentu. Te su ruke, što čame medju drugim nezgrapnim ulomcima, fine, te bi se zaljubio u tijelo, koje ih je činilo još nježnijima, čiste, te bi ih htio poljubiti poljupcem kao ruke od mesa, a tako fantastično osakaćene i žive!

Ima doduše u Metapontu još i drugih ulomaka jednoga hrama, što je razotkrio vojvoda Luynes, velmoža arheolog, koji je u nas toliko uradio za proučavanje te slavne i opustošene Velike Grčke. Ali odviše su razasuti, da bi se od njih čemu naučio putnik, koji nije naučenjak. A nadjoše i nekoliko starih grobova, ali ti su kao i svi drugi te vrste. Pa tako se nijesam nadao, kad sam opet došao do pod gipku kitu eukalipta, što je zaklonila prostor oko stanice, da ću ponijeti od ovoga kletoga zakutka drugu kakovu uspomenu do one o tome *stolu Paladina,* što se izdiže u ovoj pustinji. Na pravu sreću voz se zakasnio i za nekoliko sati zbog neke nesreće, što se je desila na jednom mostu pruge. Činovnici su dokoni i nekolicina njih opkolili su ćorava seljaka, što udara u gitaru. I nato jedan od njih, rodom iz Pizza, maša se te gitare i začinje pjevati pjesmu kalabrijsku tako snažne poezije, te sam ju, razumjevši tek nekoliko riječi, namah htio čitavu ispisati po njegovu diktovanju, žaleći što je ne mogu priposlati prijatelju, čije sam neke stihove već spomenuo, Claudeu Larcheru, da mu služi za natpis njegovoj *Fiziologiji ljubavi,* što ju tako nesmiljeno oklevetaše: „Pred vratima pakla — vidjeh starca, kako još oplakuje svoju dragu. — A ja mu rečem: jadniče, gledaj da budeš veseo — jer malo pomalo nestaje tuge. — Prodji me se, muke pakla nijesu ništa — nijesu nego tek san za onoga, koji je izgubio dragu. — *A ako je ko izgubi mrtvu, to je ništa — jer malo pomalo nestaje njegove tuge. — Ali koji je izgubi živu, strada kao od žive vatre — koja ga svaki dan izjeda više i više*". A pjevač primetnuo, učinivši po nekom nagonu ili jer mu je slučajno došlo na jezik, jednu razliku, koja bi bila zanijela pokojnoga fiziologa: „Ovo nije pjesma od ljubavi, već od strasti." —

XXV.

Krotona 30. studenoga.

Premda uspomena starinske Krotone, što je postala Kotrona jako jednostavnim kvarenjem jezika, probudjuje veliko zanimanje filozofa i veliko zanimanje arheologa, uza sve to ne zalazi u taj mali

grad gotovo niko do trgovačkih putnika i trgovaca limunima i narančama. Pa opet je ovdje bio učinjen, a na način najsavršeniji, onaj jedinstveni pokus u istoriji: pokus Pitagore, koji je htio čitav grad urediti, da na vladi bude aristokracija metafizičara. K tome se je ovdje, ili barem nekoliko sati odavle i na kraju dugoga rta, što brani luku i zove se *Capo Colonna,* izdizao časni hram Junone Lacinijanke, o kojoj govori Virgil:

Hinc sinus Herculei, si vera est fama, Tarenti
Cernitur attollit se diva Lacinia contra

kaže Eneja, pričajući pogibeljni svoj put zaljubljenoj kraljici, koja ga je slušala kao docnije Desdemona Otela — „Ona me je ljubila zbog mojih pogibli!" Taj spomenik, najstariji od svih, što su Grci posagradili po liticama duge ove obale, nije sasvim iščezao. Ali ni slava filozofa od Samosa ni glas hrama virgilskoga ne mogu da prevladaju prilika putnih, što čovjeku malko ubijaju volju, pa tako se u istinu gotovo niko ne zaustavlja u Krotoni. Treba ponajprije izdržati, dok tamo dodješ, i kad si na taj put pošao iz Tarenta, čitavi dugi i nesnosni dan vožnje ovom južnom željeznicom, kojoj se kola sprijeda i straga užasno ljuljaju na ovim tračnicama kojekako pričvršćenim, a kod koje je zakašnjavanje stvar svakidašnja. Da sagrade prugu što jeftinijim načinom, mjernici se okoristiše ovim kao šilom zemlje, što obilazi oko sporednih kosa, koje kao da podupiru krajnji glavni lanac apeninski. Ali na nesreću iz tih planina bez prestanka provaljuju one rijeke, što se u Kalabriji zovu *fiumare.* Danas presahle valjaju sjutra mulj blatan i žestok, koji često odnese velike komade pruge. A pošto ta željeznička mreža nema dvije tračnice, vozovi, što silaze put Regja i što uzlaze put Metaponta, čekaju jedan na drugi bez kraja i konca po stanicama, gdje redovno s teškom mukom možeš da kupiš čašu opasne vode. Predjel se ne mijenja nigda. S jedne se strane prostire pusta obala morska, a s druge okrajak ravnice, koji je sad nešto širi, sad opet uži, a namah zatim visoka i kršna planina. Na moru se sjaju jedra od ono dva, tri čamca, što idu na ribe po svakom vremenu. Po ravnini pružili se redovi eukalipta, a od njihova glatkoga zelenila još ti je teže oko srca. Ne navješćuje li svagda tu strahovitu malariju? Na brdima se naginju kule, ali porušene, gdje su se negda čuvale straže. Sela strše popinjući se po najstrmijim planinama. Seljaci, što sada izlaze na hodnike stanica, nose šiljaste pustene šešire, oko kojih je omotana vrpca. Dokoljenice stežu im noge na listovima, a kad nema dokoljenica, užeta. Nabiru

svoj ogrtač na plećima poput razbojnika u kakovoj opereti. Ali odurna prljavština njihove odjeće, a navlastito nemila njihova lica odvraćaju namah svaku pomisao na kakovo smiješno tudje odijelo. Gotovo u svakoga razbiraš na licu one crte mučaljivoga juga, što su usuprot danas ustaljenoj predrasudi najobičnije u plemena, sinova jarkoga sunca. S tih se lica odrazuju snažne divlje strasti udružene s navikom onoga motrenja kao u životinje, napeta i živa. A onda dolazi jedno slavno ime za drugim, služeći za oznaku kukavnim zaseocima, a kadšto stanicama u pustoši. Tu je naizmjence Heraklija, Siris, Sibaris, Thuri, Petilija, Filokteta, a danas sve je to ništa. Ni najpomnjivije istraživanje nije moglo ovomu tlu oteti tajnu, ja ne kažem sjaja, već života, što se je tu slegao. Taj Sibaris na priliku, kojemu kako znamo, ne bijaše sudjeno, da ga razore i zatru, na kojem mjestu počiva zakopan? Znamo i to, da su ga Krotonjani, koje je vodio Milon — koji bijaše, u zagradi budi rečeno, ujedno atleta, vodja vojske i filozof Pitagorejac! — zauzeli, kad bijaše u najvećem cvatu, i na nj navrnuli, da ga zakopaju, tok rijeke Kratija. Njegovi hramovi, palače i kuće nijesu dakle mogle biti oštećene, prije nego ih je nestalo s vidika. Veličajni kiparski i graditeljski umotvori spavaju pod bolesnom travom, koju pasu bivoli, što su dali svoje moderno ime ovome kraju: Buffaloria. Iskopavanjem doprijeeše do vode i samo do vode. Nigdje nijesu radnici naišli na kakovo deblo stupa ni na kakav ostatak zida, da bi se po njima smjelo opravdano reći: grad bijaše evo ovdje.

Dok tako gledam, kako izmiče ta pusta dolina, gdje bijaše grad svih lasti i slasti, omrknula je noć, ona noć juga, gdje su i zimi zvijezde velike kao u nas u ljetnoj noći. Buka mora sve je jača, što mu boja vode biva tamnija. Evo sada na domak Kotroni zadnjega predjela, što ga je gledao Hanibal prije nego se je ukrcao, da se više ne vrati, a utvara pobijedjena Kartažanina opet me zaokupila kao u Tarentu, više još nego u Tarentu ne mogu nikako da joj se otmem. Ova neplodna obala bijaše za nj, što Draždjani bijahu za cara, tačka konačnoga uzmaka, mjesto gdje je od svega odustao. Jer uzmaći, napustiti plijen, na koji su već stavili svoje pandže, ovim je smjelim duhovima to što i odreći se sam sebe. Onda predaju Zarnu, dižu Francusku u rat, ponašaju se, da je prava divota. To je ranjeni gladiator, ali koji već pada, i oni to znadu. Jer prestaju nadati se, kad ih izdaje sreća, i prihvaćaju neminovno s istom onom snagom, s kojom su se laćali posla u danima sreće. „Treba izvršiti svoju sudbinu", rekao je Napoleon na brodu *Northumberlandu*, a to bi-

jaše svagdje moje veliko načelo." A neobjašnjeno je protuslovlje, što su svi ti veliki muževi od djela fataliste, baš oni, što su tako preko mjere radili po svojoj volji, dok su teoretičari slobodne rasude obično ljudi čiste misli, na priliku Kant, Jouffroy, Maine de Biran. Možda poredjujući ono, što je kanio, s onim, što je u istinu uradio, takav Hanibal ili Napoleon pomišlja, da je neka viša sila ravnala njegovim djelima i da su bili nesvijesno orudje u službi neke neponjatne providnosti? Nameću li im se u ostalom takova pitanja? Kakova se misao vrza u ovim glavama, u kojima se radjaju same stvarne slike, i u kojem obliku? Dok sam se tako zavezao u te sanjarije, stigla i mrkla noć, a službena čeljad zavikala ime Kotrone. Sva se ta filozofija spline u ništa, kad te snadje svakidašnja nužda, da ti se je boriti sa čitavom četom kočijaša, a lica poput razbojnika, koji napadnu na ono dva tri putnika, što su sišli s kola. Napokon se kotrljam put grada u kočiji staroj, da ne možeš opisati, poslužen od četvoro čeljadi, koja je i odviše nalik na one robijaše, štono sam ih u svojoj prostodušnosti onako žalio u Brindiziju. Dva su se popela na bok, a jedan ostrag na kola. Četvrti, koji ima samo jednu ruku, trči urličući s konjima sa strane, koji opet čudnim nekim kasom trče skokom kao pomamni gdje se cesta uspinje, a zaustavljaju se, gdje silazi. Kako sjaji sjajna mjesečina, vidim ogromne šupe što služe za skladišta naranča i limuna, a zatim ravne krovove. Gadna se kola drndaju po pločniku pa stanu, a to je ulazak u svratište — prava vrata razbojničke špilje, tijesne, vlažne, niske, što su otvorena izmedju dućana s mirodijama i *salona,* kako se berberi ovoga kraja — usudjuju nazivati svoje svinjce. Stube od kamena, strme i zamazane, dižu se na kraju trijema i vode u prvi sprat, gdje je smještena *locanda.* Iznenadilo me je i obradovalo videći, da ju drži, kako to tako često biva u Toskani, sama jedna porodica, a to je jamstvo, da će konak biti čist i bar nekako lagodan. Vlasnica ima trideset i osam godina, kćerka joj ima dvadeset i tri, a već unučice od šest godina i manje dolaze i odlaze donoseći strancu cvijeća. I po sitnicama poznaš, da si daleko od velika svijeta. Imam ondje prijatelja što sam ga negda našao u Engadinu, a kad sam zapitao, da mi kažu, gdje stanuje, baka stade na dugo i široko pripovijedati, kako je to stara porodica, kojoj pripada don Niccola — kako je ono rekla po španjolsku: *„Eccelenza, lei sa che piú antica cittá del mondo è Roma,* vi znate, da je najstariji grad na svijetu Rim." A onda opazivši, da sam šešir stavio na postelju, „Ah", reče, uzevši ga odatle sva prestravljena, „to navješćuje smrt."

Ta sitna crta mérimějska, ako smijem stvoriti riječ, da označim jednu pojedinost nastranoga toga sujevjerja, što se je tako svidjao piscu *Carmena*, zabavila me je, te sam prešao preko svih nedostataka toga noćišta, a prešao sam još lakše, kad sam sjutradan, idući k luci do čamca, koji me je imao odvesti do *Capo Colonna*, mogao razabrati blizinu Afrike po znakovima svake ruke. Prije svega bilje, ogromne agave i kaktusi, te opasne biljke, za kojima tako lako zamišljaš, kako puzaju pogibeljne mačje životinje, sjeća me Tangera, njegove okolice, što tako zasljepljuje oči i moje šetnje do rta Spartela, te zadnje tačke crnoga kopna, što je okrenuto spram Španjolske — a to bijaše najsilniji vidik, što sam ga igda doživio, prirode divlje i veličajne, s onim modrim vrtlozima oceana, što su se burkali podno litice, s onim žarkim šumom i glasovima neznanih životinja iza onoga zasukanoga grmlja blijedih aloja. Dječaci, što prolaze sjedeći na magarcima i noseći vodu u burencima, uzjašili živinčetu na sapi tik do samoga repa baš onako, kako to ob'čavaju Arapi i seljaci u Andaluziji. Sam grad sa svojim sasvim niskim kućama po svojim siromašnim zakucima gotovo i nije više sačuvao evropsko lice uza sve svoje krasne palače u španjolskom stilu, što ga rese, i uza sav svoj dvor, što ga je Massena zauzeo na početku ovoga stoljeća. Gdje sve nijesu ti vojskovodje carevi vodili svoje konje od mejdana, kako li su morali biti trudni i umorni, kad je pao taj čovjek neumorni — on, koji je kazao krasnomu Dorsenni, kad su bili pošli u Španjolsku na vojnu: „Vi ste se rodili u logoru, vi ste odrasli u logoru i, ako hoću, vi ćete tu i umrijeti!" U ovim uličicama obitava svijet tako očito od mješovite krvi, te je kao neka živa slika i prilika istorije ovih krajeva, nečuvene mješavine od razne krvi, što se je tu desila. Ovo osam veslača, što mi je pošlo za rukom sakupiti, da me odvezu na ribarskom čamcu do rta Colonne, mogao bi čovjek postaviti za zadatak o atavizmu, da ga raspravi koji učenik oplakanoga grofa Gobineaua, najoštrijega vidovnjaka plemena, što se je pojavio u ovo pedeset godišta. Od tih veslača jedan, onaj što zapovijeda, nosi ime grčko. Ali njegove bistre oči, kovrčasta kosa, a i njegove misli podudaraju se ama baš na dlaku s tipom Normanca, čovjeka od prirode radina i zadojena feudnim duhom, što je toliko ratovao na ovim obalama jonskoga mora. „Porodica — —, (tu je kazao svoje ime), uvijek je bila za porodicu Lucifera", reče mi govoreći o zadnjim izborima. Pokraj njega dva čovjeka debelih usana, širokih jabučica, do kraja izgorjele kože očito su od crne krvi, dok je jedan drugi, mršavac, svinuta profila, trebao tek zaodjenuti se ogrtačem s kukuljicom, da se prometne Arapin. Drugi pokazuju u crtama svoga lica, u masti svoje puti, u svemu svome biću, kako se drže i kreću, ono nešto gotovo neopredjeljivo, po čemu prepoznaješ odviše križanu krv. Tako mi se svidja taj fini fiziološki roman, koji u ostalom nijesam mogao do kraja ispitati, te izmišljam pripovijesti o svakom od njih, a onda malo pomalo to zaboravljam, puštajući, da me presvoji čar ovoga predjela u ranom jutru, u svojoj ubavosti jednoga od najdirljivijih, što sam ih od ovo nekoliko godina vidio.

Krotona počiva tamo dolje, bijela i žuta, sa crtom svoje luke, gdje brodovi, što plove uz obalu snivaju, spustivši svoja sidra. Naš ju je čamac ostavio pred jedan sat i sada se pomiče duž rta, obrubljena sivim liticama, što se prostire spuštajući se, a spuštajući se sve više do zadnjega kraja, bez ikakove zgrade, bez ikakova traga kakova bilja. More je pod trupom čamca žive modre boje, a dalje na pučini gotovo je suro od još žarkoga sunca, što sije na nebu kao pepeljastom od topline. Beskrajno talasanje nadima časkom to more kao da je tihi uzdah silnih uspavanih grudi. Galebi love, naizmjence ljuljajući se na vjetru, da jednim mahom pojure na ovu vodu, što se jedva miče i njiše druge čamce. Bijela krila i bijela jedra sjaju jednakim sjajem. Rt se spušta još više. Opazim, da se svršava kao nekom povišenom ravninom. Jedan samotni stup tamo kazuje svoje crte. To je sve, što je preostalo od onoga hrama Here Lacinijanke, boginje zaštitnice čistih brakova, kamo je Pitagora vodio žene iz Krotone, da na nj vješaju cvijeće i svoje pojase — onaj tajanstveni Pitagora, što je izmedju tolikih drugih izrekao onu mudru izreku, iztagora, što je izmedju tolikih drugih izrekao onu mudru izreku, izvanredno temeljitu za moderna čovjeka, za čovjeka, koji nalazi zadovoljstva u duševnoj svojoj patnji, a takovi smo svikolici: „Ne valja izjedati svoje srce." — U ovom je hramu Zeuksis bio objesio svoju glasovitu Jelenu, onu sliku zamišljenu, kako kaže bajka, po najljepšim djevojkama toga kraja, što ih je uzeo za izgled. U ovaj je isti hram Hanibal, tresući se od gnjeva, dao na sahranu stolove od mjedi, gdje su se nalazile urezane potankosti njegova rata na Rim. Crijep od mramora pokrivao je tu zgradu, što je s pučine mornaru bila znak prevaljena puta, a zemljacima Milonovim slatkoga povratka. Priprosta i velika duša helenska tu je čitava izražena, u tome običaju udružiti ideju vjersku s idejom domovinskom. Što je putnik od svoga grada najprije vidio, bijaše kuća bogova, njegovih bogova. — — Valovi su tresli galiju. Čovjek bješe izdržao teški udar nevremena, sretno umakao gusarima, tražio opasno utočište kod var-

varskih naroda, prkosio konačno svim opasnostima tadašnjega putovanja:

Nudus in ignota, Palinure, jacebis arena — To bijaše najgora smrt za čovjeka staroga svijeta, umrijeti na neznanom morskom žalu, ne biti oplakan ni od koga. Ali zabat hrama iznenada se pojavio tamo dolje. Zrak struji između ispisanih stupova, zrak rodni, i toliko je nevolje zaboravljeno.

Nijesam se ni sam mogao da snadjem od čudnoga nekoga uzbudjenja, kad sam poslije te šetnje u čamcu od tri sata sišao na golu obalu, koju nadvisuje taj stup, zadnji preostatak glasovitoga hrama. Još u šesnaestom stoljeću, ako se smije vjerovati svjedočanstvu jednoga putnika, četrdeset i tri druga su se izdizala pokraj ovoga. Kuda su ti stupovi dospjeli? Jesu li ih raskomadali, a onda odnijeli, komad po komad, da sagrade koju palaču, koju crkvu, morski nasip u Krotoni? Jesu li pali u kojoj od onih velikih drhtavica tla, što prolaze kao udarci neke tajne groznice stare ove zemlje širom čitave ove Kalabrije, što je odviše nadomak dvaju čudovišta, snježne i gorostasne Etne i izdajničkoga, mušičavoga, modrikastoga Vezuva? Ovaj što je preživio ne kazuje ni riječi o sudbini svoje nestale braće. Muče baca na požutjelu tratinu sjenu svoga dorskoga zaglavka i svoju crtu kao izgrebenu, kao okrnjenu od vremena. Ta se sjena okreće, okreće se s danom, na ovom istom mjestu, kamo su dolazili filozof od Samosa i taj poglavica pustolova od Kartage, mičući se neprimjetljivo, bez prekida, mjereći tako vijekove u ovoj divljoj samoći. Povenule češljuge i rumeni šafrani izbili su podno njega. Veliki zeleni gušteri, onakovi, što poradi njihove modruljaste glave prozvaše nebeskima, šetaju se po mrkom kamenju u svojoj nestašnoj hlepnji za suncem, a malo niže, tek dva tri koraka daleko, jednolično se odvija more, boje modre poput škriljevca, pod nebom gotovo bijela plavetnila. Čovjek popostaje, dirnut u srce od tolikih osjećaja. Evo ovdje dokaza najveće umjetnosti, što je ima, umjetnosti grčke, koju otkrivaju samo crte ovoga dorskoga stupa sa svojim oblikom zbitim, malko nadutim, kao zdepastim, koji i ovako okrnjen na vršcima svojih ižljebljenih brazdica, i ovako izjeden od sunca, ostaje lijep, od savršene ljepote. Evo utvara najprivlačnije istorije i najdalje. Evo kao da su prisutne, kao da ih na svoje oči vidiš, velike sile svijeta: vrijeme, što ne prestaje prolaziti, vječno rasti i opadati, more, što bez prekida šumi i jada, ideal ljudski, koji ne prestaje prosvjedovati protiv nedohitne trošnosti, što snalazi njegova najbolja djela. A zgodna je ironija sudbine htjela, da je taj ideal bio

izražen pokraj mene, u taj isti par sasvim priprostom rečenicom jednoga od ladjara, ali kojoj su ovo mjesto i ovaj čas davali značenje od tako beskrajne sjete: *„E col tempo anche questa caderá“*, reče. „A s vremenom past će i ovaj“ — —.

Čekajući taj neminovni pad, još i danas taj zadnji stup hrama Herina i dalje služi za znak ribaru, što prosjačenjem provodi svoj kukavni život na ovoj opasnoj obali kao u ono vrijeme, kad je već pjesnik *Antologije* oplakivao sudbinu onih, što lutaju po moru: „Urezaše na ovom grobu mrežu i veslo, svjedočanstvo života teška“ — Starinska boginja kao da se ne da, da sasvim otidje od toga svoga rta. Ne samo da tu ne niče nikakovo korisno bilje, nego je i kapela, što su je podigli na čast matere božje u njenoj blizini, ostala siromašna i trošna, a čuva je jedan napola podivljali pustinjak, koji po svoj prilici ne zna, je li poganin ili kršćanin. U ono tri ili četiri zaseoka, što su gospoda iz Krotone htjela sagraditi u blizini, može se sasvim mirno i bez straha stanovati tek od neko zadnjih šezdeset godina, a kako su ti zaseoci jadni! Kule ih brane, što su bile podignute „protiv Turaka“, kako mi reče jedan od ladjara. Prvi vjernici, koji su još iza vjerovanja poganskoga vidjeli djelo vražje, ne bi oklijevali tvrditi, što se ja ne bih usudio nijekati, ja lje podnipošto, da je tu svejednako duh stare boginje, koji hoće da ostane sam na svom nekadašnjem posvećenom mjestu i sred ruševina starinskih svojih počasti. Čitavi ovaj kraj, što ide od Tarenta do Regia, takov je, kao udaren prokletstvom starih bogova, koji su ga imali u svojoj vlasti a nijesu odatle još otišli. Barem ovdje, na ovome *capo Colonna*, to je prokletstvo odista dostojno starinskoga Olimpa, toliko se je tu pomiješalo ljepote.

XXVI.

Reggio Calabria, 2. prosinca.

Ukrcat ću se sutra za Siciliju, što ju vidim tamo dolje, dok pišem ove retke, kako uzdiže ispreko morskoga tijesna svoju tajanstvenu obalu, crtu svojih planina golih i ljubičastih, po kojima prolazi sjena silnih oblaka. One su nepomične, a oni brzaju bez prestanka. Časkom kao nekom čarolijom ove sjene, što se leprša, rekao bi da se planina miče s mjesta, da je živa živcata. Nu oni, oblaci, već su daleko, a ona ostaje na mjestu. Vidim desno Mesinu, njezine bjeličaste palače i malo dalje svjetionik. Na strani, gdje se nalazim,

i kad bih išao dalje talijanskim žalom, pošavši od morske obale u Regju, duž koje se nižu rumene njegove kuće, stigao bih u Scilu, opasne uspomene, a tu je izmedju dva kopna, izmedju poluostrva i divlje obale ostrva, široka, bučna struja morska, gdje se silni modri valovi sudaraju, da im se sve vršci pjene, gdje se križaju brodovi, ogromni parobrodi ovjenčani dimom, nježne jedrenjače, kojima se katarke oštro ističu svojom tamnom bojom na jasnom nebu a koje su se nagnule od vjetra, ribarske ladje, koje nemilo potresa razbijen val. Znam, kolikih ona krije krasota, ta Sicilija: starinske hramove još neoštećene kao na priliku onaj u Segesti, normanske katedrale, što sjaju od mozajika, kao na priliku one u Monrealu i Cephaluu, božanstvene zakutke kaonoti onaj Oliveto, one šume od maslina nedaleko Zuccoa zabitne i žalosne morske obale kao na priliku kod Selinunta, a morao bih biti sretan, da je vidim tako blizu, osobito zato, što posljednjim danima moga skitanja vrijeme nije bilo sklono. Od Catanzara, koji Lenormant tako slavi, ostala mi je tek slika grada na strmom vršku, obraslu oporim, kao nesmiljenim biljkama nakostrušenih kaktusa po strminama — grada blatna, svega u vodi od kiše, smrznuta od vjetra, gdje Kalabrezi u šiljastim šeširima i Kalabreskinje nogu gadno obuvenih u nazuvke od modroga baršuna tapkaju po kaljuži. A svratište, da ga mogu porediti jedino s razbojničkom špiljom one užasne Fogje! Zaludu sam htio, da mi trud ne bude badava — put je tako težak od Marine, što nosi ime grada, do samoga grada — u samom mjestu pribilježiti koju stranicu o njem slušajući na sudu neku seljačku parnicu. Te nerazborite životinje u čovječjoj spodobi, kojima je trebalo suditi, imali su na prikrajku nekog polja nekakvu svadju i tučnjavu, da je i do krvi došlo, a ta se je počela s batinama a svršila hicima iz pištolja. Ali bili krivi ili nekrivi, kako optuženi tako i svjedoci odgovarali su predsjedniku u čistoj kalabreštini, pa tako sam riječi, iz kojih bih bio mogao razabrati, o čemu se radi, tek napola razumio. Mogao sam ih dati prevesti i zabilježiti. Ali čemu! Bio bih poderao te bilješke, netom što bi ih napisao, baš tako kao i sve one druge, što sam ih na drugim svojim putovanjima bio načrčkao o Španjolskoj, o jonskim ostrvima, o Njemačkoj. Odviše sam prošao svijeta, da ne bih znao, što vrijede takove crtice o zemlji i narodu, koje čovjek na sreću iznese po jednom jedincatom doživljaju. Kad bih narisao ovo devetoro divljih zvijeri lica kao od rastvorene čadje, što su se stisnula na ovoj klupi sramote, odvjetnika, kako brani pun riječi kao šipak koštica i vrijedja otegotne svjedoke imenom *cretini* (bluna), dok su njegovi branjenici ništarije odjedared postali *questi galantuomini* — kad bih nacrtao lik predsjednika, čovjeka ugladjena, razdražljiva, što je prije služio na sjeveru kraljevine, očito bijesna, što slabo razumije narječje seljaka, i lik državnoga odvjetnika, koji ravnodušno sluša surove dosjetke o svomu vinogradu i vrsti svoga vina, bio bih naslikao sliku po prirodi. Ali što bi vrijedilo sve to? Mi ne možemo ni to postići, da u dušu upoznamo pariškoga radnika, bogata gradjanina iz okoline Monceaua, plemenitaša iz pokrajine. Dokaz je tomu ona potpuna razrožnost podataka, koje su iznijeli psihološki romani od ovo šezdeset godina, što je Balzac počeo u proučavanje osjećaja miješati istoriju običaja; a mi smo htjeli da za tri, šest, dvanaest mjeseci sebi predočimo unutrašnjost duša neke druge zemlje! Što sam više putovao, sve mi je jasnije bivalo, da ni kod cigloga jednoga naroda civilizacija nije promijenila onih osnovnih razlika, u kojima je biće nekoga plemena. Ona je tek pokrila jednoličnim pokostom spoljašnji vid tih razlika. I konačni uspjeh ne bijaše taj, te su se ta plemena primakla jedno drugomu. Naprotiv, sad ćeš tek teže providjeti osobine plemena, jer nam ti istovjetni vanjski oblici društva sakrivaju oprjeke, što su na dnu. To se čini nevjerovatna stvar, nu jamačno mi poznamo puno manje jedan drugoga, ja zborim o čitavim narodima, nego onda, kad je svaki od nas živio po svom običaju. Da govorim o sebi — koliko se nijesam trudio i mučio na priliku da upoznam englesku dušu, sav obuzet onom idejom gradjanstva cijeloga svijeta, što bijaše luda strast, gotovo mahnitost moje mladosti! Knjige su me bile na to uputile, želja za znanjem i naobrazbom tako me je na to nagonila. Živio sam u Oxfordu s djacima i *fellowsima* (članovima sveučilišta), u Londonu s književnicima i s ljudima otmenoga društva, u Irskoj sa sveštenicima i vlastelinima, u Škotskoj *i u Lakes-districtu* s putnicima i trgovcima, *sportsmenima* i seljacima, u Firenci i Mlecima s estetima. Kad bi mi bilo u kratko izložiti svoje utiske, bio bih prinudjen, o tom ne sumnjam, naprosto reći, da u devedeset i devet slučajeva od stotine izmedju Anglo-Saksonca i Gallo-Romana postoji već od iskona nemogućnost, da bi jedan drugoga razumio, da postoji bitna različnost uma i srca, koja se nikako ne da savladati, kojoj razlog mi se izmiče iz očiju, a koje ne bih ni znao tačno odrediti, i ne govoreći o tome, da je izmedju Engleza i Engleza razlika možda jednaka, kad se na priliku radi o Škotu i stanovniku iz Walesa. Pa tako je to, da baš sada, kad idem da završim ovaj novi put u zemlji latinskoj, osjećam, da bi moja razmatranja o talijanskoj duši, kad bih i za nju pokušao da nadjem

kakav obrazac, na koncu dospjela jednakom takovom nemoći, da kažem svoj konačni sud. Pa čemu onda da se toliko kiniš i patiš od jednih željezničkih kola do drugih, od parobroda do parobroda i od svratišta do svratišta, pa da konačno dodješ do takova zaključka? A sjećam se onih mojih drugova, koji su me kao na priliku Julije Lemaitre više ili manje šaljivo zadirkivali, što toliko putujem. Imaju li dakle pravo? Pa da, čemu da čovjek prodje toliko svijeta, da se dovije onoj i odviše priprostoj istini, kako zbilja imade različitih naroda i kako ih je prastara sila nasljedstva i okolnih prilika obilježila znakovima, koji se po svoj prilici ne daju dovesti na prostiji oblik?

Eppur si muove (Pa ipak se kreće) — kako je kazao muurac, koji je dao ime brodu, na kojem ću sjutra prijeći preko morskoga tijesna, stari Galileo. Uza sve to krenuo sam pred dva mjeseca na put pun radosti, pa ću i opet krenuti, ja to odviše osjećam, isto tako pun radosti, netom mi se nadade ta misao, a to ne će biti niti iz mode, niti iz *snobismea*, a bome niti veselja radi, da mogu reći: „Bio sam tamo", a niti zato da napišem nekoliko novih fraza. Koliko sam već putova putovao, da nijesam o tomu iznio nijedne stranice! A to lje ne će biti ni iz ljubavi k znanosti, koje odista u mene nema ni za lijek, kako sam to i odviše pokazao u toku ovoga dnevnika, ni iz volje da proučim medjunarodnu psihologiju, premda me je onaj podrugljivac Lemaitre nazvao „psihologom potukačem". Ja kažem upravo to, da nimalo ne vjerujem u vrijednost bilježaka s puta. Moj veliki prijatelj Stendhal dokaz je tome — baš on, koji je svoj život proveo bilježeći sa tako mladenačkim samopouzdanjem kojekakve pričice, što je posakupio iz razgovora po kavanama. Pa opet su mi njegove knjige mile, premda sam se, kad sam se htio njima služiti, uvjerio, da u njima nigdje nema gole istine, jer to bijaše njegov *utisak s puta*, a ja takovu utisku vjerujem koliko i šali, njega samoga radi i bez ikakvoga drugoga razloga već ako zato, što sam od njega toliko oćutio naslade. Kad kušam, da ga razglobim nalazim u njemu raznolikih sastojina, od kojih bih neka htio iznijeti na javu, ne bih li tako ovim svojim bilješkama, što su malko bez saveza, dao zaglavak, da po prilici u kratko izloži raštrkani smisao.

Prije svega taj utisak s puta stoji u onoj moći, što je ima jedino odsutnost — da možeš da se dozoveš. Biti daleko reći će izbaviti se tolikih dužnosti i tolikih nevolja, tolikih navika dosadnih i milih. U kolima, koja te u dalj nose, na palubi broda nalaziš se sam i slobodan, ne samo od svoga uobičajenoga živovanja, nego i

od svojih ideja, od svojih navika, od svojih sanjarija, a prva upotreba te slobode jeste ta, da se vraćaš prirodi, k onomu izravnomu i živinskom utjecaju stvari, što nestaje, što otupi tako brzo u navičajima gradskoga života. Ako si rad, da ti omili putovanje, treba da si svejednako ostao jak osjećati one danje divote, kojih knjiga nije mogla svojim opisima da pokvari, jer ona i nije mogla drugo nego ih snimiti u blijedoj slici. Treba da si rad gledati silno, nepokvarljivo nebo, uzburkano more, valovitu šumu, ubavu ili divlju planinu, a da ti sine to neumrlo pozorište, danje svijetlo kako se uvijek mijenja i sjajni trepet zvijezda u noći. Ne reci, da su ti te vidljive divote predobro poznate. Ima toliko mjeseci, što si ih zaboravio, zaokupljen brigama oko svoga života svakidašnjega i zaposlena. Drugi ljudi ti ih sakrivaju, kadšto tvoj najmiliji prijatelj, drugda tvoj dušmanin. Usudi se i vrati se k njima. Naći ćeš ih, da te čekaju. Ko je i samo malko mogao proći ovoga beskrajnoga svijeta, a da nije osjetio, kako se u njemu bude onakova čuvstva jedinstvena, tako priprosta, tako silna, kao što bijahu čuvstva najranije naše mladosti, kad je kojega ljetnoga po podne slušao gdje u šumi brujanje vaseljenskoga života, nejasni uzdisaj zemlje od vrućine kao njezino klijanje — kad je nad oklopom broda gledao, kako nestaje kraja a valovje se bez konca u dalj širi obasjano od mjeseca, koji izilazi? Za cijelo, ta su ti čuvstva uvijek na dohvatu, ali moraš, ako ćeš da ih iznova spoznaš, da im se predadeš kao što moraš da se sasvim predadeš umjetnostima, ako ćeš da oćutiš onu poraznu groznicu. A ne reci ni to, da imaš Louvre i njegovo čudo od galerije slika. Priznaj, da se u nju nigda ne popneš, a i nemaš tako krivo. Za djela majstora, da ih razumiješ, hoće se sabranosti duha, koje ne ćeš nigda imati u Parizu zaokupljen nebrojenim dužnostima svoga zvanja i društva. Odsutnost ti nameće tu sabranost i protiv tvoje volje, a osim toga hoće se, da se umjetnine vide na onom mjestu, gdje su i zamišljene, i pod onim nebom, koje im je vidjelo porod. Modeli, što su slikari snimili, i dan danas idu po ulicama: u Lombardiji Herodijade, drage Luiniu, u Mlecima duždevice Ticijanove i Veronezove, u Parmi dražesne Madone Correggiove, u Firenci vile Botticellijeve. Herodijada prodaje kadšto žigice i duhan, duždevica mjeri rifom vrpce, Madona prodaje mirodije, vila je pralja; sveti Sebastijan, koji kao da je sad sišao s kojega freska umbrijskoga, poslužuje te pilićjim jetrima ili prženim jajima u kojoj seoskoj gostionici. Ništa zato. Uzvišena slika, koju su veliki slikari sebi stvoriti umjeli po tomu praliku i kroza sve te poroke, što dolaze od njihova

zanata, presvaja te, a tako oživljavaju i životi tih slikara a i pisaca, kad obilaziš njihove kuće, zgode i nezgode vladara, kad posmatraš njihove gradove. Ona naklonost čovjeka, što je tako rada nazirati nešto svakidašnje u suštini stvari, kojih su se dotakli velikani, nije tek prosta predrasuda. Naša mašta traži svoje uporište u osjetilima, pa da možeš sebi predočiti prošlost, fizički je dodir gotovo nuždan. Popustiti toj naklonosti a da kod toga ne treba da zalaziš u tankoće — kud ćeš boljega načina, da se u svojoj duši opet zavezeš u san starinskih vremena, da umjetno oživiš što bijaše tek mrtvo slovo, prazno i studeno nazivlje, da stvoriš ono čudo od uskrsenja, za koje je Michelet, divni taj naopaki mislilac, u tom jednom slučaju opravdano držao, da u njemu stoji sva istorija?

Utisak istorije, utisak umjetnosti, utisak prirode — kad si nekoliko tjedana pustio, da se te tri struje preliju, da te zanesu kud im je drago, u tvojoj se duši dešava osebujna neka pojava, s koje ti biva jasno, zašto se svako dugo putovanje svršava tajnom nekom promjenom čitavoga tvoga bića, koje je gotovo svagda postalo bolje, postalo ozbiljnije i odlučnije za zadaće duševnoga rada, i konačno više predano vjeri, ako suština vjere stoji u dobroj volji. Ima dvije jednako mučne tegobe za obrazovana čovjeka, a što ih sa sobom donosi vreli, sušni vrtlog modernih gradova. Na oko rekao bi, da su protuslovne, a jedna i druga postala je tako mučna nestatkom samoće. Živjeti pravim svojim životom, osjećati pravi svoj „ja", to je prva od tih dviju tegota. Postaviti na njihovo pravo mjesto sitne nevolje i nedaće svoga udesa, to je druga. Putovanje, koje nas povraća nama samima, donosi nam i to dobročinstvo, što nas, izlažući oko nas beskrajne i žive slike života, uči, da posmatramo sami sebe s ovoga stajališta *vaseljenskoga*, u kome stoji najsnažniji začetak poboljšanja. Mark-Aurel kazao je: „Treba promatrati tok zvijezda kao da su i nas sa sobom ponijele u svome okretanju. Treba bez prestanka misliti, kako se elementi obraćaju jedan u drugi. *Razmišljanje takove vrste čisti mrlje zemaljskoga života*". A Platon: „Kad se govori o čovjeku, treba motriti *stvari zemaljske kao s nekoga povišena mjesta:* stada, vojske, obradjivanje zemlje, svatove, izmirenja, rodjenja, mrtve, gungule u sudištima, puste krajeve, divlje narode svake ruke, svečanosti, jadikovanje, vašare, čitavu tu zbrku od tisuću stvari, sav taj sklad, što izilazi iz protivnosti". Ovaj posao, da pogledom obuhvatiš cjelokupnost, olakšava ti putovanje, jer tvome vidokrugu daje veće i dalje vidike. Sićušni svemir, koji jesmo u jednom drugom svemiru, nepostojano trajanje naše sudbine, neznatnu

sićušnost ličnih strasti, koje nas muče, budalaštinu dogadjaja, koji su nam na duši, onu sitnicu, kakovom ti se u nedoglednom nizu vijekova pokazuje smutnja naših dana — sve to osjećaš živo da ne možeš življe, a isto tako živo osjećaš i onu potrebu, onu želju za vječnim stvarima, za tim najdrevnijim, najpouzdanijim jamstvom naše sudbine s one strane groba. Nijesu badava crkveni oci, koji ostaju psiholozi i moraliste nad sve druge psihologe i moraliste i uza sve sićušne trice sadašnje naše nauke, poredili čovječji život s putom i čovjeka, koji mora umrijeti, s prolaznikom, što se zaputio k svome stalnomu boravištu.

Jučer, pošto voz, što me je dovezao u Regjo, bješe prošao mimo onaj rt, što mornari okrstiše čudnim imenom *Spartivento*, rasipača vjetrova, počeo se hvatati suton po velikom moru i nebo zarudjelo na zapadu, kad li najedared spazih pred sobom ispreko toga mora, kako se uzdiže gorostasna tamna gromada, bijela od snijega i pokrita vijencem oblaka — para nebeskih, ili para zadimljenoga vulkanskoga ždrijela? To bijaše Etna. Grdni orijaš, golema neman toga zatornika stršila je na okrvavljenom suncu večernjem. Pa opet je obala, što ju nadvisuje bila meta moga putovanja, skrovito mjestance moga počinka ove zime, a časak se od nje i poplaših sa toga strašnoga veličanstva. Pa eto tako, tražeći neku sličnost ozbiljnim idejama, što su mi se stale radjati u duši, nadaje mi se misao, da bi to stalno boravište, kojemu smo svikoliki zaputili, moglo imati za svoj simbol ovakovo primicanje k nekom ostrvu počinka, što ga navješćuje neki užasni gorostas.

Oprosti mi, dragi čitatelju, koji si imao dobrotu slijediti me dovle kroz sve ovo skitanje činjenica i misli, što te ostavljam kod ove malko ozbiljne slike, da završim ove priproste stranice, što ih nije spisao čovjek od zanata. Mudrac je kazao: „Sve što je svršeno kratko je", a sve što je svršeno, mogao bi dodati, tužno je, pa i lagodno i spokojno hodočašće kroz ovakovu ljepotu od zemlje. Ali takav je ljudski vijek: da dadeš uzdisaj onome što je bilo, a smiješak onome, što će biti. Nuder dakle recimo zajedno dragi čitatelju, ovaj s bogom Regju, gradu rumenomu, i ovo dobro jutro Mesini, gradu bijelomu!

SADRŽAJ

SLIKE.

